

LESZAKADÓK

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS FOLYAMATA

NEMZETI DROGMEGELŐZÉSI INTÉZET

SZAKMAI FORRÁS SZOROZAT

KUTATÁSOK V.

Sorozatszerkesztő: Demetrovics Zsolt

LESZAKADÓK

A társadalmi kirekesztődés folyamata

Szerkesztette: Rácz József

L'Harmattan

Nemzeti Drogmegelőzési Intézet
National Institute for Drug Prevention
1145 Budapest, Amerikai út 96.
Tel: (+36 1) 273 2630, Fax: (+36 1) 273 2633

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./E.: 011.817.13.88

© Szerzők, 2007
© Rácz József, 2007
© L'Harmattan Kiadó, 2007

ISBN-10: 963 9683 61 2
ISBN-13: 978 963 9683 61 7

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A szöveget Váradi Péter gondozta.
A borítóterv Pacher Nóra, a nyomdai előkészítés Csernák Krisztina munkája.
A sokszorosítást a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

Bevezetés	7
I. LESZAKADÓK	9
A kutatás problémafelvetése és módszertana (<i>Komenczi Bálint</i>)	9
Ágencia-történetek (<i>Rácz József</i>)	18
Fordulópont, jelentős életesemény, átmeneti rítusok (<i>Füleki Katalin</i>)	33
Kapcsolatitőke- és kapcsolatháló-vizsgálatok (<i>Márványkövi Ferenc</i>)	47
<i>Underclass</i> és társadalmi kirekesztettség (<i>Márványkövi Ferenc</i>)	76
A segítők (<i>Papp Gergely Vendel</i>)	89
Droghasználat (<i>Rácz József</i>)	105
II. DROGGARRIEREK, SZUBKULTÚRÁK:ÚTVONALAK ÉS SZCÉNÁK (<i>Márványkövi Ferenc</i>) ..	107
III. ÖSSZEFOGLALÓ DISZKUSSZIÓ (<i>Rácz József</i>)	143
Köszönetnyilvánítás	150
Irodalom	151

BEVEZETÉS

A kötetben a „*Fények és árnyak*” című, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program (NKFP) pályázata során készült, a társadalmi kirekesztődés folyamatával foglalkozó kutatásunkat mutatjuk be. Többször írunk társadalmi *kirekesztésről* és mellette *kirekesztődésről*; a legtöbb esetben olyan csoportok tagjait mutatjuk be, melyek már eleve kirekesztett társadalmi helyzetben vannak, azonban a csoportok tagjai életében ez a kirekesztődés változhat. Nemcsak fokozódhat, de éppen csökkenhet is, még akkor is, ha e kirekesztésből kitörőkkel a kutatás során nem találkoztunk, vagy csak elvétve. Ennek azonban módszertani okai is voltak – elsősorban kirekesztett csoportokkal vettük fel a kapcsolatot, így azok, akik ezeket elhagyták, a mi látókörünkön is kívülre kerültek. Ugyanakkor olyan személyekkel is találkoztunk, akiknél az élettörténet egy-egy eseménye, fordulópontja vezetett – több lépcsőben – a társadalmi kirekesztéshez; tehát a kirekesztés/kirekesztődés nem „eleve adott” volt, hanem bizonyos események és választások következménye. Nem véletlenül írunk itt választásról. Ritka az, hogy valaki válaszítja a kirekesztődést, de alakíthatja úgy az életét, vagy egy másik fogalomrendszerben megfogalmazva, szemlélheti úgy az életét, hogy abban nem passzív áldozati szerepet játszik, hanem aktívan közrehat akár a társadalmi kirekesztésben is. Nem tartjuk feladatunknak az egyéni felelősség kérdését vizsgálni, mert akkor a morális felhangok elkerülhetetlenek lennének, amit nehezen tudunk összeilleszteni egy tudományos vizsgálattal. Ami, és ezt az elején is érdemes leszögezni, sem nem objektív, sem nem pártatlan. A kutatásunk választott módszere, a *kvalitatív kutatás* explicitté teszi a kutató társadalmi, személyes, sőt, morális pozícióját, ezt nem tartja problémának, inkább ennek elmulasztása a baj! Úgy véljük, hogy ez az explicit kutatói közelítés (ami folyamatos kutatói team megbeszélésekben, egymás felé tett visszajelzésekben öltött testet) elkerülhetővé teszi a moralizálást: akár a vizsgált csoportok (ál)romantikus, naív megközelítése (mint pl. a társadalmi másság élharcosait), akár a reménytelen, változtathatatlan helyzet elfogadását és a szánalom jegyében mutatott kutatói felelősségről való lemondás tekintetében.

A kutatás hozzá kívánt járulni a társadalmilag kirekesztett csoportokkal kapcsolatos társadalompolitika egyes elemeinek vizsgálatához, a vizsgált csoportok számára elérhetőbb, inkább „felhasználóbarát” és a bevonódottságukat, a társadalmi befolyással (*empowerment*) történő felruházásukat lehetővé tevő szemlélet és társadalmi gyakorlat kialakulásához. Ebben a tekintetben a kutatás kapcsolódik ahhoz a projekthez, amit a kutatás vezetője a késő modernkori „új kormányzás”, a foucault-i *governmentality* hatalmi és én (szelf) technológiai összekapcsolásával próbált körvonalazni (*Rácz és Takács*, 2006). Ebben az esetben a cél az egyének

képessé tétele arra, hogy önmagukat kormányozzák, úgy gondoljanak magukra, úgy észleljék magukat, mint olyan szubjektívációkat, melyek képesek erre a feladatra („technológiára”). Persze ez csak a hatalommal együtt valósulhat meg – és itt a foucault-i hatalomra (itt: *governmentality*) gondolunk, mely nem azonosítható pusztán csak az államhatalommal; többek között a társadalomkutatók is ennek a hatalomnak a képviselői. De – mint Foucault-tól tudjuk – ahogy a hatalom elnyom, úgy létre is hoz: a produktív hatalom, a tudás/hatalom képzetei utalnak erre a felismerésre, a hatalom „teremtő” erejére.

Utolsó megjegyzésként idekívánkozok a *governmentality* egy „nemkívánt” hatása: az egyén szerepének felértékelésével a felelősséget is teljes mértékben az egyénre háríthatja (*responsibilisation*): ő a felelős, ha generációkon keresztül munkanélküli, ha elnyomott kisebbségi csoport tagja. Nyilván ezeket a nézeteket nem osztjuk, itt nincs másról szó, mint a szimbolikus interakcionista által már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott stigmatizációról és az önbeteljesítő jóslat szerepéről... A kutatásban alkalmazott néhány fogalom kibontásával és gyakorlati alkalmazhatóságával (pl. ágencia, kapcsolati tőke, *underclass*) éppen ennek a „felelőssé tevésnek” próbálunk gátat vetni és kísérletet tenni arra, hogy fogalmi keretet adjunk arra vonatkozóan, hol, merre is húzható meg a határ (ha meghúzható egyáltalán) az egyéni döntés és választás, az egyéni énprojektek szervezése, valamint a „felelőssé tevés”, a stigmatizáció között. Valószínű, hogy a baumani „cseppfolyós modernitás” körülményei között, a „borderlandok” idején ilyen világos határ nem húzható meg; de bízunk abban, hogy az egyes esetek tanulmányozása rávilágíthat a régi és új társadalmi kirekesztő mechanizmusokra, de arra is, ahogyan az egyének ezekkel szemben megpróbálnak az életük egy-egy területén védekezni, sőt ezekkel szemben produktív módon érvényesíteni szándékaikat!

Rácz József

I. LESZAKADÓK

A KUTATÁS PROBLÉMAFELVETÉSE ÉS MÓDSZERTANA

Kutatásunk célja a társadalmilag hátrányos helyzetben lévő ún. „leszakadó” fiatalok különböző, jól azonosítható csoportjainak vizsgálata, különös tekintettel az egyéni cselekvési formákra és a „leszakadó” csoportokat segíteni hivatott intézményekkel való kapcsolatukra. Alapfelvetésünk, hogy bizonyos szociológiai, szociális vagy pszichológiai jellemzők megléte esetén, illetve hiányakor egy ember életében olyan problémák jelentkezhetnek, melyek a későbbiekben meghatározóak lehetnek az egyén mentális egészségét és a társadalomban való boldogulását tekintve. Ezeket a problémákat az egyén jó esetben át tudja hidalni, illetve segítséget nyújthat számára egy, a csoport alapvető problémáira reflektáló segítő intézmény. A kérdés az, milyen lehetőségei vannak erre, és egyáltalán milyen módon jelennek meg ezek a problémák az egyén életében.

A *Grounded Theory*nak (Glaser és Strauss, 1967) megfelelően több lépcsőben alakítottuk ki az interjúvázlát végleges formáját, továbbá az alanyok kiválasztásának kritériumait. A kutatás két fő fázisból állt. Az első szakaszban *McAdams* élettörténeti interjúvázlata alapján készítettünk 20 interjút leszakadó fiatalokkal. Ez tulajdonképpen egy heterogén csoport volt, ahol elsősorban szociális helyzet alapján választottuk ki az interjúalanyokat. Ezzel párhuzamosan egy kontrollcsoporttal is interjúztunk, olyan fiatalokkal, akik maximum középiskolai, de inkább megszakított középiskolai végzettséggel rendelkeztek, környezetükben viszonylag sikeresnek mondhatók (ez az önmagukról és a környezetüknek róluk kialakított képében – az illető percepciója szerint – is megjelenik), és viszonylag „nehéz” élethelyzetből indultak (az egyéni észlelés szerint).

A második szakaszban a két csoport eredményeinek alapján finomítottuk a kérdéssort, csak a releváns kérdéseket hagytuk meg, illetve az elemzés során felmerülő újabb problémakörök jobb megismerésére új kérdéseket alkottunk. Az első szakaszban szerzett tapasztalatok alapján építettük fel a második szakaszban a kérdezés menetét: meghatároztuk az egyes alcsoportokat, az interjúalanyok kiválasztásának kritériumait, illetve a lehetséges elérési útvonalakat.

CSOPORTOK

A kutatást kvalitatív módszerrel folytattuk „leszakadó” és segítői oldalon. Vizsgálatunkban igyekeztünk olyan leszakadó csoportokat találni, melyek jól megkö-

zélíthetők és egyértelműek a célcsoport paramétereinek tekintetében, tehát vagy deviáns magatartásformák alapján társadalmilag megbélyegzett, beazonosított csoportokról van szó (pl. prostituáltak), vagy olyan rizikócsoportokról, melyekhez tartozó egyének nagyobb valószínűséggel válnak deviáns vagy lecsúszó csoportok tagjaivá (pl. állami gondozottak). Itt megjegyeznénk, hogy mi alapvetően azokkal a deviáns csoportokkal foglalkoztunk, melyeknél ez az állapot egyfajta kiszolgáltatottsággal és létbizonytalansággal jár, a jómódú deviáns csoportok (ld. fehérgalléros bűnözés) csoportja látókörünkön kívül esik. Ezen elgondolás alapján a következő csoportokkal készülték interjúk:

- állami gondozottak;
- büntetés-végrehajtási intézetből kikerültek;
- az illegális munkaerőpiacon érvényesülni próbáló leszakadók;
- hajléktalanok;
- krízisszállóra került fiatal anyák;
- tartós munkanélküliek;
- prostituáltak.

Az egyes csoportok között természetesen vannak átfedések, mint ahogyan az interjúkból is kiderült, tehát az egyik negatív állapot gyakran előidézője más problémás állapotoknak, ezek az egyének tehát többszörösen veszélyeztetettek. Fiatalokról lévén szó, a kutatásban a 18–30 éves korcsoportot vettük figyelembe, területileg pedig Budapest bel- és külterületén készülték az interjúk. Minthogy kvalitatív interjúról van szó, a reprezentativitás semmilyen szinten nem volt kitűzött cél, az általunk kiválasztott csoportokon belül próbáltunk olyan mintázatokat találni, melyek közelebb vihetnek a csoporthoz tartozó egyének cselekvési, attitűdbeli és életútbeli jellegzetességeinek megértéséhez. A további szociológiai és demográfiai tényezők az egyes csoportok adottságaiból adódtak. Az interjúalanyok kiválasztása hólabda módszerrel történt, melyre a csoportok tárgyalásánál még kiterünk.

A segítői oldal vizsgálata a segítő intézmények működésének, és a segítő–kliens kapcsolat feltérképezésének céljából volt fontos. Mindegyik leszakadó csoporthoz igyekeztünk segítő intézményt találni, melynek munkatársaival készülték interjúk. Egyedül az illegális munkaerőpiac csoportjához nem sikerült segítő intézményt találni, mely specifikusan erre a problémára reflektálta volna. Összesen 214 interjú készült, melyek a következőképpen oszlanak meg a csoportok között:

- állami gondozottak és állami gondozásból kikerültek – 15 fiatal, 5 segítő;
- büntetés-végrehajtási intézetből kikerültek – 15 fiatal, 5 segítő;
- az illegális munkaerőpiacon érvényesülni próbáló leszakadók – 20 fiatal;
- hajléktalanok – 15 fiatal, 5 segítő;
- krízisszállóra került fiatal anyák – 15 fiatal, 5 segítő;
- tartós munkanélküliek – 15 fiatal, 5 segítő;

- prostituáltak – 15 fiatal, 5 segítő;
- injekciós droghasználó – 74 interjú.

Az interjúkkal részletesebben a módszertani rész végén foglalkozunk.

INTERJÚVÁZLAT

Az interjúk a lezakadókkaal *McAdams* (<http://www.sesp.northwestern.edu/foley/research/>) élettörténeti interjúvázlatának egy kiegészített változata nyomán készültek. Az eredeti interjúvázlat az egyén életútjának eseményeire és fordulópontjaira helyezi a hangsúlyt. Ezt egészítettük ki a szubjektív percepció néhány elemével, mely hasznosnak bizonyult az önkép, a társadalommal és a közvetlen környezettel kapcsolatos egyéni attitűdök, és a segítő intézményekhez való viszony feltérképezésében. Az interjúvázlat főbb pontjai:

- fejezetek az interjúalany életében, fordulópontok;
- jelenlegi életkörülmények, életmód;
- kulcsesemények;
- jelentős személyek, kapcsolatok;
- önkép, helyzetértékelés;
- kapcsolat a segítőkkal;
- jövőbeli tervek: álmok, vágyak, célok, remények, aspirációk stb.

A segítő intézmények dolgozóival készült interjúk az intézmények működésére fókuszálnak, különös tekintettel a megkérdezett személyes munkakörére és a kliensek helyzetével kapcsolatos szubjektív benyomásaira, elképzeléseire.

FELDOLGOZÁSI SZEMPONTOK

A kutatás alapvetően deduktív módszeren alapul, meglévő elméleti kereteken belüli értelmezési lehetőségeket tartottuk szem előtt az interjúvázlatok kidolgozásakor. Az elkészült interjúk feldolgozása is ezen elméletek keretein belül történt. Az elméleti keretek megválasztásakor elsősorban arra ügyeltünk, hogy a kutatás kérdéseit sokrétűen, több oldalról tudjuk megközelíteni. Az általunk favorizált megközelítések a következők:

- ágencia és kommunion
- társadalmi tőke
- kapcsolatháló
- segítés, segítő, segítő intézmények, segítő narratívák

- fordulópont, jelentős életesemény, tranzíciós narratívák
- *underclass*, társadalmi kizárás

A CÉLCSOPORTOK ELÉRHETŐSÉGÉNEK MÓDSZERTANI JELLEGZETESSÉGEI

Állami gondozottak. Az interjúk 8 fővárosi gyermek- és lakásotthon, valamint egy külvárosi szakközépiskola segítségével készültek, azaz ezek az intézmények adták az elérhetőségeket jelenleg is utógondozásban lévő, volt utógondozott, illetve iskola- és iskolából kikerült fiatalokhoz.

5 interjú készült gyermekvédelmi-utógondozói rendszerből kikerült „volt” utógondozottal;

5 interjú készült jelenleg is utógondozásban lévő fiatallal;

5 interjú készült olyan fiatalokkal, akiket csak egy hajszál választott el korábban az állami gondozásba kerüléstől;

5 interjú készült 5 különböző gyermekotthonban dolgozó szakemberrel.

Büntetés-végrehajtási intézetből kikerültek. Az interjúalanyok kiválasztása két úton történt. Egyrészt hajléktalanszállók lakóit kerestük fel, másrészt a Moszkva téri „emberpiacon” vadásztuk az alanyokat. Az elsőben segítségünkre volt a Hajléktalanokért Alapítvány, ahol megengedték, hogy a nappali melegedőn, illetve az éjjeli menedékhelyen kutassuk fel leendő interjúalanyainkat. A beszélgetés néhány esetben anyagi (készpénz) ösztönzéssel valósult meg, de ezt igyekeztünk csak végső esetben alkalmazni, és ezzel elkerülni, hogy megszakadjon az informális lánc. Az új alanyokat hólabda elv szerint, általában az előző megkérdezettek ajánlották figyelmünkbe, akik jellemzően valamilyen kapcsolatban állnak vagy álltak velük, lakótárs, munkatárs, barát, vagy előfordult, hogy együtt ültek előzetesben vagy börtönben.

Az Igazságügyi Minisztérium alá tartozó Országos Pártfogó Hivatalt (Róna utca) kerestük meg a segítőkkel készítendő interjúk kapcsán. A pártfogók kiválasztásában a fővárosi hivatal osztályvezetőjének közreműködésével arra törekedtünk, hogy a tevékenységük minél szélesebb spektrumát ismerhessük meg, ezért az alanyok között van, aki most kimondottan a fiatalokkal, közhasznú munkásokkal és még a börtönben szabadulásuk előtt állókkal foglalkozik, de mindegyikük megfordult már az egyes részterületeken.

Az illegális munkaerőpiacon érvényesülni próbáló leszakadók. Kezdetben a Moszkva téri emberpiacon kerestünk interjúalanyokat, hólabdamódszerrel. Néhány interjú után azonban tapasztalnunk kellett egyfajta merevséget az emberpiac munkásai részéről: a nagyfokú bizalomhiány, mindenfajta segítség elutasítása messzemenően

jellemző volt beszélgetőpartnereinkre. Az elutasítás és bizalomhiány, mint később az interjúkból kiderült, jellemző a segítőintézményekre vonatkozóan is. Beszélgetőpartnereink nem kerestek kapcsolatot olyan intézményekkel, melyek a legális munkába állást segítették volna. Emellett ma leginkább olyan munkához jutást „segítő” intézményeket találunk Magyarországon, melyek jórészt csak információszolgáltatással foglalkoznak, tényleges segítséggel nem. Ezért úgy gondoltuk, hogy az elkészítendő 20 interjúból a csekély siker reményében ezúttal nem áldozunk fel öt, felettébb érdekesnek mondható életútinterjút, hiszen e téren – úgy tűnik – nincs kialakult, hatásos segítő intézményrendszer Magyarországon. Ezzel párhuzamosan elmondható, hogy ezek az emberek elsősorban családi és baráti kapcsolataikat, ritkábban lazább informális összeköttetéseiket használják a segítségkéréshez, ez utóbbit csak akkor, ha nem sérül vele az önbecsülésük, büszkeségük.

Az emberpiac munkavállalói között meglehetősen kevés a 30 év alatti magyar állampolgár, ami tovább nehezítette az interjúalanyok elérését. Ezért részint új hólabdákat indítottunk, részint pedig kigörgettük a hólabdát egy Moszkva téri munkavállaló kapcsolati hálóján keresztül a munkásszállók felé. Ezen az úton haladva, illetve néhány informális forrás segítségével sikerült elkészíteni a megfelelő számú interjút.

Ugyanakkor fókuszáltunk arra is, hogy egyrészt lehetőleg ne kizárólag férfiakkal interjúzzunk, valamint találjunk olyanokat is, akik korábban ugyan hosszú időn keresztül feketén vállaltak munkát, de az utóbbi pár hónapban már a legális munkaerőpiac szereplői, tehát viszonylag friss a kikerülés élményük.

Hajléktalanok. Az utcán élőkkal az interjúkat saját környezetükben, az utcán vagy valamelyik általuk választott kocsmában készítettük. Az interjúk a Moszkva téren és környékén készültek, tehát teljes biztonságban érezhették magukat az ismerős környezetben.

A hajléktalanszállón élő interjúalanyok kiválasztása ismerős segítőkön (szociális munkásokon) keresztül történt. Egy kőbányai hajléktalanszállót kerestünk fel, segítségünkre volt ebben a Hajléktalanokért Alapítvány, ahol megengedték, hogy a nappali melegedőn, illetve az éjjeli menedékhelyen kutassuk fel leendő interjúalanyainkat. Az új alanyokat hólabda elv szerint, általában az előző megkérdezettek ajánlották figyelmünkbe. A meginterjúvult segítők éjjeli menedékhelyek, egy nappali melegedő, és egy rehabilitációs szálló szociális munkásai és intézményi vezetői voltak.

Krízisszállóra került fiatal anyák. A krízishelyzetben lévő és/vagy egyedülálló anyák felkutatására az anyaothonok tűntek megfelelőnek. A közös krízishelyzetük bizonyítéka éppen az anyaothoni (jogilag családok átmeneti otthonában való) tartózkodásuk: lakhatásuk más módon aktuálisan nem biztosított. Krízisük te-

hát a lakhatás megoldatlanságában mindenképp megnyilvánul. Felkereshettünk volna különböző női krízisközpontokat, amelyek szintén nehéz helyzetű nőknek biztosítanak lelki, jogi, szociális stb. támogatást, de az interjúk kivitelezése sokkal bonyolultabb lett volna.

Összesen hat intézményben készült interjú: a Szociális és Családügyi Minisztérium Anyaotthonában (két klienssel), az Anyaoltalmazó Alapítvány Anyaoltalmazó Otthonában (két klienssel), a Jópásztor Anyaotthonban (három klienssel és az intézmény vezetőjével), a Jópásztor Házában (hat klienssel), az Üdvhadsereg Fény Házában (egy klienssel) és a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Zugló Családok Átmeneti Otthonában (egy klienssel és két segítőtől). A fennmaradó két szakértő interjú ismerősökkel készült: egyik interjúalany egy pesti családsegítő és gyermekjóléti szolgálatnál szociális munkás, mentálhigiénés szakember, a másik segítő pedig szintén jártas a témában: az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal, később ICsSzEM Nők–férfiak Társadalmi Egyenlőségének osztályán dolgozott köztisztviselőként, a Kísérleti Krízisközpont létrehozója és vezetője, valamint korábban a NANE munkatársa volt.

Tartós munkanélküliek. Az interjúalanyok megkeresése segítő szervezeteken keresztül történt. Munkatársunk több alkalommal részt vett az adott szociális intézmény klubtevékenységén (Forintos Óra – Kapocs, Álláskereső Klub – Nyolcadik Kerületi Családsegítő Központ), amikor is az összejövetel során jelentkeztek egyesek az interjúra; máskor az intézményben felkeresett segítőik közvetítettek közte és az interjúalanyok között, a szociális munkások segítették eljutni hozzájuk.

Munkatársunk több alkalommal nem tudta az intézmény vezetőjével – aki a leginkább szaktekintélynek számított – elkészíteni az interjút, mivel ő igencsak elfoglaltnak mutatta magát, a goffmani szerepbeteljesítés mindhárom feltételének megfelelően; s a fontos és elfoglalt szakember szerep alakításával nem fért össze, hogy intézményvezetők egy teljes órára megszakítsák tevékenységüket. Ám akadt olyan intézményvezető is, aki rendkívül készségesnek bizonyult. Az öt szociális segítőből, akikkel interjú készült, mindamelllett négy igen barátságos és segítőkész volt, s csak egy volt közülük, aki cinikus volt, ellenséges, és azt érezte, hogy az egész kutatásnak ebben a formában az égvilágon semmi értelme nincsen.

Prostituáltak. A prostituáltak mint leszakadó csoport kutatása a segítői oldal feltérképezésével kezdődött. Az előzetes elképzelés szerint a fontos szervezetek, segítő intézmények megtalálásával eljutunk a célcsoport azon tagjaihoz, akik segítségben részesültek vagy részesülnek. Így már csak a „rejtőzködő”, segítséget nem igénylő, illetve a lehetőségről nem tudó személyek elérése a feladat.

A gyakorlatban mindez nem ilyen gördülékenyen történt, mert az egyetlen prostituáltakkal foglalkozó szervezet – Magyarországi Prostituáltak Érdekvédel-

mi Egyesülete –, amelynek elérhetősége nyilvános és bárki számára hozzáférhető, nem bizonyult érzékenynek kutatási céljainkat illetően, így tőlük nem is kaptunk segítséget.

A prostitúció hazai megítélése jellemzően megbélyegző és inkább foglalkozik vele a büntetőjog, mint a szociális ellátórendszer. Ebből is következik, hogy a prostituáltakkal foglalkozó segítő szervezetek gyengék, szinte észrevétlenek a segítői szektorban. Ennek megfelelően munkatársunk informális úton, egy-egy kulcsszemély ajánlása¹ alapján jutott el olyan vallási és egyéb civil szervezetekhez, akik készséggel osztották meg tapasztalataikat a kérdéssel kapcsolatban.

Előfordult, hogy egy segítő szervezettel több interjú is készült, aminek alapvetően az volt az oka, hogy a korábban készült interjú szálai egy másik kollegához vezetnek, mert bizonyos kérdésekben kompetensebbnek bizonyult, illetve a célcsoportba tartozó személyekhez való eljutásban csak ő tudott segíteni.

Annak ellenére, hogy nagyfokú segítőkészség jellemezte a segítő szervezeteket, a vártnál jóval kevesebb célcsoportba tartozó személyhez tudtak eljuttatni bennünket. Ez a célcsoport újragondolására készítetett minket, és így a korábban szűken értelmezett prostitúciót, a női prostitúciót, kibővítettük a férfi prostitúcióval. Feltetelezésünk szerint, jelenség szinten nagyon hasonló a kettő, és míg a prostituált lányok elérése nehéz, sokszor kockázatos, addig a prostituált fiúkkal egyszerűbb a kapcsolatfelvétel. Mivel fiúkkal tudomásunk szerint egyetlen segítő szervezet sem foglalkozik, így ők csak a „rejtőzködő” kategóriában jelentek meg.

A célcsoport körében folyó interjúk munka nehézsége elsősorban abban rejlett, hogy a „kint álló” lányokkal (VIII. kerületi helyszínek, mint pl.: Dankó utca, Magdolna utca, Mátyás tér) időpont egyeztetés után készülhetett csak interjú. Előfordult, hogy ezekre a megbeszélte alkalmakra az interjúalany nem jött el, és akkor kezdődhetett előlről a megfelelő személy felkutatása.

A segítő szervezetek vonzáskörébe tartozó lányok és a független, jellemzően a Népligetben fellelhető fiúk esetében ilyen probléma nem állt fenn.

Meglepő módon, a leszakadó csoportban a prostitúcióból kikerült lányok megszólítása volt a legnehezebb feladat. Akinek ugyanis valóban sikerül új életet kezdeni, az próbál szabadulni a múltjától és sok esetben elköltözik, kikerül a segítőik látóköréből is.

Injekciós droghasználók. Az interjúk 17–30 év közötti intravénás droghasználókkal készültek Budapesten (61 fő) és Pécsen (13 fő). Az interjúalanyok életkora jellemzően 22–25 év között mozgott, 40 férfi és 34 nő volt közöttük. A mintába kerülés kritériuma az injekciós használat volt: az utolsó 30 napban legalább egy alkalommal. Az interjúkra ambuláns és kórházi kezelőhelyeken került sor, kezelést

¹ Köszönet érte Bethlen Annának és Lőrincz Norbertnek.

kereső injekciós droghasználókkal: tehát a jelentkezés/befekvés utáni 1–3. napban, mielőtt a tényleges terápia elkezdődött volna (kivizsgálási fázis). Az interjúalanyok másik része egy budapesti tűcsere program állandó vagy időleges kliensei, illetve ezek baráti társasága közül (*networking*) került ki.

Az interjúalanyok kiválasztásának szempontjai az „alapelemekből építkező” elméletnek (*Glaser és Strauss, 1967*) megfelelően történt. Ez azt jelenti, hogy a kockázati magatartások jellegzetesnek vélt előfordulási helyszínei, illetve személyei irányában történt a mintaválasztás, majd a későbbi „teoretikus mintaválasztás” és az interjúk kiválasztása az elemzésre. A kiválasztás alapja – és ez az elemezett interjúk számát is meghatározta – a „teoretikus szaturáció” elve volt; azaz addig folyt az interjúzás, majd az elemzés, amíg a kialakult kódok még magyarázó erővel bírtak. Amikor már lényeges új információ nem mutatkozott (elértük a teoretikus szaturációt), befejeztük a további kódolást, illetve az interjúk elemzését (*Strauss, 1987*). A kvalitatív kutatások sajátosságai miatt nem várhatunk olyan jellegű adatokat, hogy a kockázati magatartások hány százalékban fordulnak elő az injekciós droghasználók körében (ez még a minta esetében sem válaszolható meg). A teoretikus mintavétel miatt – tehát a mintavétel a kockázati magatartásokat mutató személyek irányában „eltolódott”, minél inkább kockázati magatartásokat mutató személyekkel igyekeztünk interjúzni – a kockázati magatartások jobban kiemelkednek a többi magatartásforma közül. A kvalitatív kutatások „érvényességének” másik mértéke a teoretikus denzitás: a különböző kategóriák és kódok egymás között kialakuló sűrű kapcsolata. Minél nagyobb denzitású egy leírás, feltehetően annál jobban írják le a kategóriák és kódok a vizsgált jelenséget (*Strauss, 1987*).

Az interjúk feldolgozása. Az interjúk feldolgozására részben az előzőekben emlegetett kódolás segítségével került sor (a kódkategóriák elkészítéséhez használt szempontrendszert lásd az egyes fejezeteknél), illetve a társadalmi kizárással, kizáródással kapcsolatos életutak-szakaszok, fordulópontok azonosításával, ezek bemutatásával végeztük el. Utóbbi esetben általában az elemzést egy-egy jellemző idézettel is kiegészítettük. Az idézetek alapvetően az illusztrációt szolgálják; noha néhány idézet talán pontosabban megfogalmazza az interjúalannal történeteket, mint az elemzés. Az életútelemezési szempontokat – döntően McAdams nyomán – közös team-megbeszéléseken alakítottuk ki, majd az interjúkészítők és egyben -elemzők ezeket alkalmazták a feldolgozás során. Az egyes vizsgálati csoportok feldolgozása tehát az interjúk alapján történt; a vizsgálati csoportokból aztán a következő lépésben emeltünk ki néhány olyan jellemzőt (pl. ágencia, fordulópont), amelyet a társadalmi kirekesztődés szempontjából kulcsfontosságúnak gondolunk az elemzés ezen szociálpszichológiai, szociológiai szintjén. Nem vitatjuk el, természetesen, hogy a társadalmi kirekesztődés olyan komplex, soktényezős folyamat, amelyből az elemzésünk – a jelen kötet – csak egy szeletet képes megragadni.

A kutatók pozícionálása, a kutatás etikai kérdései. A társadalmi kirekesztődésről szólva, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a kirekesztődéssel olyan kutatók foglalkoznak, akik maguk nem kirekesztettek; ezt az interjúalanyok is, természetesen, észlelték: segítséget kértek, ritkábban megértésüket kérdőjelezték meg (meg lehet-e érteni, együtt lehet-e érezni egy hajléktalannal?). A kutatónak nem feladata a szolidaritás, viszont a megértés, az együttérzés igen. Etikailag akkor helyes ilyen típusú kutatást végezni (különböző embereket „kényes” kérdésekkel „zaklatni”), ha a kutatásnak a megkérdezett csoportok – és nem feltétlenül a megkérdezett egyének – számára valamilyen haszna van: a társadalmi kizárással, kizáródással járó folyamatokat sikerül azonosítani és azokat, ha nem is megfordítani, de hatásukban enyhíteni, a társadalmi folyamatban érintettek számára esélyt biztosítani egy számukra is elfogadhatóbb élethez. A nyilvánosságra hozás is egy olyan eszköz, mely ehhez a célhoz, ha csekély mértékben is, de hozzájárulhat. A kutatás része volt egy szélesebb körű vizsgálatnak, amely a társadalmilag kirekesztett – elsősorban droghasználó – egyének és csoportok társadalmi integrációját célozta, elsősorban olyan szolgáltatásokkal, melyek a „célcsoportok” igényeit és lehetőségeit veszik figyelembe. Ilyen módon a kutatás nem öncélú vizsgálódás volt, hanem egy társadalompolitikai eszköz kidolgozásának egy lépése.

ÁGENCIA-TÖRTÉNETEK

NÉHÁNY MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁS

A különböző „leszakadó” csoportokkal készített interjúk arra nem alkalmasak, hogy ezeknek a csoportoknak a különböző szociológiai és szociálpszichológiai jellemzőit feltárjuk, arra viszont igen, hogy egy-egy témakörben típusokat, gyakran ismétlődő mintázatokat keressünk. Kvalitatív vizsgálatról lévén szó, arra amúgy sem törekedhettünk, hogy előfordulási gyakoriságokról, vagy általános jellemzőkről beszéljünk. Tekinthetjük úgy e csoportokat, mint amelyekben az interjú technika és az interjú-vezérfonal segítségével halászva, bizonyos alakzatok, mintázatok akadnak fenn a hálón. Ezek gyakoriságáról vagy ritkaságáról tehát nem tudunk megállapításokat tenni. Azonban ezeknek a szociológiai és szociálpszichológiai jellemzőkkel leírt mintázatoknak a tulajdonságait, a tulajdonságok együttjárásait, azok kialakulását, egymáshoz való viszonyát vizsgálhatjuk, és esetenként arra is kísérletet tehetünk, hogy a megelőzés és a segítség fogalmi rendszerében is elhelyezhetjük ezeket a „mintázatokat”.

Az interjúk lehetőséget adtak arra, hogy az ágensia kérdését ne csak keresztmetszetileg, hanem hosszmetsetileg is vizsgáljuk. Így a témakör fejlődéstörténetére is alkalmunk nyílt rátekinteni; nem feledve az interjúhelyzet kettős jellegét: egyfelől az elbeszél narratíva „ablakot nyit” az *átélt*, és bizonyos mértékig a „*belső*” narratíva (Hänninen, 2004), másfelől nem feledkezhetünk meg az interjú-szituációról, a szituációban a kérdező (egyfajta társadalmi többséget képviselő személy) elvárásainak megfelelni, vagy éppen nem megfelelni akaró narratíva-konstrukciónak. Az ágensia kérdésköre talán az egyik legerőteljesebben hangsúlyozott tulajdonság egy-egy interjúalany esetében: a nehéz életkörülmények közepette megtartotta-e élete alakulása fölött a kontrollt, és egyben felelősséget is vállal életéért (agensia), vagy elhárítja ezt magától, vagy nem is tulajdonít(ott) magának ilyet, és élete folyását a „sorsnak” vagy más, rajta kívül álló erő hatásának tudja be, amiért felelősséget sem vállal (agensia hiánya vagy tagadása: felmentés és igazolás). Látni fogjuk, hogy e két szélső pozíció-agensia és ágensia-hiány – között milyen más lehetőségek adódnak, illetve akár ez a két szélsőséges forma az interjúalanyok életében mikor, hogyan jelentkezett, hogyan konstruálódott meg. Amikor az ágensia meglétéről, hiányáról, kialakulásáról vagy elvesztéséről beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy mindez az interjúszituáció „itt és most”-jából nézve rekonstruálódik az interjúalany által – az interjúkészítőnek tulajdonított elvárások több-kevesebb, tudatosabb vagy kevésbé tudatos beszámításával.

A következőkben az egyes interjúalany csoportoknál megfigyelhető ágensia-jellemzőket írjuk le, majd kísérletet teszünk a tapasztalatok összegzésére és általánosabb megfogalmazására.

GYERMEKVÉDELMI ELLÁTÁSBÓL KIKERÜLT, JELENLEGI
VAGY VOLT UTÓGONDOZOTTAK CSOPORTJA

Az ágencia hiánya: önálló döntéseket nem tudtak hozni, serdülőkorúak lévén a gyermekvédelmi rendszerbe kerülésről sem maguk döntöttek. A gyermekvédelmi ellátásba korán került fiatalokra különösen jellemző az ágencia hiányával jellemezhető életút-narratíva: egyik otthonból a másikba helyezték, nevelőszülőkhöz ki-, majd visszahelyezték, esetenként vér szerinti szüleikhez kerültek egy-egy időre. A fiataloknak ezekbe az áthelyezésekbe nem volt beleszólásuk; többnyire az áthelyezés indoka is ismeretlen volt számukra, vagy az életkorukkal bekövetkező változás volt (általános iskolába, középiskolába kerülés).

Krisztina (22, utógondozott, X.Y. Gyermekotthon) 5 éves koráig nagyon zűrés családban élt, 5 éves korában került gyermekotthonba, 5–10 éves kora között öt különböző gyermekotthonban élt. A legnehezebb időszak az volt a számára, amikor 10 évesen nevelőanyához került, aki kihasználta, dolgoztatta. Az igazi változás akkor történt, amikor a keresztapja (lelkész) elintézte neki egy középiskolát és kollégiumot.

E változás értelmezése az interjú időpontjában már egy következő típusshoz vezet el.

Az ágencia „visszanyerése”: az interjúalanyok egy jellegzetes, de nem túl nagy létszámú csoportjára az volt jellemző, hogy felnőtként, az interjú időpontjában, úgy ítélték meg, hogy jobb volt, hogy gyermekotthonban nőttek fel. Az ő esetükben az utólagos percepció szerint pl. a vér szerinti szülő halálát követően nem voltak hajlandóak a másik (esetleg alkoholista, drogos, börtönviselt, hanyag stb.) szülő számukra deviáns magatartását elviselni, vagy nem tudták tovább elviselni az édesszülők közötti veszekedést. Ők ugyan a gyermekvédelmi rendszerbe kerüléskor nem rendelkeztek ágenciával (nem ők döntöttek erről), viszont később az őket érintő döntést pozitív, elfogadó, a fejlődésüket előrevivő, fejlesztő módon beépítették önképükbe, és alakítottak ki pozitív ágenciát. *Brigi (20 éves, Vakok Intézete és Gyermekotthona),* volt utógondozott megfogalmazásában: „*ha otthon maradtam volna, biztosan elkallódtam volna.*”. Tehát a „segítés” (a gyermekotthoni elhelyezés) hozzájárult ágenciája kialakulásához.

Az ágencia megléte: az interjúban ez a tulajdonság mint „erősebb temperamentum” jelenik meg az interjúkészítő számára, azaz főleg mint „akarat(osság)”. Itt az ágencia a környezet által „normasértőként” definiált választásként, magatartásként jelentkezik:

Rajmond (23 éves) (Z. Gyermekotthon volt utógondozottja): akkortól (12 éves) gondolkodott „*másként*”, talán kicsit komolyabban, „*ekkortól tudott gondolkodni egyedül*”, „*tudatosabban csinálta a dolgokat*”, „*rafináltabb*”, „*dörzsöltebb*” lett, „*tudta, mit, miért csinál*”.

Emese (27), volt utógondozott, a D. Gyermekotthonban élt 18 éves koráig, ami-

kor elhagyta azt és azóta önálló életet él. Már szerette volna elhagyni az otthont, de egy eset miatt végül kirúgták (szembeköpte az akkori igazgatónőt). Mindig is nagy „*pojája*” volt, aminek sajnos elég sok rosszat köszönhetett, sőt azt sem szerette, hogy sokszor „*dirigálnak neki*”.

HAJLÉKTALAN FIATALOK

Jól megkülönböztethetőek egymástól az *utcán*, illetve a *hajléktalanszállón* élő emberek. Míg az *utcán* élők mind nagyon rossz családi háttérrel rendelkeznek, többen intézetben nőttek fel, vagy otthonról menekülve kerültek utcára, addig a hajléktalanszállón élő interjúalanyok többségének jó családi háttere volt, ám mostanra ez a családi háttér különböző okok miatt eltűnt, irrelevánssá vált. A hajléktalanszállón élőkre jellemző, hogy korán bekapcsolódtak a munka világába, szinte folyamatosan van munkájuk, a legtöbben most is dolgoznak feketén. Az *utcán* élők többsége soha nem dolgozott hosszabb ideig folyamatosan.

Míg a hajléktalanszállón élőkre viszonylag nagyfokú ágencia jellemző (5 interjúból 4), addig az *utcán* élőkre az ágencia szinte teljes hiánya. A hajléktalanszállón élőknek vannak terveik, nem szakadtak ki a társadalomból, életmódjuk, mindennapjaik szinte megegyeznek az „átlag” emberek életmódjával. Az *utcán* élők csaknem mindegyike elmondta, hogy képtelen elszakadni az utcai életformától, haveroktól, itt nőttek fel, erre az életre szocializálódtak. Míg az *utcán* élők többnyire kilátástalannak tartják helyzetüket, addig a hajléktalanszállón élő interjúalanyok többsége átmenetinek tartja mostani helyzetét.

Ágencia: munka és jövő: az ágencia összekapcsolódik az egyén életére vonatkozó konkrét jövőbeli elképzelésekkel, tervekkel, illetve azzal, hogy van-e munkájuk vagy nincs. Míg az *utcán* élő hajléktalanok többségének nincsenek konkrét terveik, elképzeléseik a jövőre nézve, nem tudják, hogy mit akarnak, vagy nem akarnak semmit. A hajléktalanszállón élők közül viszont egy kivételével mindegyiknek van konkrét célja, elképzelése a jövőjét illetően, és már fiatalon elkezdtek dolgozni, azóta folyamatosan dolgoznak, még a jelenlegi helyzetükben is.

Utcán élő hajléktalanok

Ágencia: Attila (26 éves, utcán élő hajléktalan): „Úgy érzem én irányítom az életem, tudok nemet mondani, soha nem próbáltam ki például a heroint.” Ezt nevezzük „*taszítás*” típusú ágenciának (mit nem csinált, vagy mit nem akart), szemben a „*vonzás*” típusú, pozitív választáson alapuló ágenciával (mit akar elérni). A heroinnal szemben definiált ágencia tükrözhet valós élethelyzetet (reális a heroin jelentette veszély az *utcán*), de egy irreális veszélyhez képest megfogalmazott ágenciát is (könnyebb egy felnagyított veszélyes cselekedet nem választása révén az ágenciát megkonstruálni).

Attila vágyik a családra, hogy munkája legyen, ha hazamenne családjához, akkor megvalósíthatná ezeket a vágyait, mégse képes rá: „Úgy érzem soha nem szabadulhatok innen a társaság miatt.” Nem ő tehet arról, hogy így alakult élete (hanem nevelőapja), és nem tud változtatni sem ezen az életen. A segítő kapcsolatban is fontos számára, hogy ágens szereplőként jelenjen meg: Mikor V. Alapítványhoz lejárt: „*Úgy érztem, van, aki segít nekem, nem voltam egyedül, persze nekem is tennem kellett önmagamért.*”

Mínta beleragadt volna a kamaszkorból a felnőttkorba való átmenetbe, nem képes felnőtt életet élni, állandóan dolgozni, családot alapítani, szereti a csavargó életet, ugyanakkor vágyik „normális”, felnőtt életre is. Ő úgy érzi, a társadalomhoz tartozik, igyekszik úgy élni, mint a többség, rendszeresen tisztálkodik, öltözete tiszta.

Ágencia hiánya és negatív énkép: ezzel a típussal itt találkozunk a legtöbbször: pl. Raul (32 éves) „*Életemet az alkohol és a kábítószer irányítja, gyenge jellem és akarat vagyok, 13 elvonón voltam*”. Vagy: Laci (31 éves): „*Egyre kevésbé van kedvem élni, úgy érzem, feleslegesen élek, nincs kiút helyzetemből. Jelenlegi helyzet katasztrófális, kiút halál.*”

Hajléktalanszállón élő hajléktalanok. Mint utaltunk rá, rájuk az ágencia jellemző, mint pl. Zoltánra: 31 éves, egy kisteherautóban él, nappal nappali melegedőben van, bár betegsége miatt nem talál munkát, elintézte magának a nyugdíjat, pályázott lakásra is, ingyenes tanfolyamra akar majd járni. Továbbtanulási szándéka is volt. Napközben a hajléktalanszállóra, a nappali melegedőre jár be fürdeni, főzni, mosni. Szeptembertől hajléktalanoknak szervezett ingyenes, számítógép-kezelői tanfolyamra megy. „*Megpróbálok tenni magamért valamit, lépésről-lépésre saját magam próbálok kimászni ebből.*” Nem mástól vár segítséget, ő maga cselekszik.

KOMMUNALITÁS

Segítő intézmények. Jó tapasztalataik azoknak a *hajléktalanszállón élőknek* vannak, akik személyes viszonyt tudtak kialakítani segítőikkel, és így a segítő szervezet megítélése pozitívvá vált, függetlenül a segítés mértékétől, illetve hatékonyságától (pl. a hajléktalan helyzete nem változott). Az a hajléktalan, akivel beszélgetnek, törődnek, foglalkoznak, és akin nem néznek keresztül, a társadalomhoz tartozó embernek érezheti magát.

Utcai közösségek. Az *utcán élőkben* leginkább a saját csoportjuk felé van kommunalitás. Ez egy látszólag zárt közösség. Ugyanakkor bekerülni közéjük úgy tűnik nem különösebben nehéz, ám kikerülni annál inkább. Nem tudnak elszakadni ettől a közösségtől, és ez meggátolja őket abban, hogy más közösségek tagjaivá váljanak. Szinte mindegyik interjúalany beszámolt arról, hogy képtelen elszakad-

ni az utcai társaságtól, hiszen életük nagy részét köztük töltötték, itt nőttek fel, erre az életmódra szocializálódtak. Többen bár megpróbálták kiszakadni ebből a közösségből, (családjuk, gyerekük lett) új, más életet kezdeni, nem sikerült nekik. Két interjúalany is beszámolt arról, hogy egy darabig egy segítő alapítványnál lakott, de mindkét esetben a régi életforma, a társaság miatt otthagyták a segítő szervezeteket. Nem volt elég megtartó erő, nem voltak elég erősek az új kapcsolatok, az új életforma.

Feketemunkások. A felnőtté válás, a családalapítás és a feketemunka általában rövid időn belül követte egymást, kinél milyen sorrendben, mely sorrend meghatározta az ok-okozati viszonyokat is. A családalapítás mindenütt feltételezte az ágencia meglétét, de az illegális munkaerő-piaci szférába kerülés gyakran a sodródás következménye is lehet. Amellett, hogy sokan tudatosan választották a feketemunkát, előfordult a jövőkép hiánya, a sodródás, a menekülés, a kitörni vágyás és a kényszer az illegális munkavállalás kapcsán.

Ágencia és munka: mint korábban is láttuk, e két tényező gyakran összekapcsolódik: *pl. Áronnál is (21 éves) „...úgy érzem, sikerült beilleszkednem, ehhez nagyon kellett a biztos családi háttér lelkiileg is ... korábban sodródtam, nem volt biztos, hogy másnap mi fog történni ... hiányzik a család, de legalább biztos a meló, tudom őket vidéken segíteni, meg eltartani...”*

A feketemunkás csoportnál tanulmányozhatjuk a leginkább az életútnarratívák és az ágencia összefüggéseit.

1. *Beragadva:* fiatalabbak, akiket nem motivál még a kilépés, másrésztől úgy gondolják, hogy nem éri meg sem gazdasági, sem pszichikai téren legálisan munkát vállalni. Az életutak azt mutatják, hogy az ágencia e csoport esetében kialakul ugyan, de gyakori a kényszer és a sodródás dichotómiája. Az ágencia ugyanakkor ebben a csoportban veszélyeztetett: sokan egy későbbi – gyakran családi – krízis után devianciába sodródnak, a lecsúszók közé kerülhetnek, elveszíthetik döntési képességüket.

Attila (30 éves): *„...nekem eldőlt a sorsom, én nem megyek már a Moszkváról seho-va.”* Miklós (27 éves): *„...nem fogadnak el, nem tartozom a társadalomba. Az életem megváltozására semmi esélyt nem látok, vagy csak sok idő múlva. Munka kell meg pénz, az nem érdekel, hogy hogy, nem mindegy? ... a barátaim meglesznek, bár már most is kevesebb van, mert elmennek másbóvá, meg én is fáradt vagyok, nem tudom, kevesebb van már ...”*

2. *Lecsúszók:* ebben a csoportban esély sincs a társadalmi beilleszkedésre. Gyakori a deviáns, antiszociális magatartás, az ágencia hiánya, a beletörődés, a depresszió. Tipikus végállomás a hajléktalanság. Ezek a fiatalok nagyon hiányos kulturális és társadalmi tőkével indultak, vagy olyan törés következett be az életükben, mellyel nem tudtak megbirkózni.

Gusztáv (28 éves): *...hajléktalan vagyok és cigány. Nincs iskolám, nincs igazi barátóm, nincs hova mennem. Eltengődöm így egy darabig, mert holnap is lesz valami. Mindig van valami ... de nekem jobb nem lesz, nem is viselne el senki, meg én se nagyon másokat ..."*

3. *Kilábalók*: ezek a fiatalok erős ágenciára utaló küzdelemben vesznek részt a legális munkaerőpiaci szférában. Gyakori a csalódás, de jobbnak tartják a feketemunkánál. A jelenlegi életükkel többnyire elégedettek. Jellemző rájuk, hogy viszonylag stabil családi háttérrel rendelkeznek és a neveltetésük sem tartalmazott jelentős töréseket. A bizonytalanság ugyan itt is jelen van, de ez egyfajta szubjektív relatív deprivációnak köszönhető: már a legális szféra munkavállalóihoz hasonlítják magukat. Az ő sikerük kulcsa mindenképpen a jól használható erős és gyenge kötésekben keresendő, a támogató, biztonságos családi háttérben, a kommunikáció intenzív voltában, a frusztráció alacsonyabb fokában, mely tényezők jelentősen meghatározzák az ágencia „erejét” is.

István (28 éves): *... nem zárom ki, hogy visszamegyek feketén melózni, a cégnél gyakran átvágnak, nem fizetnek időben, ez feketén sose fordult elő ... a kislányom imádom, most elégedett vagyok ... lehet, hogy lesz pénzünk és veszek egy bázat Mátrakeresztesen ... de I tudnám képzelni, hogy Ausztráliába menjünk, az nagyon klassz lenne, ott is sofőrködnék ..."*

Börtönviseltek. Itt is több csoport körvonalazódik:

1. *Beragadva*: nyolcan hátrányos helyzetűként, állami gondozásban vagy részben nevelőotthonban vagy javítóintézetben nőttek fel, ők jelenleg hajléktalanok. De aki ki akar kerülni, már az is évek óta benne van az ellátásban, rendszerint alkoholproblémákkal küzd, szülei, testvérei vagy nem élnek, vagy elvesztette velük a kapcsolatot. Leginkább a baráti, haveri (banda) közösségi kötődések számítanak életükben. Ha vannak is céljaik, azok megvalósításához nem tesznek konkrét lépéseket. Hasonló élethelyzetben lévőkkel alakítanak ki jellemzően nem túl mély, inkább funkcionális jellegű kapcsolatokat.

2. *Kilábalók*: az életük helyrebillent, visszailleszkedtek: húszas éveikben járnak, dolgoznak, van szakmájuk, vagy legalábbis biztosnak látszó munkahelyük, párkapcsolatra tudnak építeni, családi kapcsolataikat nem veszítették el, sőt a család nyíltan támogatta őket, kiállt mellettük (a szabadságvesztés alatt is), és egészséges családi háttérrel és mintával bírnak. A gyerek- és kamaszkorból (a nem túl hosszú, 1 évnél nem több szabadságvesztés hatására) általában hamar felnőve otthagyják a bandát és önállóan (ágenciával), új útra lépnek, ezt megkönnyíti egy biztos, nem deviáns párkapcsolat. Nem érzik magukat lecsúszottnak, nem sorolják magukat alsó társadalmi rétegekhez, jellemzően középen helyezik el státusukat. Általában családjukon kívül nem vettek igénybe segítő kapcsolat, nem kérték pártfogó segítségét a börtönben vagy a szabadulás után.

A legtöbb kifogás (*excuse*) és igazolás (*justification*) típusú magyarázattal ebben a csoportban találkoztunk:

Kliens 3: „Néha piállok, hát akkor inkább nem kívánok senkinek semmit.” – elveszti az önkontrollját.

Kliens 5: Saját maga tartja kézben a dolgait, önálló, kivéve, ha iszik vagy elkapja egy roham.

Kliens 6: Élete lényegét abban látja, hogy ájulásig igya le magát minden nap. Amióta elköltözött az élettársától, azóta csak sodródik.

Kliens 7: Amikor nem ismerte a barátnőjét, úgy érezte, csak sodródik. Négy éve megismerkedett egy bandával, akikkel eljártak autókat feltörni. Ekkor dőlt el a sorsa. Ha a mostani élettársát ismerte volna, akkor nem történtek volna meg ezek a dolgok vele.

Kliens 8: Társadalmon kívül szeretne lenni, mivel nem tetszik a mások másokkal való viselkedése. Azért kell beleilleszkedni a társadalomba, hogy megfeleljen másoknak. Szerinte akkor fogadják el, ha van munkahelye és taposómalomban él – a „vádoló vádolása” típus.

Kliens 11: Sodródott az árral korábban, belekerült egy bandába, akikkel kábítószereztek.

Megjelenik a csak magára számító ágenciatípus is (*unmitigated agency*):

Kliens 1: „Ne támaszkodj a másokra”, „tűrjél” – az alany elmondása szerint sokszor segített és sokan visszaéltek vele. Az interjúalany „*unmitigated agency*” típus, nem hajlandó segítséget elfogadni másoktól, mert másokat úgy percipciál, hogy képtelenek segítséget nyújtani, hiszen nem rendelkeznek a megfelelő kompetenciával a segítségadáshoz, vagy azért nem fogadja el a segítséget, mert nem bíz meg bennük, ugyanakkor, ha ő van bajban, mások sem szívesen segítenek neki, pont az előző pontban említettek miatt.

Mivel itt olyan személyekről van szó, akik börtönbüntetésüket töltötték, az interjúhelyzet, a korábban elkövetett bűncselekmény, illetve a büntetés is „kedvezett” a *felmentés-jellegű* ágencia beszámolóknak.

Tartós munkanélküliek. (Pozitív) ágencia és megosztott felelősség: ez a tizenöt „leszakadó” közül három fiatal narratívájában jelent meg. Ez a három fiatal – mindhárman fiúk, Akela, András és István – látta egyértelműen úgy, hogy képes arra, hogy irányítsa az életét, közben tartsa a dolgait, és hogy van beleszólása az élete menetébe. Emellett azonban mindhárom fiatal hangsúlyozta, hogy rajta kívülálló okok – mindhárom esetben a munkaadók diszkriminatív hozzáállása a külsejükhöz (Akela „rocker”, István „bűnöző” külsejéhez, s András mozgássérültségéhez) – akadályozzák őket a munkakeresésben. Mindhárom fiú esetében kívülről (az interjúkészítő perspektívájából) úgy látszott, hogy igen kevés befolyásuk van az életnek a vizsgálat fókuszában álló területének, vagyis a munkakeresésnek az alakulására, az események

nincsenek összhangban vágyaikkal és céljaikkal. Az interjúkészítő szemszögéből úgy tűnt, hogy az énképükkel ellentétben a valóságban nem ők irányítanak. Ez a munkakeresésen kívül életük más területeire is jellemzőnek bizonyult, például kettejük, Akela és András esetében a párkapcsolatok területére.

Az ágencia hiánya: a másik tizenkét interjúalanyra inkább a cselekvőképesség és a hatóerő hiánya volt a jellemző a narratívájuk alapján. Sokuk hangsúlyozta, hogy teljes mértékben képtelenek arra, hogy kézben tartsák a dolgaikat, úgy érzik, hogy egész életükben csak sodródnak az árral, s nincsen beleszólásuk saját életükbe. Legtöbbjük kategorikusan kijelentette, hogy teljes mértékben képtelen arra, hogy irányítsa az életét. Ennek a visszatérő motívumnak lehet felmentő funkciót tulajdonítani; az alany úgy érzi, hogy életének menetét külső dolgok irányítják és határozzák meg, neki beleszólása sincsen, s ezáltal a felelősséget is önmagán kívülre helyezi. Sokuknál depressziós érzésekkel fonódott össze, hogy azt érezték, nem tudják irányítani az életüket. A munkakeresés menete épp ezt a hozzáállást erősítette meg náluk (ld. később!).

Ágencia és munkavállalás, az ágencia elsorvadása: a tartós munkanélküliség elhúzódó ideje alatt az ágencia mértéke eltérően alakul. A tartós munkanélküliség szakaszai a következők (*egy családsegítő központos munkatárs szerint*): az *optimista szakasz* a munkanélküliség kezdeteire jellemző: az aktív munkakeresés. A sorozatos kudarcok hatására ezután következik be a *depresszív szakasz*, amikor az emberek teljesen motiválatlanná és passzívvá válnak. Ezután, az állandó frusztráció és önértékelési válság, továbbá az egzisztenciális szorongások hatására jön a *pszichoszomatikus betegségek szakasza*, ami végül beteljesíti az ördögi kört: ha hozzájutnának a lehetőséghez az érintettek, már akkor sem lennének képesek munkát végezni. A szakaszok alapján megállapítható, hogy az ágencia mértéke a munkanélküliség előrehaladtával egyre csökken, mígnem a munkakeresési kudarcokkal egyenesen arányosan teljesen semmivé nem válik.

Ágencia és segítő rendszer: a segítő rendszerbe való belépéskor és kilépéskor az ágencia jelenléte volt jellemző; felkeresték az intézményeket, mert úgy ítélték meg, hogy segítséget kaphatnak tőlük, s önként döntöttek arról is, hogy mikor akarnak kívül kerülni az intézmény szolgáltatásainak köréből.

Az „*unmitigated agent*” típus: példaként András (30 éves) esete. András családi okok miatt (rossz viszony a nevelőapával) lógott az iskolából, ezért 12 évesen nevelőotthonba került. Tizennégy évesen kezdett el kábítószerezni, s a drog miatt rúgták ki a nevelőotthonból, amikor tizenhét éves volt. Andrásnak nyolc általános a végzettsége; ugyan elkezdte a vendéglátóipari szakközépiskolát, de abbahagyta. Eleinte csak füvet szívott, aztán jöttek az amfetaminok, és egy éve a heroin, azóta szúrja magát. Rendőrségi ügye is lett droghasználat miatt, ám a második tárgyalására nem ment el, mivel elaludt, ezért jelenleg körözés alatt áll.

András életének fordulópontjain senkitől nem kapott segítséget. Ma már nem

is hajlandó elfogadni támogatást senkitől, úgy ítéli meg, hogy senki nem képes neki segítséget nyújtani, s neki nincs is szüksége senkinek a segítségére; nem bízik meg senkiben. Az „*unmitigated agency*” sok más megkérdezett narratívájában is megnyilvánult. Az interjúalanyok hangsúlyozták, hogy nekik senki sem tud segíteni, nem is tudnának sehová sem fordulni hatékony támogatásért; életük nehéz szakaszaiban senki nem nyújtott és nem is tudott volna nyújtani segítséget. Jó példa erre a családon belüli konfliktus, amelybe külső személy nem tud hatékonyan beavatkozni, a problémáikat egyes egyedül kell megoldaniuk. Egyébként nincs is szükségük segítségre, továbbá arra sem, hogy egyáltalán megoszthassák bárkivel gondjaikat.

„*Unmitigated communion*”. Az „*unmitigated communion*” típusra két példát hozunk a tizenöt megkérdezett közül.

Maci (29 éves): másfél éves volt, amikor az anyja elhagyta őt és az apját. Apja beteg ember, egy olyan autoimmun betegséggel küzd, amelynek következtében lassanként mozgásképtelenné válik. Az apja 50 000 forintos rokkantnyugdíjából élnek ketten. *Maci* tizenhat éves volt, amikor megtudta, hogy apja betegségét ő is örökölte. Az apa teljes mértékben uralkodik felette és ő képtelen tőle függetlenedni. *Maci* az addikciókra nagyon hajlamos személyiség. Még csak középiskolás volt, mikor már az alkoholizmussal küzdött; ezután jöttek a drogos időszakai. Huszonhárom éves volt, amikor a fegyverkereskedelemmel került kapcsolatba egy időre, ez alatt az időszak alatt alakult ki játékgép függősége is. Még egyetlen munkahelye nem volt, ahol három hónapnál többet dolgozott volna. Általában fel sem veszik, ha mégis, akkor vagy nem tud jól teljesíteni; vagy konfliktusba kerül, és azért rúgják ki; vagy elégedetlen, és ő maga mond fel.

Maci az egyik segítő szervezetnél sok éve dolgozik önkéntesként. Amikor meggyűlt a baja a drogokkal vagy más gondokkal küzdött, ezekről a problémáiról soha nem beszélt senkinek sem a segítő szervezetben, sem azon kívül. A segítő szervezetben kívül nem lett volna kinek, az édesapjával nem alkalmas erre a kapcsolata; a segítő szervezetben belül pedig fontosnak tartotta, hogy fenntartsa az erőviszonyokat, miszerint ő segít másoknak, és nem ő az, akinek segítenek. Miközben ő készségesen meghallgat bárkit és bölcs életvezetési tanácsokat osztogat, élete romokban hever. Ám meg akarja őrizni azt a látszatot, hogy ő a bölcs öreg medve, amely látszatot nagyban veszélyeztetné az, ha egyszer csak valaki neki nyújtana támogatást. Félelme szerint minden hitelét elveszítené ebben az esetben, hiszen hogyan is segíthetne valaki másokon, ha neki is tanácsra van szüksége, ha a saját problémáit sem tudja megoldani. Rendszeres kábítószer-fogyasztó időszakában egyébiránt a kötelező absztinencia miatt felfüggesztette átmenetileg az önkéntesi munkáját.

Az *unmitigated agency* és az *unmitigated communion* ideáltípusok jellemzői keveredhetnek is egy személyiségen belül. A kevert típus a két letisztult változat között helyezkedik el valahol félúton, mivel egyrészt, az *unmitigated communion* típushoz

hasonlóan odaadó és segítőkész másokkal szemben, ám ő nem várja senkitől, hogy segítsen neki, de nem azért, hogy fenntartsa az egyoldalúságot, ami által saját fontosságát megélheti, vagy mert kicsi az önbecsülése, és nem akar másokat zaklatni a problémáival – vagy nem csak ezért. Az ok sokkal inkább az, hogy – az *unmitigated agent* típushoz hasonlóan – nem bízik senkiben; úgy érzi, hogy neki senki nem lenne képes segítséget nyújtani, senki nem rendelkezik a megfelelő kompetenciával. A problémáit nem is beszéli meg senkivel, úgy érzi, hogy az életet neki egyedül kell megoldania, nincsen szüksége senki segítségére. Erre a típusra az előzőekben emlegetett segítő szervezetben ugyancsak önkéntesként dolgozó Akela szolgálhat például, aki készségesen segít önkéntesként és elsősegély nyújtóként másokon, ám egyáltalán nem bízik abban, és nem érzi szükségét annak, hogy valaki neki segítsen.

Megragadók, stagnálók: ennél az interjúalany körnél volt megfigyelhető a *Rhodes* és *Cusick* (2002) által *posztmodern fatalizmusnak* nevezett jelenség.

Krisztián hatéves volt, amikor a szülei elváltak, s ő egész gyerekkorában kétnaponta ingázott a szülei között. Tizenhat évesen az édesapjával annyira összeveszték, hogy azóta egyáltalán nem találkoztak. *Krisztián* iskolai konfliktus miatt 17 évesen estin próbálta folytatni az iskolát, ám eredménytelenül. Azóta egy ideig egy ruhaüzletben dolgozott, ám már lassan egy éve nem csinál semmit azon kívül, hogy elkezdett japánul tanulni. Le akarja tenni az érettségit, ám ezt is, mint az életében mindent, reménytelennek és kilátástalannak látja. Az ideje nagy részét egyedül tölti a szobájában internetezéssel, kapcsolati hálója nagyon gyér, intim kapcsolatai nincsenek.

Krisztián nem érzi sürgetőnek a felnőtté válás és függetlenedés problémáját. Mivel az édesanyja eltartja, anyagi gondjai egyáltalán nincsenek, s ezért nincs semmi, ami arra kényszerítené, hogy dolgozzon vagy komolyan vegye a tanulmányait. Egy lebegésszerű állapotban van, s a megoldáskeresés és hatékony problémamegoldás helyett a „homokba dugom a fejem” stratégiáját követi. A munkavállalás előtt megragadók egy részének esetében életfilozófiájuk egyfajta misztikus hozzáállást tükröz az élethez való viszony tekintetében, ami szerint a dolgok előbb-utóbb úgyis megoldódnak maguktól, s nem kell feltétlenül összetörni magunkat, hogy megoldjuk őket.

Anyátólthonok: krízishelyzetben lévő és egyedülálló fiatal anyák

1. *Ágenzia:* nyolc kliens úgy látja, hogy nem rossz a helyzete, és hogy az élete alakulását (főleg) ő maga irányítja: „minden úgy megy, ahogy szeretném”, „elég jó a helyzet”, „javulófélben van, 90%-ban én irányítom, 10%-ban a gyerekeim”, „javulgat, a párom néha beleszól”. Vagy: „itt biztonságban érzem magam, boldog család vagyunk, a férjem és én irányítjuk az életünket”, „aránylag elégedett vagyok, most már én irányítok,

régebben a cucc irányított engem, én tehetek róla, hogy így alakult, de fiatal voltam, kipróbáltam mindent”.

Néhány kliens életének *fő fordulópontjairól* beszélve mutat ágenciát. Ezek a fordulópontok gyakran olyan alkalmak, amikor a kliensek egy-egy nehéz élethelyzetből, életmódból, vagy viszonyból léptek ki – önállóan vagy segítséggel.

Kliens 1: „Úgy, hogy én végül kiszálltam ebből a kapcsolatból, és fölkerültem Pestre, elkezdtem dolgozni ... Ez nekem muszáj volt, mert ugye elgondolkoztam azon, hogy azért fiatalon nekem nem ez kell, és az egy dolog, hogy én nagyon szerettem a párom, de ezért tönkretenni az én életemet ...”

„– Mi volt az életének a legfontosabb eseménye?”

„Az, hogy otthagytam az élettársamat, és itt egy nagyon nagy változáson mentem keresztül. Mármint úgy, hogy onnantól kezdődően a négy és fél év alatt más felfogásom lett, más lett az életem, nem iszom, és ezek azok a fontos dolgok... Lett önbizalmam, mert őmellelte nem volt, és ezek az apróságok a legfontosabb dolgok... Meg az, hogy van akaratérom, aminek nagyon örülök.” (Kliens 4)

2. *Ágencia hiány, illetve az ágencia elsorvadása:* két interjúalanyról: *„remélem, Isten majd segít. Azóta sodródok, hogy el kellett jönnöm otthonról”,* illetve *„nem túl biztató. Gyakran érzem azt, hogy föladnám, ha nem lenne a gyerek”.* Egy interjúalanyról látható az ágencia elsorvadása:

„Összességében hogyan látja a jelenlegi helyzetét?”

„Kilátástalan, egy szóval ... Érzem, hogy az Isten olyan utat fog nekem adni, ami segíteni fog, csak még le kell szenvednem... Most én is sodródok, és szeretnék neki véget vetni, mert félek, hogy a lakásomat is el fogom veszteni ... Úgyhogy most ez az életszakaszom ez sodródás. Ez jó kifejezés, tényleg. Minden nap, mióta eljöttem otthonról, minden nap valami rossz ér, vagy érzelemben, vagy anyagilag, mindenboly rossz... Napról napra csúszok le... Gyakorlatilag nullán vagyok.” (Kliens 3)

3. *Ágencia konfliktus:* egyrészt úgy vélik, a helyzet rossz, vagy kilátástalan, másrészt úgy érzik, ők irányítják az életüket.

Például *kliens 9* kilátástalannak tartja a helyzetét, mégis úgy véli, most már ő irányítja, nem úgy, mint régebben, amikor pl. az anyósáék kezelték a pénzét. *Kliens 14* is kilátástalannak tartja a helyzetét, de úgy véli, mióta megszökött bántalmazó férjétől, azóta ő irányítja az életét. *Kliens 8* úgy véli, hogy a rokonai rontották el az életét, amikor eladták őt. *„Bosszút akarok állni.”* Ő befolyásolhatónak tartja magát, de úgy gondolja, hogy képes lesz az önálló életre. *Kliens 6* szintén rossznak tartja jelenlegi helyzetét, mert nemrég elbocsátották a férjét. Szerinte rajta és a körülményeken egyaránt múlik, hogyan alakul az élete, pl. nem itt tartana, ha apja italozásai és botránnyai miatt nem kellett volna eljönniük otthonról, a családi házból.

4. *Az ágencia visszavétele:* *„A végén már ott tartottunk, hogy rendesen megverték, ha nem akartam... hogy mondjam... magyarul mondom... ha nem akartam a testemmel*

keresni a pénzt... Ő (gyerek) nekem úgy lett, hogy kihordtak a kamionsorra Z-re. A végén megelégettem, és el kellett, hogy szökjek". (Kliens 10)

5. Az ágensia fejlődéstörténete: kliens 7 történeténél az ágensia a drogmentesség elérésével párhuzamosan fejlődik: „Végül is fontosnak számít, hogy kábítószeres voltam, az első gyereket emiatt vesztettem el, végül is jó helyre került, a nagynéném neveli... Úgy volt, hogy tizenhat évesen kikerültem az utcára anyuékától, terhes lettem vele, elkezdtem élni az életemet, ugye csináltam a hülyeségeimet, elkezdtem: gépkocsi feltörés, lopás, rablás, ilyenek voltak. És utána bekerültem a börtönbe emiatt, előzetesen ültem huszonkét hónapot. Amikor kiengedtek, és az első fiammal terhes lettem, és abba is hagytam, csak a volt barátom bekavart nekem, és ugye elvette tőlem a gyámhatóság, ha eljárók rehabra, talállok egy biztonságos helyet, akkor visszakaphatom, meg munkát is kell, csak általában a kábítószereseknél az van, hogy nem igazán veszik fel őket. Én négy évig heroinfüggő voltam, és nekem rendszeren, tehát papírom volt, benne voltam a számítógépben, mint kábítószer-használó, hiába kértem volna az erkölcsit, ott van a fél életem rajta, eleve nem vesznek föl sebhóvá. Nem tudtam elmenni sebhóvá. Megint elkezdtem cuccozni, és amikor vele (második gyerek) terhes lettem, akkor már nem heroinoztam, csak két-három alkalommal, de igazából szípuztam. És mielőtt ő megszületett, két-három nappal lettem, úgy voltam vele, hogy nem kell, saját magam miatt. Azóta minden másképp van.” (Kliens 7)

Prostituáltak. A férfiak fele a prostitúció köztes formáját úzi: például hét közben dolgozik, csak hétvégén megy ki a Népligetbe, vagy néhány órát dolgozik, és csak akkor megy ki, ha pénzre van szüksége. A nőknél nem találkoztunk a prostitúció köztes formáival. Körükben a prostitúció mint kizárólagos életforma jelenik meg. Még annak ellenére is így van, hogy a megkérdezett nők körében a többségnek soha nem volt futtatója.

Ágensia konfliktus, megosztott felelősség: a kérdezettek döntő többsége úgy érzi, hogy képes arra, hogy kézben tartsa a dolgait (agensia), és egy-egy ismert kallódós élettörténeti epizódot – hajléktalanság, börtönbe kerülés – leszámítva, elveti a sodródás gondolatát. Ezzel szemben, az ehhez szorosan kapcsolódó kérdésre, hogy miért úgy alakult az élete, ahogy alakult, a kérdezetteknek csupán egy kis része állítja, hogy ő akarta így, kizárólag saját magán múltott. Ennek az ágens válaszának van egy pozitív, önmegerősítő olvasata: „azért alakult így az életem, mert így akartam, a melegség miatt” (lásd 3. int.). De van egy, a felelősséget teljesen magára vállaló negatív olvasata, súlyos ön-leértékeléssel is: „azért alakult így az életem, mert prosti lettem meg drogos, gyűlölöm magamat, amiket csináltam” (15. int.).

Hatalom nélkülség (powerlessness): az előző, ágensiaira utaló válaszok mellett azonban gyakoribb a felelősség megosztása, önmaga és a társadalom, saját maga és a családja, vagy ő és az Isten között a tekintetben, hogy hova jutott. Van, aki egy konkrét sorsfordító eseményt említ, mint például az édesanyja halála, vagy

állami gondozásba való kerülése, amitől minden megváltozott. A kérdezettek egy kisebb része azonban még gondolatilag sem jut el az aktív, ágens lépésig. Az előző pontban idézett példák szerint is, bár a prostituáltak – főleg a férfiak – közül sokan ágens válaszokat adnak, a részletesebb kifejtésnél kiderül, hogy valójában inkább a hatalom nélküliség dominál, vagy az ágens lépés (kilépés a prostitúcióból) csak a fantáziában valósul meg. Ilyen fantáziapont a lakás megszerzése, ami után már ki lehet lépni a prostitúcióból: „*ha teljesül a lakás, akkor jobb lesz az életem, akkor már tudok tervezni*” (8. int.). Jellemző, hogy inkább csak a prostitúcióból kilépettek látják, hogy milyen módon lehet azt elérni: „*Csak úgy tudom megvalósítani, hogyha dolgozom. Nem lesz rögtön lakásom, de az anyukámnak is kell adnom valamennyi pénzt, mert ő is bérel a lakást. Azt tudom, hogy még egyszer biztos nem mennék ki az utcára, pedig ha egyedül csinálnám, akkor jó pénzt meg tudnék keresni vele*” (10. int.).

DISZKUSSZIÓ: AZ ÁGENCIA VÁLTOZÁSA – FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

1. A (pozitív) *ágencia* hosszmetzeti megléte az interjúalany életében, illetve kialakulása az interjú időpontjára.

2. A *negatív, antiszociális ágencia* megléte vagy kialakulása: az ágencia valamilyen antiszociális tetteben nyilvánul meg, ugyanakkor nem merül fel, hogy az rossz, az adott személy számára elkerülhetetlen választás lenne – ha az lenne, akkor a „diszfunkcionális ágencia” kategóriába kerülne.

3. „*Ágencia konfliktus*”: a régebbi, antiszociális választás és a jelenlegi ágencia között alakul ki: ez arra utal, hogy az adott személy még nem dolgozta át teljesen korábbi választásait. Máskor azt látjuk, hogy az élet egy bizonyos területén az adott személy ágenciával rendelkezik, míg más területeken nem; ezeken a területeken tanúsított viselkedése ellentmondásos, konfliktusos lehet; pl. az anyaothonban az anya gyermekével ágens, de az otthonnal, a segítőkkel vagy a többi anyával szemben az ágencia hiányát mutatja.

4. Az *ágencia hiánya*, vagy a későbbi életszakaszokban történő *elvéstése, elsorvadás*: a *hatalom nélküliség (powerlessness)* érzésének kialakulása. Gyakran együttjár a (ön)felmentéssel (*excuse*) és az (ön)igazolással (*justification*): előbbi esetén az adott személy elismeri a tettét, csak a felelősséget tagadja, utóbbinál elfogadja a felelősséget, csak a tett negatív (antszociális, normasértő) kvalitását tagadja (Scott és Lyman, 1968). Rhoades és Cusick (2002) ezt még kiegészítik a *fatalizmussal*, azaz a hatalomnélküliség tragikus karakterével; az egyéni sors iránti *nihilista közömbösséggel*, illetve a *felelősség megosztásával*, az „*elítélő elítélésével*” (Sykes és Matza, 1993, nyomán). Ezek mind mentesítenek a felelősségvállalás alól – aminek sokszor túlélést elősegítő szerepe is lehet. Rhoades és Cusick (2002) felhívják a figyelmet a „*sorskifejezés használatára az egyéni beszámolóokban (account)*: a kifejezés felbukkanása utalhat a személyes kontroll

elveszésére, a „véletlen” hatalmára, a kockázati társadalom kiszámíthatatlanságára, vagy saját vizsgálatukban HIV pozitív személyek ellenállására a kockázatot kiemelő preventív üzenetekkel szemben.

Pl. a 28 éves, volt utógondozott (a gyermekvédelemi ellátásból kikerült) *Rajmond* fontosnak tartja, hogy megbecsüljék és a munkáját elismerjék, fontos, hogy az embernek legyen állása, lakása, rendes élete, de ő erre hiába is vágyik, „*a sorsa eldőlt a megszületésekor*”.

5. *Diszfunkcionális ágencia* (*Rorty* – hivatkozik rá *Pulkkinen* és *Aaltonen*, 2003): az adott személy az általa nem preferált alternatívát választja, de tudatában van annak, hogy ez nem az ő preferált alternatívája.

6. *Szélsőséges ágencia* (*unmitigated agency*): az adott személy szélsőséges, „önző” módon saját érdekeit részesíti előnyben, nem törődve másokkal.

7. Még egy típusról kell szót ejteni, ami a fenti besorolásba nehezen illeszkedik, itt látszólagos ágenciáról van szó, az adott személy elismeri a felelősségét és a – rossz – választásait, azonban ez már irreálissá válik; olyasmiert is felelősséget vállal, amiről nem tehet. Ebben az esetben inkább az énkép súlyos zavaráról, súlyos ön-leértékelésről van szó; a végeredmény egy negatív énképű személy, akinél éppen ez a *negatív énkép* lesz a cselekvés legfőbb gátja.

Ezek az ágencia típusok három, viszonylag jól körülhatárolható életút-narratívába ágyazva jelentek meg:

1. *Lecsúszók*: egy viszonylag pozitív előzményeket (gyermekkor, serdülőkor, esetleg az ifjúkor egy része, ritkábban a felnőttkor egy része is még idetartozik) követően az adott személy „lecsúszik”, egyre rosszabb szocio-ökonómiai helyzetbe kerül, és saját társadalmi elhelyezkedését is lecsúszásként, romlásként észleli.

2. *Stagnálók*, „*beragadtak*”: akik már hosszabb ideje tartózkodnak egy „rossz” élethelyzetben: a „rossz” élethelyzet szociodemográfiai és szocio-ökonómiai mutatókkal is leírható, de az adott személy is így észleli azt. A hosszabb idő éveket, gyakran akár évtizedet is jelenthet, a kilábalás – közeli – reménye nélkül (észlelt reményről van szó ebben az esetben is).

3. „*Kilábalók*”: akik életútja szociodemográfiai és szocio-ökonómiai jellemzőkkel leírható módon is és a személyes percepció szerint is javul, „fejlődik”; az adott személy egy „rosszabb” élethelyzetből már kilábal, és további fejlődésre is van remény.

KOMMUNION

Két típusra hívjuk fel a figyelmet:

1. Az első típusú kommunion az interjúalanyok egy részének saját közösségeire jellemző (pl. börtönviseltek, utcán élő hajléktalanok), ahol a közösséghez tartozás mintegy visszahúzó erőként működik. Tehát, aki jobban izolálódni tud „eredeti”

közösségétől, annak nagyobb lehetősége van a kirekesztett helyzetből történő kijutásra.

2. A másik típus a segítő intézményekkel kapcsolatban fogalmazódott meg (pl. hajléktalanszállón élőknél): a segítő intézmény személyes kapcsolatai – akár a segítőkkel, akár a kliensekkel – vonzóak voltak a kliensek számára, döntő módon befolyásolták, hogy bekapcsolódnak-e a szervezet munkájába, illetve ezt mennyire tartósan teszik. Néha ez a kommunion fontosabb volt, mint az a konkrét segítség – vagy annak egyenesen a hiánya –, amit az intézményekben kaptak.

FORDULÓPONT, JELENTŐS ÉLETESEMÉNY, ÁTMENETI RÍTUSOK

FORDULÓPONTOK

Kutatásunk elsősorban a kockázat-diskurzus mentén értelmezi a fiatalok életszaka-szaival kapcsolatos jelenségeket. A diskurzus kezdete *Beck* (1986) nagyhatású könyvéhez köthető.

Az ipari modernség idővel elavul és a modern ipari társadalom kockázattársadalommá alakul. A társadalomfejlődés ezen fázisában az újítás dinamikája által létrejött politikai, szociális, ökológiai és individuális kockázatok kikerülnek az ipari társadalom ellenőrzése alól, annak biztonsági intézményei már nem képesek ezeket a kockázatokot kontrollálni. Ebben a szakaszban mindezek a problémák eluralják a közéleti és a magánéleti vitákat és konfliktusokat egyaránt.

Az átalakulás során azonban a tulajdon és hatalmi viszonyok nem változnak, így a társadalom még az ipari társadalom mintái szerint dönt és cselekszik. Ugyanakkor mivel már felismeri kockázattársadalom voltát, kritizálja önmagát, s a politikát, a jogrendszert és az érdekképviseleteket ellepik a kockázattársadalom dinamikája által generált viták.

A „kockázattársadalom” egyik jellemzője – a politikai és gazdasági ismérvek mellett – a globális problémák egyéni életutakban való megjelenése, egzisztenciális kérdéssé válása. „Mindez oda vezet, hogy ettől fogva mindenfajta definíciós probléma magának az egyénnek a feladatává válik, őt terheli, ez az 'individualizálódási folyamat' jelentése. Ezt a folyamatot az évszázad kezdetén *Georg Simmel*, *Emile Durkheim* és *Max Weber* írta le elméletileg, és világította meg különböző történelmi szakaszokban. Az ő nézeteikkel szembeni különbség így foglalható össze: manapság az emberek már nem a rendi jellegű vallásos transzcendentális bizonyosságok világából „bocsátkoznak be” az ipari társadalomba, hanem éppen az ipari társadalomból kerülnek a világméretű kockázattársadalom zavaros körülményei közé.”² Az emberek mindennapjait terhelik a globális és személyes kockázatok egyaránt. Az egyéni életvezetésben meghozott döntések maguk is kockázatosak válnak, mert az eleve meglevő minták követése értelmetlenné válik, így „új utakat” kell bejárni, a következményeket pedig mint a hűján nem láthatjuk előre. A tradicionális szerep választása is kockázattal terhelt. A társadalmi változások, technikai újítások, ökológiai válságok mind egzisztenciális problémaként jelennek meg, ellentmondásosságukkal és feloldhatatlanságukkal együtt. Az egyénnek egyedül kell megküzdenie a veszélyekkel, döntéseit egyedül kell meghoznia, mert a hagyományos közösségek felbomlottak.

Az élet fordulópontjai, vagy ahogy *Tengelyi* (1998) nevezi, a sorseseemények

² Beck, i. m. 79.

kitüntetett szerepet kapnak az identitás formálásában. Mint azt *Giddens* (többek között) megfogalmazta, a posztmodern identitás elsősorban narratív identitás. Mivel a társadalom jelenlegi állapotában nélkülözi az előre megfogalmazott identitáskészleteket – párhuzamosan a potenciális életutak sokféleségének megjelenésével – így magunk kell megfogalmazzuk azt önmagunk számára. Az élet fordulópontjai megingatják a már meglevő konstruktumot (ettől fordulópontok), s annak újrafogalmazására kényszerítik az egyént.

A kutatói háttérfelelés szerint az a mód, ahogyan a tapasztalatok rendszerezésre kerülnek, szoros kapcsolatban áll az elbeszélői önazonossággal, a szubjektumnak azzal a pozíciójával, ahonnan magára az értelemtulajdonításra és rendszerezésre sor kerül. Az élettörténetet nem lehet függetleníteni azoktól a pillanatoktól: a sorseseeményektől, a *másikkal* való találkozástól, a spontán értelemképződéstől, ahol éppen kizárólagossága és homogenitása rendül meg. *Tengelyi* szavaival: „A sors fogalma arra az elképzelésre épül, hogy *az élettörténet mint az önazonosság hordozója zárt egész*; a „sorseseemény” viszont olyan történéseket jelöl, amelyek hatására *az önazonosság mint az élettörténet foglalata meghasad és felnyílik*.”³

TRANZÍCIÓS ELMÉLETEK

Átmeneti rítusok

A francia *rites de passage* kifejezés magyar átültetése: átmeneti rítusok. E szakkifejezést *Arnold van Gennep* (1960) honosította meg, s úgy használják, mint az emberi élet fontos átmeneteihez fűződő rítusok összességének megjelölését. Ide tartoznak pl. a gyermek születéséhez, *felnőtté avatáshoz*, a lakodalomhoz, temetéshez fűződő rítusok, de hasonló rítusok fűződhetnek helyváltoztatáshoz, a társadalmi helyzet megváltozásához is. *Van Gennep* megállapítása szerint három fő fázisuk van: az *elválasztó rítusok* az előbbi, elhagyandó állapotból kivezetik az egyént, majd egy *átmeneti*, várakozó állapot következik be, s ezt követik a *befogadó rítusok*, melyek az új állapotba vezetnek. Az átmeneti rítusok nemcsak a paraszti kultúrában játszanak szerepet, hanem ahogy erre *van Gennep* is utal, pl. katonaságnál, az oktatási rendszerben, a hivatalba való beiktatáskor stb. is megfigyelhetünk hasonló rítusosort, sőt ilyen rítusokat találunk az óévből az újévbe való átmenetkor, az évszakok változásánál, hasonló elv érvényesülhet a térbeli, területi határok kijelölésénél is. Az átmeneti rítusokra azért van szükség, hogy megkönnyítsék az egyéni életben beálló kríziseket, melyeket a változás idéz elő, a hirtelen átmenetet lassítsák, s kész közösségi formákat, szerepeket bocsátanak az egyén rendelkezésére.

³ Uo. 43.

Bár *Gennep* elméletét elsősorban az antropológia számára dolgozta ki, a társadalomtudományokban létezik szélesebb körű értelmezése az elméletnek. Itt nem rítusokról, hanem az azoknak megfelelő szakaszokról beszélünk: elválás, átmenet, és befogadás. Az elválás alatt az egyén elmozdul addigi „normál” társadalmi helyzetéből; ezt a lehasadást bevett szokások és tabuk irányítják, írják körül. Az átmeneti szakasz a két, társadalmi státusát tekintetében jól megragadható életszakasz közötti helyet foglalja el. Az egyén ezen időszak alatt sem korábbi státusához nem tartozik, azonban még az elkövetkezőhöz sem kapcsolódott. Ez az időszak, amely „státus nélküli”, egyfajta „sehol sem levés”, *Gennep* szerint egy igen érzékeny és veszélyes időszak az egyén életében. Korábban ezt az időszakot éppen a rituálék tették áthidalhatóvá és biztonságossá. A mai posztmodern társadalmakban azonban ezek a rituálék hiányoznak, és nagy felelősség hárul az egyénre. Ebben a vonatkozásában *Turner* fejlesztette tovább az elméletet. Őt kifejezetten ez a középső szakasz érdekelte, ez a státus nélküli helyzet. Úgy vélte, hogy ez az állapot egy potenciális veszélyforrás a társadalmi stabilitást illetően: aki ebben a stádiumban van, egy sokkal sérülékenyebb, „deviánsabb” helyzetben van.

Akik képtelenek inkorporálódni a harmadik stádiumba, megragadnak ebben az átmeneti, státus nélküliben, őket liminoid-nak („közteseknek”) nevezte el.

Szinte lehetetlen a korábbi módokon csatlakozni a következő státushoz, s ez különösen veszélyessé teszi ezt az időszakot. Ismét *Beck* és *Giddens* véleményére utalunk, mely szerint nem állunk kész választások előtt, mindenkinek magának kell megalkotnia következő státusát. Ez mindenki számára nehéz feladat, de a peremhelyzetben élők, a potenciális leszakadók esetében különös nehézségeket rejt: előttük valóban nincsenek működőképes identitás vagy státuspéldák, amelyek mellett letehetnék voksukat az átmenet időszakában.

Éppen ezért, a „leszakadó” fiatalokra különösképpen jellemző az átmeneti korszakban való bennragadás.

Ugyanakkor, mint azt látni fogjuk, vannak befogadó rítusok, melyek jelen körülmények között is képesek létrehozni a befogadást: ennek legjellemzőbb példája az interjúk tanúsága szerint a gyermekszületés.

Fordulópontok a leszakadó narratívákban

Kutatásunkban az interjúalanyok számtalan szempontból nem alkotnak homogén csoportot, kiválasztásuknál egy-egy külső, jól megragadható szempontot vettünk alapul, amely valószínűsítette a „leszakadást”. Találunk-e olyan történeteket az interjúk szövegében, amelyek esszenciálisan jellemzik a leszakadókat, amely megragadja a leszakadás lényegét?

Két fő típust különböztethetünk meg: azokat az élettörténeteket, amelyek a

„boldog gyermekkorral” kezdődnek, és azokat, amelyek „nem volt gyerekkorom”-mal. Az első esetben általában ez az első fontos életszakasz, amelynek végén a fordulópontot rendszerint valamelyik szülő halála (inkább az anya halála) jelenti, vagy pedig a szülők válása. A második esetben másképp szakaszolódik az élettörténet, nincs egy elveszett aranykor és nehéz jelenkor kettősség, a szenvedéstörténet már gyerekkorban elkezdődik.

1. Az elveszett aranykor

Ezekben a történetekben a gyerekkor sokszor idilli képként jelenik meg. Aztán a történet tragikus fordulatot vesz, olyan életesemény következik be, amely teljes mértékben lerombolja az addigi életet és szétzilálja a kapcsolatokat. Ezek az események rendszerint valamelyik szülő halála vagy válás, de olyan történet is előfordult, ahol a rendszerváltás után anyagilag lehetetlen helyzetbe kerülés tette tönkre a családot.

„Hát, mondjuk volt a csecsemőknek meg a kisgyerekkor, azt így egybevenném, és annak a »Boldog gyermekkor« címet tudnám adni, mert azokra – szerintem – nem is emlékszem.”

„Szerintem a gyerekkorom, az nagyon jó volt, legalábbis nincsen semmilyen rossz emlékem róla.”

A „boldog gyermekkor” történetek esetében nem tudhatjuk, hogy valójában mennyire lehetett boldog, mindenestre az interjúalany jelenlegi perspektívájából annak tűnik. A fenti idézetekben megfigyelhető a boldog gyermekkor viszonylagossága: boldog, *„mert ... azokra nem is emlékszem”* és *„az nagyon jó volt, legalábbis nincsen semmilyen rossz emlékem róla.”* Ennél a típusnál az elbeszélés íve ereszkedő.

Sok esetben számtalan tény arra enged következtetni, hogy már ez alatt az időszak alatt is jelen voltak veszélyeztető tényezők: leggyakrabban az egyik vagy mindkét szülő alkoholizmusa, agresszió, szülők devianciái. Azaz, egy nagyon törékeny egyensúlyi állapot jellemzi ezt a gyermekkort, amelynek stabilitása jellemzően egy-egy személyhez kötődik, s az ő elvesztésével végtelen sodródás veszi kezdetét. Az interjúalanyokat körülvevő kapcsolatháló gyerekkorban jellemzően nagyon gyenge, vagy csupa olyan szereplőből áll, akik szintén peremhelyzetben vannak. Ezért nincs módjuk a megkapaszkodásra, kaotikus időszak kezdődik az életükben, amely ettől a ponttól fogva nagyjából megegyezik a következő típus életútjával.

2. Szenvedéstörténet

Ebbe a csoportba tartoznak azok, akik életének története a kezdetektől fogva egyfajta „szenvedéstörténet”. Itt az elbeszélés ívében nincs olyan zuhanásjelleget, mint

az előző esetben. Az ív letről indul, és ott is marad, kisebb-nagyobb ingadozásokkal. Az elbeszélések szerkezete a pikareszk regényekhez hasonlít, a szereplők mindenféle helyeken és helyzetekben megfordulnak, de közben sem ők, sem a helyzetük nem változik.

„Minden nap megaláztak, bántottak a nevelők. Kint még kegyetlenebb volt a világ: egy cigány intézetist semmibe vesznek, utálnak. A legrosszabb az volt az intézetben, hogy látogatáskor hozzám soha nem jött senki.”

„A szüleim lemondtak rólam, nem is érdekelnek, nem volt boldog a gyerekkorom, rokonoknál nevelkedtem, Nógrádban.”

„Hat voltam mikor először elmentem apámért a kocsmába. Aztán nem volt egyiküknek se munkája, apám egyre többet ivott, meg is verte néha az anyámat. Néha engem is. Aztán anyám elvált tőle, nekem kellett tartani a családot, hát dolgoztam.... főleg segédmunkát, feketén.”

Volt, akit az apa korai halála után az édesanyja rokonoknál helyezett el. Miklós édesanyja újra férjhez ment, a gyermek így „teherré” vált:

„Nem is volt gyerekkorom. A rokonaim ideig-óráig befogadtak. Ez volt a szenvedés korszaka. Már gyerekkoromban feketén dolgoztam.”

A kezdeti különbségektől eltekintve az élettörténetek dramaturgiája később már nem különbözik lényegesen egymástól. Folyamatos „sodródás” és „evickélés” jellemzi az interjúalanyok életét.

A továbbiakban alcsoportonként mutatjuk be az érdekesebb eredményeket.

FEKETEMUNKÁSOK

Interjúalanyaink nagyobb része részének családjában valamilyen törés figyelhető meg, illetve szinte minden interjúalanyra jellemző, hogy a gyerekkorát viszonylagos szegénységben élte le. Ezek minden érintett interjúalany életében az egyik legnehezebb helyzetet és a megoldás keresése érdekében jelentős fordulópontot jelentettek. E gyerekkori változásokkal kapcsolatban elmondható, hogy sokan életük egyik legrosszabb élményeként kommunikálták e változásokat, sokan valamelyik szülőt okolják a történetekért: mindenképpen olyan törésekről számoltak be, melyek végigkísérik az életüket.

Az erős kapcsolatok már korán szétzilálódtak, melyek a későbbiekben a biz-

tonság hiányát idézték elő. A társadalmi tőke vagy szinte teljesen hiányzott e korai időszakban, vagy meglehetősen korlátozott volt, így kevésbé (ki)használható. A kapcsolatháló ekkor még kialakulatlan, a gyermekek szinte mindenbe belekapaszkodnak, akik valós segítséget képesek nyújtani (pl. nagyszülők) és mindenivel ellenségesek, akiben nem bíznak (pl. nevelőintézet munkatársai).

„Még szinte gyerekek voltunk a tesómmal, szerencsére apánk testvére mellettünk állt. Todod a Manya (a nyagynéni – G. I.) anyánk helyett anyánk volt, ő intézett mindent, mert anyám semmire nem volt képes. Persze lehet hogy depressziós volt, de apámnak ő tette be a kaput ... utána is gyakorlatilag a Manya nevelt minket, oda jártunk kajálni meg ha valami bajunk volt...”

E korai időszakban bekövetkezett fordulóponttal kapcsolatban elmondható, hogy az ágencia megléte ekkor még nem jellemző az interjúalanyokra. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a beszélgetőpartnereink még gyerekek voltak, a sorsukat a szülők, nevelők, rokonok, vagy valamilyen intézmény döntötte el. A későbbiekben ugyanakkor, különösen a feketemunka-vállalás kapcsán nagyfokú ágenciát fogunk tapasztalni szinte minden egyes interjúpartnerünkénél.

Az esetek többségében ekkor még nem tapasztalhatunk olyan percepciókat, melyek kirekesztettségéről tanúskodnának, ugyanakkor egy-két szélsőséges esetben ez már e korai életszakaszban is megvalósul.

Egy másik jelentős tényező, hogy a rendszerváltás negatívan érintette a családot: ez leginkább abban fejeződik ki, hogy valamelyik, vagy mindkét szülő munkanélkülivé vált, ami megingatta a család megélhetését és otthoni konfliktusokat idézett elő. Emellett a szülők feketemunka-vállalása, annak esetleges kényszere mintául szolgált az interjúalanyoknak.

„Én láttam apámékat kirúgni egyik napról a másikra, én nem bízok senkiben. A cégek jövője meg olyan, hogy ha be akarják csukni úgylis becsukják nem kérdeznek meg ezek senkit... bizonytalan lenne az élet, mint most, bármikor kirúgnak bárkit, ha nem tetszik a pofája. Keresni meg lehet, hogy kevesebbet is keresnék.” (Legális munkával – G.I.)

Felnőtté válás

A tranzíciós narratívákat vizsgálva hasonlókat mondhatunk el, mint a korábbi esetekben: a krízis egy életre beépül, az egyik legrosszabb élményként aposztrofálódik.

Egy újabb jellemző fordulópont a kérdezettek életében a felnőtté váláshoz, a

családalapításhoz – és sokuknál ezzel szinte párhuzamosan – az illegális munkaerőpiacra történő belépéshez kötődik. E három tényező egymástól időben is alig elválasztható, legtöbbször kauzális viszonyban álló dolog. Ez a szakasz a kérdezettek életében egy viszonylag szűk, és ennél fogva „sűrű”, fordulópontokkal tarkított intervallumot ölel át. A felnőtté válás, a családalapítás és a feketemunka általában rövid időn belül követte egymást, kinél milyen sorrendben, mely sorrend meghatározta az ok-okozati viszonyokat is.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy amellet, hogy sokan tudatosan választották a feketemunkát, előfordul a jövőkép hiánya, a sodródás, a menekülés, a kitörni vágyás és a kényszer az illegális munkavállalás kapcsán.

A tranzíciós narratívák szerint mindenütt pozitívan értékelik a válaszadók a családalapítást (ez a boldog kezdet élménye, mely számos esetben, mint láttuk kudarccal végződött), gyakran életük legjobb élményének tekintik, amiből erőt lehet(ett) meríteni, táplálkozni lehet(ett). A segítség a családtól és a barátoktól érkezett, kirekesztettség percepció sehol sem fordul elő.

A feketemunkáról és az illegális szférába való belépésről szóló narratívák szerint azonban a feketemunka kifejezetten családromboló, a kérdezettek életében (még gyakran most is) nagyon nehéz időszak, mely szerint hosszú távon kilátástalan valamilyen „sérülés” nélkül feketemunkából élni. Bizonytalanságról, kényszerű feketemunka-vállalásról, vesztes-percepcióról, jövő nélküliségről szólnak a narratívák, továbbá kérdezetteink egy része a szegénységből, vagy otthonról menekül, általában vidékről Budapestre. Gyakori az illegális szférában való megragadás és a kirekesztettség percepciója, melyet csak családi és baráti kapcsolatok enyhítenek.

További fordulópontok: lecsúszás, stagnálás (megragadás), kikerülés az illegális szférából

Akik jelenleg is feketemunkából élnek, azok nagyrészt beleragadva érzik magukat a feketemunkás sorsba, bár néhányan – fiatalságuk okán – nem érzik lehetetlennek a kikerülést az illegális szférából, illetve nem érzik jövőtlennek magukat (pl. gyakori álom a külföldi munkavállalás).

GYERMEKVÉDELMI ELLÁTÁSBÓL KIKERÜLŐK

Az interjúalanyok általában 3–4 szakaszra osztották az életüket. Sokan több gyermekvédelmi intézményt megjártak már életük során, s ehhez a költözésekhez kötik a szakasztöréseket.

Az esetek mintegy felében egy viszonylag „átlagos” gyermekkor után kerültek

intézetbe, rendszerint még 3 éves koruk alatt. Az ő esetükben ez volt az első fontos fordulópont. Az ok általában valamelyik szülő halála, vagy válás.

A többiek már eleve valamilyen intézménybe kerültek közvetlenül születésük után (börtönben születtek, a kórházban hagyták őket stb.). Az ő esetükben sokszor az első fordulópontot a nevelőszülőkhöz kerülés jelentette – ami negatív vagy pozitív tapasztalás egyaránt lehetett, de rendszerint inkább negatív. Míg tehát az előző esetben az élet első meghatározó fordulópontja az intézménybe való bekerülés, addig a második esetben ezt az onnan való kikerülés jelenti.

A további fordulópontok

Tény, hogy a pozitív, a negatív és az ambivalens érzelmi töltésű fordulópontok aránya lényegesen a negatívak javára tolódott el a következő lebontásban, minden esetben a kliens szemszögéből nézve:

– Pozitív fordulópontok:

1. középiskolai, illetve főiskolai tanulmányok, illetve az érettségi megszerzése
2. a nevelőszülőktől való „megszabadulás” egy távoli középiskolai kollégiumba kerülés
3. nevelőszülőkből való csalódás, illetve hajléktalanságba süllyedést követően a felnőttkori utógondozásba vétel
4. a magánélet kiegyensúlyozottsága és állandósága
5. lakás öröklése (a szülővel nagyon rossz volt a viszonya)
6. ingyen lakás a kliens barátjának egyik ismerősétől
7. a kliens a táncban találja meg élete értelmét

– Negatív fordulópontok:

1. a kliens rászakása a drogra
2. a kliens felnőttkori magánéleti válsága
3. nevelőszülőkhöz kerülés és a befogadott gyermek kihasználása
4. új nevelőapára érkezik a családba, aki idegbeteg, és a gyermek rengeteget szenved ettől
5. a gyermek folytonos továbbköltöztetése gyermekotthonról gyermekotthonra, ez igazán jellemző szempont volt a 15 interjú során
6. a gyermekotthon elhagyása, majd hajléktalanságba süllyedés
7. a kliens miután elhagyja a gyermekotthont, a család keresi vele a kapcsolatot, mert átlagosan 500 000 – 2 000 000 forintnyi összegűjtött pénzzel távoznak a gyermekvédelmi rendszerből a családi pótlék és az életkezdési támogatás miatt, ezért a család próbálja „elszedni” a kienstől a pénzt

– Ambivalens érzelmi töltésű fordulópontok:

1. a gyermek, fiatal felnőtt (ld. a Gyermekotthonba 14 éves kor után kerülnek be gyermekek, illetve fiatal felnőttek, és a törvény értelmében 24. életévük betöltéséig vehetnek részt az utógondozásban) gyermekvédelmi ellátásba vétele (Gyámhivatali kezdeményezésre, vagy saját döntés nyomán)

A fordulópontokat részletes elemzés alá véve látható, hogy azok nagyobb részét hosszabb folyamat előzte meg, míg harmaduk valamilyen hirtelen bekövetkező esemény hatására lett sorsfordító természetű.

Nagyjából fele-fele arányban vannak azok, akiknek sikerült megküzdeniük életük kezdeti nehézségeivel, s azok, akiknek nem sikerült túljutni a válságokon. Túljutottak, legalábbis abban az értelemben, hogy a fordulópontok nincsenek kihatással a jelenre, legalábbis nem olyan mértékben, hogy ne tudtak volna talpra állni, munkahelyet szerezni és megbecsülni azt, ne tudnának családot alapítani, ne tudnának az átlagemberhez méltó módon és körülmények között élni. Míg az alanyok másik felénél a mindennapi életvezetést, a szokványosnak mondható életstílus és életritmus napi szinten történő megélését a múlt, az életük kisiklása jellemzi, hiszen a 15 leszakadó fiatal közül 7-en nem képesek elfelejteni a múltat, és nem képesek normális életmódot, életstílust és életritmust kialakítani. Valamennyi állami gondozott gyermek és fiatal felnőtt életére hallatlanul erős hatása van az állami gondozásba vételnek, de ezt igen eltérő módon élik meg.

Van, aki úgy véli, hogy sokkal jobban járt így, hogy gyermekotthonban nőtt fel (hiszen „a családban csak elkallódott volna”), és van, aki talán soha nem fog tudni rendes életvitelt kialakítani és gyakorlatilag haragszik a világra, mert éppen vele történt ez meg.

HAJLÉKTALANOK

A hajléktalanok esetében jelentős átfedést találunk a gyermekotthonban nevelkedettekkel: interjúalanyaink egy része ezzel a háttérrel indult. Az ő élettörténetük egy jó darabon hasonló dramaturgiát követ, mint az előző csoportnál, az utógondozásban résztvevőknél. Azonban életük az intézet után kaotikussá válik, nem sikerül megkapaszkodniuk, s hajléktalanná válnak.

A hajléktalanok másik csoportja esetében, ahol nincs „intézeti” múlt, sok esetben hasonló forгатókönyvet találunk, mint amelyet a többi vulnerábilis csoport esetében találtunk gyermekkorban, de időben eltolva: a sorsesemény nem gyermekkorban, hanem serdülőkorban, vagy fiatal felnőttkorban következik be. A fordulópont is hasonló (szülő halála), s az a tény is hasonlóságot mutat, hogy az interjúalany el-

szenvedője az eseményeknek. Innentől az életút hasonlóan „sodródó” jellegű, mint ahogyan a többi esetben is tapasztalhattuk.

Érdekes módon, a leggyakrabban azonban nem ilyen jellegű történetekkel találkozunk. A leggyakoribb történetekben az alany tevőleges szereplőként jelenik meg a fordulóponthoz kapcsolódó eseményben: *„összevesztem az apámmal, és eljöttem”, „felcsináltam egy lányt a Tankcsapda koncerten”, „drogozni kezdtem”*. A következményeket azonban épp úgy szenvedik el, mintha magának a cselekménynek is csak elszenvedői lettek volna. Gyakran számolnak be arról, hogy egy általuk elviselhetetlen helyzetből kilépve (általában a család elhagyása) váltak hajléktalanná. Ezekben az esetekben különösen érdekes, hogy mennyiben értelmezhető az adott lépés a helyzet aktív felszámolásának, s mennyiben úgy, hogy az interjúalany egyszerűen kilépett a helyzetből, amely a probléma megoldása szempontjából passzív cselekvés. Az ágencia kérdéséről bővebben az arról szóló fejezetben írunk.

„...nekem teljes erőtlenségem van, ez jellemez a munka szempontjából, életemben, nincs odaszántság”

Tranzíciós narratíva: Az utcán élők közül sokan nem képesek felnőtt életet élni. Megragadtak egyféle köztes állapotban a gyerekkor és a felnőttkor közt, képtelenek elmenni mindennap dolgozni, nem tudnak mit kezdeni a családdal. A lázadás a felnőtt, „normális” világ ellen, a bulizás, ivás, kábítószeresítés, semmittevés töltik ki mindennapjaikat. Ugyanakkor ez nem mint átmeneti narratíva, hanem mint a mindennapok állandósult része jelenik meg elbeszélésükben. Náluk a családalapítás, gyerek születése képez egyfajta „átmeneti” kitérőt a „felnőtt” világba, hogy aztán megtapasztalva a felnőtt világot, visszatérjenek köztes állapotukba. A hajléktalanszállón élőknel ez a fajta köztes állapot nem jelent meg, ők mintegy észrevétlenül, még szinte gyerekként kezdtek el dolgozni, és léptek be a felnőttek világába.

Leginkább jellemző egyfajta „beleragadás” abba az állapotba, amely a családtól való elszakadáshoz megfelelő volt a számukra (általában csavargás), de nem voltak képesek továbblépni.

„18 évesen azt mondtam: csinálom ezt 25 éves koromig, bulinak tartottam egészet, de most már kezdek lecsúszni, nem szeretnék padon alvós, szakállas, tetves, büdös lenni.”

„Csavargó vagyok, és még mindig élvezem, bár már belefáradtam. Ennek az életformának nincs jövője, lehet élvezni, de meddig, kilátástalan.”

„Addig nem változik az életem, amíg a társaság fogva tart, de nem lennék képes végleg itthagyni őket.”

PROSTITUÁLTAK

A kérdezettek első, meghatározó életszakasza jellemzően csonka családban vagy nem családban telik. Ennek okai között leggyakoribb a válás, az egyik szülő halála – jellemzően az anya – vagy börtönbe kerülése. A gyerekek több mint harmada nevelkedik vagy kerül állami gondozásba élete első fontos szakaszában. A születéstől fogva állami gondozásban nevelkedők és a később állami gondoskodásba kerülők között családi háttérük tekintetében nincs különbség, jellemző az anyagi depriváltság, alkoholizmus, rendezetlen életmód. Annak ellenére, hogy az állami gondozásba kerülő gyerekek többsége megfogalmazza, hogy sokkal többet kapott az intézetben, vagy a nevelőszülőktől, mint amit a szülei tudtak volna nyújtani, mégis súlyos érzelmi deficitként, több esetben későbbi életüket nagyban meghatározó élményként szerepel ez az időszak élettörténetükben.

„Négyévesen kerültem állami gondozásba, a Fóti gyermekvárosba, nagyon jó körülmények közé, mindent megkaptam, figyeltek rám, tanítottak sok mindenre. A mai napig nem adok neki anyák napján virágot, nem tudtam neki megbocsátani, hogy lemondott rólam, hogy négy évesen a születésnapomon vitt be az intézetbe”.

A jellemzően érzelmi és/vagy anyagi megfosztottságban eltelt első szakasz után a lányoknál valamivel korábban (15–16 évesen), mint a fiúknál (18 évesen) jön el a következő jelentős fordulópont. Jellemzően itt veszi kezdetét a kallódás, sodródás időszaka.

A fiúk körében talán azért is kezdődik később a sodródás szakasza, mert többségük állami gondoskodásban válik nagykorúvá, és csak 18 éves kora után kerül ki az intézmény falai közül. Jellemző, hogy az állami gondozásban felnövő fiúk nehezen tudnak megkapaszkodni a valódi életben, hirtelen nem tudnak mit kezdeni azzal, hogy egyedül vannak.

„Amikor kikerültem a hálózatból és önállóan kellett elkezdeni élni, nem nagyon tudtam, hogy hogyan induljak el.”

Ha sikerül is munkát vállalniuk, az gyakran alkalmi, vagy feketemunka, ami az anyagi bizonytalanság miatt is prostituálódásukhoz vezethet. A kérdezettek fele, legyen családban vagy intézetben nevelkedő fiú, fontos fordulópontnak tekinti szexuális másságára való ráébredését. Az anyagi és/vagy érzelmi bizonytalanságban felnőtt fiúk prostitúcióba sodródásában szexuális orientációjuknak is szerepe lehet.

Az anyagi bizonytalanság központi eleme, hogy a kérdezettek többsége semmifajta segítségre nem számíthat, vagy nincs családja, vagy a család nem nyújt fogódzót

számára. Így jellemzően nincs is miben megkapaszkodniuk, és a társadalomtól való leszakadásuk egyre nyilvánvalóbb lesz. Az élettörténet következő jelentős szakaszai közé így a férfiaknál olyan események tartoznak, mint a hosszabb-rövidebb ideig tartó hajléktalanság, különböző függőségi viszonyokba való keveredés, bűnelkövetés, börtönbüntetés, prostitúció. A nők csoportjában az anyagi ellehetetlenüléstől való félelem, prostituált a családban vagy a baráti körben, valamint a prostitúcióra való kényszerítés különböző változatai állnak a kérdezettek prostituálódása mögött.

„Egy strici, egy cigánygyerek elloptott engem a Nyugatiból egy barátjával. Hiába mondtam a rendőröknek, hogy elloptak, a rendőrök kinevettek. Az Oláh és a barátja bezártak, ritkán adtak kaját, megerősakoltak, aztán futtattak.”

Kulcsesemények

Azon kevesek esetében, akiknek sikerült a prostitúcióból való kilépés, élettörténetük vízvázalasztójává válik mind a belekeveredés, mind a kilépés.

A gyerekes nők életének csúcsmélyét kivétel nélkül gyermekük születése jelenti. A gyerektelen nők meghatározó párkapcsolatukat emelik ki. A legrosszabb helyzetben levő lány – prostituált, drogos, hajléktalan – egy vallási szervezettől kapott segítséget tartja a legkiemelkedőbbnek.

A férfiak feléne a fontos párkapcsolatok jelentik a csúcsmélyet, míg egy kisebb részüknek a szabadság és függetlenség érzése (intézetből való távozáskor az életkezdési segély átvétele, születésnapú autó az édesanyjától). Egy fiú említ saját teljesítményen alapuló eseményt, a szakközépiskolába való felvételét.

A lányok többsége negatív történésekre asszociál az „Életed *legfontosabb eseménye?*” kérdés hallatán. A kérdésnek pozitív tartalmat tulajdonítók a gyereket emelik ki.

A fiúknál nem találkozunk negatív asszociációkkal. Egy-egy esetben elhangzik a barátság, a gyerekszületés és a továbblépés a következő iskolába is.

A nők többsége esetében a *legnehezebb élethelyzet* szorosan kapcsolatba hozható a prostitúcióval. A prostitúcióból kiszállt két nő közül az egyik a prostitúcióba való belépést, a másik pedig a kilépést említi, mint élete legnehezebb helyzetét.

A fiúk legnagyobb része a leszakadás különböző stációit nevezi meg életük legnehezebb helyzeteként: a börtönbe kerülést és a hajléktalanná válást.

A nőknél – legnehezebb élethelyzethez hasonlóan – *legfontosabb fordulópont* is jellemzően a prostitúcióhoz kötődik: pozitív értelemben, hogy ki tudott jönni belőle, vagy negatív értelemben, hogy belement, különösen a következményei miatt (félelem a feljelentett futtatótól). A prostitúcióból élők a meghatározó társsal való megismerkedést emelik ki az események sorából.

ANYAOTTHONOK: KRÍZISHELYZETBEN LÉVŐ ÉS EGYEDÜLÁLLÓ FIATAL ANYÁK

A szakaszhatárok általában költözésekhez köthetők – a tizenöt interjúalany közül kilencnél ez egyértelműen megjelenik. Ezek a költözések azonban minden esetben életmódváltást is jelentenek: költözés otthonról intézetbe, intézetből nevelőszülőkhöz, otthonról a partnerhez, otthonról önálló albérletbe, egyedül, visszaköltözés a szülőkhöz, beköltözés az anyaotthonba stb. Tehát bár költözésnek nevezik, a szakaszhatárok valóban új minőséget hordoznak, az új szakasz új státust hoz az illető nő életébe.

Néhányan említik szakaszhatárként a szülést, ez azonban a kulcsélményeknél még pregnánsabban megjelenik. Legfontosabb eseményként említik a szüléssel, illetve a terhességgel, anyasággal kapcsolatos történéseket és döntéseket is: a legfontosabb esemény *„a fiam születése volt”, „amikor rájöttem, hogy terhes vagyok”, „amikor eldöntöttem, hogy megtartom”.*

Érdekes eredmény, hogy az interjúalanyok jelentős része valamilyen kulcsélményként tartja számon a lakhatás – különböző megfogalmazásban előkerülő – bizonytalanságát. Ez a lakhatási bizonytalanság mindnyájuknál legnehezebb helyzetként is megjelenik.

A már említetteken kívül vannak, akik csúcselményként a párkapcsolat kezdetéhez kötődő pozitív emlékeket idézik föl. A szülőktől való elkerülést többen említik kulcsélményként, igaz, különböző kontextusban és jelentéssel. Az élettárs vagy férj otthagynása, elhagyása szintén többeknél felbukkan kulcsélményként.

Kulcseseményként sokan közeli hozzátartozójuk halálát nevezik meg. Gyakran előkerülő téma, akárcsak a hajléktalanok esetében, az elköltözés – ami sokszor egyben az abuzáló szülőtől, a fizikai erőszaktól, vagy a szenvedélybetegségtől való elválást is jelenti. Ezek általában ambivalens helyzetek: egyrésztől magukban hordozzák a „felszabadulás” élményét, másrésztől azonban a lakhatás megoldatlansága miatt a létbizonytalanság állandó élményét hozzák be az interjúalanyok életébe.

TARTÓS MUNKANÉLKÜLIEK

Tranzíciós narratívák: a két életszakasz közötti, átmeneti, státus nélküli stádiumban való *megragadás* jelensége a tizenöt interjúalany közül ötnél (átlagéletkoruk 25,5 év) van erőteljesen jelen. Az említett öt fiatal közül négyen még a szüleikkel vagy szülői státust betöltő rokonaikkal élnek, egyikük pedig anyaotthonban lakik. Mindegyikükre jellemző a függetlenedésre való képtelenség, megragadtak egyfajta gyermekstátusban; a szüleik tartják el őket, s ők nem látnak kiutat ebből az állapotból.

Am az említett öt eseten kívül további kilenc fiatal életére is jellemzőek az át-

meneti szakaszok nehézségei. Az interjúalanyok már kiléptek a gyerekstátusukból, de mivel még nem tudtak teljes anyagi önállóságot, autonóm egzisztenciát megteremteni és saját családot alapítani, ezért nem is találják a helyüket a társadalomban. Ami az ő helyzetüket még nehezebbé teszi, az az, hogy képzettségükből, szegényes kulturális, gazdasági és társadalmi tőkéjükéből kifolyólag igen kevés az esélyük arra, hogy a belátható jövőben meg tudják teremteni önmaguknak a megfelelő anyagi hátteret az önálló, felnőtt élethez, továbbá a biztonságos családalapításhoz. Így hát esetükben nem az iskoláztatás időszakának kitolódása miatt húzódik el a gyermek státusú felnőtt lét szakasza (ami egyébként a posztadoleszcencia jelenségének hátterében áll a felnőttoktatásban részt vevő fiatalok esetében), hanem az anyagi feltételek elégtelensége, továbbá a kapcsolatteremtési készségek hiánya miatt.

DISZKUSSZIÓ

A fordulópontok megragadása az interjúkban megmutatja azokat a helyeket, ahol ez az átmenetiség létrejöhethet. Fordulópontok nem csak a „hagyományos” változások, amelyek a közmegegyezés szerint életünket tagolják (iskolák, házasság, gyerek stb.), sőt, a „normálistól” eltérő fordulópontok azok, melyek különösen fontosak lehetnek ebből a szempontból. Ilyen tipikusnak mondható fordulópontja az interjúalanyok életének például a szülő halála, vagy a nevelőintézetbe kerülés. Ezek az események a társadalomban nem tipikusak, így nincs is arra bevett forгатókönyv, hogyan kell átélni ezeket, hogyan lehetséges a továbblépés (különösképpen, ha gyerekekről van szó). Ilyen értelemben ez egy nyitott végű forгатókönyv, ahol a következő események megjósolhatatlanok. Interjúalanyaink esetében a társadalom pereme felé tartó sodródás veszi kezdetét ezeken a pontokon. Nyilván nem törvénytörő, hogy ez így történjen; számtalan tényező befolyásolja az egyes emberek életét ezekben a helyzetekben. Ezekből a tényezőkből lehet egy a megfelelő intervenció.

KAPCSOLATITŐKE- ÉS KAPCSOLATHÁLÓ-VIZSGÁLATOK

TÁRSADALMI TŐKEELMÉLETEK

A kutatás részeként elvégeztük a leszakadó fiatalok kapcsolatrendszerének vizsgálatát: megvizsgáltuk annak szerepét az életút alakításában, illetve a segítő rendszerekbe történő eljutásban. Többek között olyan kérdésekre kerestük a választ, hogy a diverzifikált életutakhoz és életstílusokhoz milyen kapcsolathálók tartoznak, milyen szerepet játszott az interjúalanyok személyes kapcsolati tőkéje életútjuk alakulásában, befolyásolásában, illetve hogyan tudták kapcsolati hálójukat használni sorsuk alakításában – amennyiben megvoltak erre a lehetőségeik.

Ehhez a szociológiai vizsgálatokban használt kapcsolati tőke és kapcsolatháló megközelítéseket alkalmaztuk, így először ezeket tekintjük át röviden. Szintén kitérünk a társadalmi és kapcsolati tőke fogalmi tisztázására. Mivel – amint az majd látható lesz – a fogalmakat a kortárs szakirodalmak eltérően használják, elengedhetetlen a fogalom tisztázása, illetve átültetése az általunk használandó kontextusba.

A kapcsolati tőke és kapcsolatháló elméletek kialakulása gyakorlatilag az elmúlt évtizedek „terméke”. Mint kutatási elméleti háttér, megközelítési szempont ugyanakkor a szociológia kutatások legkülönbözőbb területein egyre meghatározóbb helyet foglal el. Alkalmazása többek között megtalálható a fiatalokkal kapcsolatos kutatásokban is, különösen az angolszász országokban a serdülők különböző életszakaszai közötti átmenetek vizsgálatában: elsősorban az alap- és középfokú oktatási intézmények és a munkavállalás, illetve a tanulmányok (eltérő fokozatú iskolarendszerek közötti átmenet) folytatását magában foglaló életszakaszokat illetően (*Thomson, Henderson és Holland, 2003; Raffo és Reeves, 2000*).

A társadalmi tőke fogalmát a szociológiai vizsgálatokba *Bourdieu* (1983) vezette be. Elmélete szerint az ember kapcsolatai nem mások, mint – gazdasági terminológiával élve – gazdasági jellegű befektetések: olyan társadalmi kapcsolatok megteremtésére irányulnak, amelyek előbb–utóbb közvetlen haszonnal kecsegtetnek. Ugyanakkor társadalmi háttérünk, beágyazottságunk jelentős mértékben befolyásolja az általunk megszerezhető tőke természetét, típusát, erősségét: más néven a strukturális viszonyok erősen behatárolják a kapcsolatháló nagyságát és minőségét.

Coleman (1988), aki szerint az emberi tőke úgy jön létre, hogy a személyek – tanulás révén – új készségekre, képességekre tesznek szert, szintén a társadalmi struktúrák determinisztikus szerepét hangsúlyozta a társadalmi tőke kialakítását illetően. Ugyanakkor egy új fogalmat vezet be a tőkeelméletekbe, amely egyik fontos központi eleme lesz elméletének: ez a bizalom és a megbízhatóság fogalma. Társadalmi tőke csak akkor valósulhat meg, ha van bizalom: a társadalmi tőke – többek között – a társadalmi környezet megbízhatóságától függ.

Granovetter (1973) a beágyazottság koncepciójának kidolgozásával hozott új dimenziót a hálózatelemzés és társadalmitőke-kutatásokba: meglátása szerint cselekvéseinket nagyban befolyásolják azok a kapcsolathálóok, amelyekbe be vagyunk ágyazva. A gyenge és erős kötések fogalmai segítségével megkülönböztet a társadalomba gyengén és erősen beágyazott személyeket. Előbbiek (ti. akik gyenge kapcsolatokkal is rendelkeznek) alkalmasak leginkább az egyes társadalmi csoportok közötti közvetítésre, ők töltik be a *hidak* szerepét. Azt is hozzáteszi, hogy az erős kötésekkel ellentétben (családi, baráti kapcsolatok) a gyenge kötéseknek (formálisabb kapcsolatoknak), vagy más néven a felületi kapcsolathálóknak van kiemelkedő szerepük az egyén társadalmi és szakmai előrelépésében.

Vizsgálatai szerint a szegényebb anyagi helyzetűek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a fiatalok és a feketék inkább az erős kötésekre támaszkodnak, zárt kapcsolathálókat alakítanak ki, és ezeken keresztül igyekeznek gazdasági-társadalmi jellegű problémáikra választ találni (1982).

Az 1990-es években *Putnam* (2000) vált az egyik legmeghatározóbb szereplőjévé a társadalmi tőke definíciója és mérése körüli szakmai vitának. Nála a társadalmi tőke az egyének között kialakult kapcsolatrendszerre utal, melyben kulcsszerepet játszik a kölcsönösség normája, a bizalom és az együttműködés. Megfigyelései szerint azon csoportok, amelyek jobban megbíznak egymásban, és ahol nagyobb mértékben jelen van a kölcsönösség, nagyobb sikereket érnek el. A társadalmi tőke révén az egyén és a közösség is kézzel fogható előnyre, haszonra, fejlődésre tesz szert. Ő is megkülönböztet kötés jellegű és híd jellegű kapcsolatokat, kapcsolathálózatokat. Előbbieknek a homogén, valamely identitást megjelenítő csoportok (pl. vallási csoportok) működésében van nagy szerepe, utóbbiak pedig a más csoportokhoz való kapcsolódást segítik elő (ld. *Granovetter* „gyenge kapcsolatok”).

Smith-Lovin és *McPherson* (1993), valamint *Wellman* (1985) – számos új megfigyelés mellett – a korábbi kutatásoktól és elméletektől eltérő módon nagyobb figyelmet fordítottak az egyén és kapcsolathálójának egymásra gyakorolt kölcsönös hatására. Egyik fontos megállapításuk, hogy az ember egyes életrészeit, valamint az életút különböző állomásain bekövetkező, eltérő léthelyzetei és változások befolyásolják az egyént körülvevő kapcsolatok készletét, amelyek ugyanakkor – a kétirányú hatásnak, reciprocitásnak köszönhetően – az információhoz és erőforrásokhoz való hozzáférést segítve visszahatnak az élethelyzetre, karrier-utakra.

A társadalmi tőke újszerű definiálására *Nan Lin* (2001) tett kísérletet, aki szerint a társadalmi tőke, mint fogalom a kapcsolathálózatokban gyökerezik, ezért ott kell mérni. A következő definíciót javasolja a társadalmi tőkére: „*társadalmi struktúrába ágyazott erőforrást jelent, melyhez az egyének hozzáférhetnek, és használhatják, mobilizálhatják azokat céljaik eléréséhez, tehát magába foglalja a beágyazottság, a lehetőség és a felhasználás aspektusát*”.

A társadalmi tőke különböző teóriái, fogalmi fejlődése mellett az is látható,

hogyan az elméletek alkotói eltérő, nem egy esetben egymással ellentétes módon látták az egyén és társadalmi szerkezet viszonyát a társadalmi tőkét illetően. Itt nem mással, mint a hagyományos individualista-strukturalista dilemmával állunk szemben. Előbbi követői úgy vélik, hogy az egyén a saját sorsát érintő döntéseket szabadon és függetlenül hozza, míg a strukturalista megközelítés az egyéni cselekvési lehetőség behatároltságát, a társadalmi-demográfiai tényezők által befolyásolt determinisztikus jellegét hangsúlyozza.

Raffo és Reeves (2000) ezt a feszültséget igyekeznek feloldani. A társadalmi-tőke-elméletekre épülő kutatásaikban azt találták, hogy a cselekedetek és választások nem teljesen szabadok és nyitottak: az etnikai hovatartozás, a nem, az osztály-hovatartozás mégis korlátoznak cselekedeteinkben, valamint befolyásolják az elérhető tőke természetét. Az egyént körülvevő társadalmi-gazdasági környezet tehát bizonyos mértékben befolyásolja kapcsolatainkat, az általunk elérhető társadalmi tőke természetét – ennek megfelelően látjuk, tapasztaljuk, értékeljük a velünk történő dolgokat.

Az individuális társadalmi tőke fogalmának bevezetésével arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyszerre lendíti előre és húzza vissza, akadályozza az egyén cselekvését. Egyéni abban az értelemben, hogy egy kapcsolati hálón belül az egyén más és más viszonyban van/lehet másokkal, azaz egy hálón belül nem ugyanolyan fajta kapcsolatot épít ki mindenkivel. Egyéni abban az értelemben is, hogy más kapcsolathálókkal is kapcsolatba kerülhet eltérő kapcsolódási pontok mentén. Ezért ezt a kapcsolathálót egy heterogén entitásnak kell felfognunk, jóllehet az egyén társadalmi tőkéjét, annak természetét azért továbbra is befolyásolja a társadalmi-gazdasági környezet. A hátrányos helyzet ellenére igenis van választási és cselekvési lehetőség a mindennapok során, amelyek egyrészt változtatják, alakítják az ember kapcsolathálóját, másrészt ezek a kapcsolatháló befolyásolják is cselekvési lehetőségeit. Hogy az emberek mennyire tudják kapcsolataik minőségét javítani, függ a kockázatoktól, amivel szembe kell nézniük, és a számukra elérhető kapcsolatok mennyiségétől és milyenségétől. *Raffo és Reeves* vizsgálata abból a szempontból is jelentősnek mondható, hogy tanulmányunkhoz hasonlóan marginalizálódott fiatalok körében végeztek kvalitatív kutatást.

Szintén szólni kell röviden olyan kutatásokról és elméletekről is, amelyek a társadalmi kirekesztettség jelenségét network megközelítésen keresztül vizsgálták. A *Coleman* által (1988) már korábban definiált pozitív és negatív tőkeelmélethez kapcsolódóan *Portes* (1998) hívja fel a figyelmet a negatív társadalmi tőke jelentőségére az ifjúság-kutatásokban: bár a fiatalok identitásának fejlődésében és társadalmi boldogulásában elengedhetetlen szerepet játszanak a kortárs és baráti kapcsolatok, sok esetben pontosan ezek azok a kapcsolatok, amelyek deviáns, antiszociális viselkedést indukálnak. Ugyanezt hangsúlyozza ki *Streeten* (2002) is.

Kawachi (2001) úgy véli, hogy a colemani és putnami értelemben használt társadalmi tőke (közösségi szintű bizalom és a hálózatok) és az emberek egészségi állapota

egymással szoros összefüggésben van: a társadalmi hálózatok és kötelékek erősítése, a civil szervezetek létrehozása, magának a civil társadalomnak a megerősítése javítja a szegényebb társadalmi rétegek egészségi állapotát, egészséghelyzetét.

Sampson és Laub (1993) meglátása szerint a munkába kerülés, az új kollegákkal történő kapcsolatok kialakítása hídak jelent új, más kapcsolathálókhoz, ami kiszakíthatja, illetve csökkentheti az egyén beágyazottságát a korábbi negatív tőkéjéből, hátrányos kapcsolataiból. Vagyis a munkába állás új kapcsolatokat hoz, régieket elkoptathat, ezáltal csökkentheti a bűnelkövetés valószínűségét, feltéve, ha ez az átmenet olyan kapcsolathálókat épít ki, ahol fontos a társadalmi elvárások, köteleltségek, szabályok érvényesülése, s amelyeknek így kontrolláló szerepe van.

A kapcsolatháló megközelítéseket alkalmazó, droghasználattal kapcsolatos kutatások (*Cheung és Cheung, 2003; Granfield és Cloud, 2001*) elsősorban azt sugallják, hogy a droghasználat megszűnése, illetve a sikeres leszokás és a negatív társadalmi tőkék leépítése, valamint a pozitív kapcsolati tőkék (újra)építése között szoros összefüggés áll. A konvencionális (nem droghasználó) kapcsolathálóba való (újra) bekerülés biztosítja a megváltozott normák betartásának ellenőrzését, kontrollját.

Mindamellett – a nyugat-európai társadalmakban főként az utóbbi két évtizedben, a kelet-európai országokban a rendszerváltásokat követően – felerősödtek és meghatározóvá váltak az individualizációs folyamatok (*Beck, 1992*), amelyek ötvöződve a fent említett változásokkal a korábbiakhoz képest sokkal nyitottabb, diverzifikáltabb, kevésbé megjósolható életutakat alakítottak ki a fiatal korosztályok esetében. *Raffo és Reeves* (2000) kiemeli, hogy a megváltozott körülmények egyrészt kedvezőtlenebbül érintették a hátrányos helyzetben lévő fiatalokat, másrészt – válaszként mindezekre – az ő cselekvési stratégiáikban is megjelentek olyan elemek, amelyek a nem leszakadó rétegek fiataljainak cselekvési, alkalmazkodási repertoárjában, attitűdjeiben is fellelhetők.

Mindezekre alapozva jelen vizsgálat keretében a társadalmi és a kapcsolati tőke fogalmait egymás szinonimájaként kívánjuk használni: vonatkoztatjuk mindazokra a forrásokra, amelyek az egyén személyközi és a társadalom intézményeihez (család, munkahely, iskola, helyi közösségek) kötődő kapcsolatait is magában foglaló társadalmi viszonyokban testesülnek meg. Az általunk használni kívánt társadalmi, vagy kapcsolatitőke-fogalom azonban nem csak egyéneken megtestesülő kapcsolatokat, hanem a kapcsolatok révén közvetített tudást, tapasztalatot, köteleltségeket, elvárásokat, bizalmat, információáramlást, normákat és szankciókat is jelent. E kontextus értelmében kívánjuk használni a *kapcsolatháló* fogalmát is: ez magában foglalja a vizsgált egyén összes létező kapcsolatait.

Másodlagos, vagy gyenge kötéseknek/kapcsolatoknak tekintjük azokat a nexusokat, amelyek egy magasabb társadalmi státusú személy felé irányulnak, és amelyek fenntartása, mozgósítása mögött feltehetően racionális döntésmechanismusok húzódnak meg.

TAPASZTALATOK

Az eredmények leírásánál arra törekszünk, hogy bemutassuk az összes vizsgálati célcsoportra jellemző hasonlóságokat és általános jellemzőket, valamint a különböző célcsoportok sajátosságából fakadó jelenségeket is. Fontosnak tartottuk, hogy a kapcsolatok vizsgálatánál a nexusok mennyiségét és minőségét is figyelembe vegyük, valamint a társadalmi tőke vizsgálatát egy longitudinális háttérbe helyezzük: utóbbi azt jelenti, hogy a kapcsolatháló alakulását és változását az életút különböző fázisaiban is igyekeztünk vizsgálat alá vonni. A következő rész ezt a struktúrát követi.

Általános jellemzők

Elsődleges és másodlagos kapcsolatok. A különböző leszakadó csoportokról általában elmondható, hogy rendkívül korlátozott, vagy hiányos elsődleges kapcsolatokkal rendelkeznek. Jellemző az egyik vagy mindkét szülő gyermekkorban vagy a későbbiek folyamán történő elvesztése: célcsoport hovartartozástól függetlenül sokan arról számoltak be, hogy *egyszülős családokban nőttek fel*. Számos esetben a szülők helyett/mellett a távolabbi rokonok (nagynénik, nagybácsik, nagyszülők), vagy nevelőszülők vettek részt az illető felnevelésében.

Szintén markáns jelenség a meglévő szűk *családi-rokoni kapcsolatok rendezetlensége*. Ez jelentheti azt, hogy teljesen megromlott a szülőkkel és a legközelebbi hozzátartozókkal a viszonyuk: már egyáltalán nem, vagy csak részlegesen tartják egymással a kapcsolatot. Bár előfordul, hogy kapnak otthonról némi támogatást, jó, bensőséges családi kapcsolatokról az interjúalanyok kis része számolt csak be. Szilvia például az otthoni veszekedések és szemrehányások elől menekült. Határozottan önállóságra vágyott, ki akart törni a családi szűk levegőjű helyzetből. Náluk nem kizárólag a szegénység a probléma, hanem az állandó családi konfliktus, az elégtelen kommunikáció, az egymás iránt mutatott érdektelenség:

... igazán senkivel sem tartom a kapcsolatot otthonról, anyámat nem érdelem, mindig az öcsémet szerette jobban, meg saját magával tud csak foglalkozni. Ha hívom telefonon, nem veszi fel, akkor meg minék. Apámékhoz lemegyek néha 3 havonta. Miután elváltak, apáéknál voltunk minden nyáron, de nagyon untam ... szar körülmények közt nőtünk fel, sokszor kajára se volt pénzünk, emiatt sokat dolgoztunk, főleg nyáron ... anyával folyton veszekedtünk ..."

A másodlagos kapcsolatokat illetően elmondható, hogy a leszakadó fiatalok általában véve nem rendelkeznek olyan kapcsolatokkal, amely náluk magasabb

státusú személy felé irányulna, és amelyeknek döntő szerepe volna felfelé történő mobilitásukban. Ez alól kivételt jelentenek azok, akik olyan segítőintézménnyel tartanak kapcsolatot, amelyek tagjai hidat jelentenek magasabb státusú személyek felé. Az ilyen intézmények, szervezetek oktató-nevelő, vagy valamilyen társadalmi (re)integrációt elősegítő tevékenységet (munkakeresés, rehabilitáció) végeznek. Az ilyen jellegű kapcsolatoknak abban is fontos szerepe van, hogy megóvja – még ha sok esetben átmenetileg is – a tovább sodródástól, a marginalizációtól. A Kapocs és Kapocshoz hasonló, aktív közösséget fenntartó szervezetekhez tartozó megintertjűvölt fiataloknak társadalmi tőkéje az intézmény által létrehozott közösséghez való tartozáson alapszik, kapcsolati hálója a közösség tagjaira terjed ki.

„Egy kedves nevelőtanárom intézte el, hogy állást kapjak a hajógyárban, miután kikerültem az intézetből.”

Szintén jellemző motívum, hogy mind a segítő intézményekhez való eljutásban, mind a munka keresésében, vagy valamilyen jövedelmező tevékenység megszerzésében jóval nagyobb szerep jut az elsődleges kötéseknek: vagy a meglévő családi kapcsolatoknak, vagy azok hiányában a szűk baráti, ismeretségi, sorstársi körnek.

Kapcsolati tőke-fajták

A következő esettanulmányok segítségével olyan interjúalanyokat szeretnénk bemutatni, akiket különböző típusba soroltunk tőketípusaik szerint. Az alanyok kapcsolatainak elemzése során nem csak az említett kapcsolatok mennyiségét próbáltuk figyelembe venni, hanem azt is, hogy milyen minőségűek ezek a kapcsolatok: támogató jellegűek, vagy hátráltató, destruktív jellegűek. A kapcsolatrendszereket pedig – amennyiben erre lehetőség nyílt – a következő szcénák mentén igyekeztünk vizsgálni:

- családi kapcsolatok: elsősorban közeli rokoni szálak, másodsorban távolabbi rokoni kapcsolatok;
- osztálytársak;
- barátok;
- kortársak (akiket nem barátként neveztek meg);
- munkahelyi ismeretségek, kollégák;
- helyi közösség, szomszédság tagjai (szomszéd, ismerős a lakótelepről, az utcáról).

1. Tőke nélküliek. Általában elmondható, hogy az interjúalanyok között voltak olyanok, akik kapcsolati tőkájüket tekintve tőke nélküliekként, illetve szegényes

tőkével rendelkezőként definiálhatók. Ezekre a fiatalokra jellemző volt, hogy elsődleges kapcsolataik nem voltak, vagy rendezetlenek voltak, másodlagos, híd jellegű kapcsolatokkal nem rendelkeztek.

Zoli életútja már a középiskolai évek alatt a drogok felé indult el. Az őt körülvevő iskolai közegben kezdett el drogot fogyasztani, és erről szülei nem is tudtak meg semmit. Mindezek következtében a folyamat vélhetően hamar kiteljesedett. Az interjú során nem tesz utalást drogfogyasztásából fakadó konfliktusra szüleivel kapcsolatban. Zolit szülei azonnal kitagadták otthonról, amikor kiderült drogfogyasztása.

„Egyszerűen nincs (kapcsolat a szülőikkel). Kitagadtak. Mert hogy én megjelentem a Pesti Dobozban, azt látták ... mindenki tudta, mindenki megtudta, hogy heroinfüggő lettem. És így azóta nincs.”

Nem voltak sem anyagi, sem kapcsolati forrásai sem arra, hogy állandó lakhatást biztosítson magának, sem pedig arra, hogy legális keretek között biztosítsa megélhetését. Drogfogyasztása pedig olyan kapcsolathálóval hozta kontaktusba, amelynek egyetlen, kizárólagos normatív eleme a heroinfogyasztás és a szer megszerzése volt. Zoli mind a mennyiségi, mind a minőségi dimenziók mentén kevés sikert könyvelhet el magának. Családi kapcsolatai soha nem voltak erősek, mi több, jelenleg nincsenek is, nem családi kapcsolatait illetően pedig inkább olyan kapcsolati forrásokkal rendelkezik, amelyek csupán a drogfogyasztásához kötődnek. Az ilyen rendkívül leszűkült kapcsolathálóval, vagy még ilyen kapcsolatokkal sem rendelkezők szélsőségesen marginalizált pozícióba kerülnek. Ezt Gusztáv esete jól példázza:

„...hajléktalan vagyok és cigány. Nincs iskolám, nincs igazi barátnőm, nincs hova mennem. Eltengődöm így egy darabig, mert holnap is lesz valami. Mindig van valami ... de nekem jobb nem lesz, nem is viselne el senki, meg én se nagyon másokat ...”

Az interjúrészletet az ágencia fejezetben is idéztük, ami az ágencia és a kapcsolati tőke összefüggéseire is felhívja a figyelmet!

2. A „részben tőkések”. Voltak olyan interjúalanyaink, akik elsősorban elsődleges kapcsolati tőkével rendelkeztek: a rokonság valamelyik tagja, tagjai, vagy közeli barátok és ismerősök biztosítanak számukra támogató jellegű kapcsolatokat. Ez megnyilvánulhat pénzbeli juttatásban, munkaszerzésben, vagy pedig érzelmi támogatásban. Ugyanakkor a koncentrált lehetőségek jellemzik őket, kifejlesztettek egy túlélési stratégiát, jóllehet a külső tényezők erősen korlátozzák lehetőségeiket: van munkájuk informális csatornák segítségével, de annak típusa behatárolt.

A kapcsolatok mennyiségi dimenzióját illetően megfogalmazható, hogy István

életútja során számos alkalmi kapcsolatot alakított ki, miközben más, elsősorban családi kapcsolatot megőrzött. Jelenleg több stabil kapcsolattal is rendelkezik, többek között azon baráti nexusokkal, akikkel jelenleg együtt él. Kapcsolatainak minőségi dimenziója vegyesebb és ellentmondásosabb. Egyfelől az életútja során használni tudott olyan családi és baráti kapcsolatokat, amelyek segítségével rendszeresen pénzhez vagy munkához jutott. Utóbbit illetően nem csak a félig vagy teljesen illegális munkalehetőségekre és az alulfizetett munkákra, hanem bejelentett, legális foglalkoztatásra is gondolunk. István számára tehát számos alkalommal megadatott a munkaerőpiacra történő be(vissza)kerülés lehetősége. Mi több, amint arról már szóltunk, családtagjai, családi kapcsolatai elérhetőek, továbbra is használhatóak, még akkor is, ha ezeket a forrásokat saját elhatározásából – elmondása szerint – nem kívánja jelenleg használni. Ennek fontossága abban rejlik, hogy ez egy potenciális lehetőséget kínál számára jelenlegi helyzetéből történő kikerülésre és annak elkerülésére, hogy egy teljesen reménytelen és függőségi helyzetbe jusson, illetve huzamosabb időre, esetleg véglegesen kirekesztődjön.

3. A „tőkések”. A harmadik csoportba azok a fiatal leszakadók sorolhatók, akik több, elsődleges és másodlagos, valamint támogató jellegű kapcsolattal is rendelkeznek vagy rendelkeztek. Az ő esetükben elmondható, hogy jobbak a lehetőségeik egy magasabb színvonalú életre, elsősorban abból kifolyólag, hogy ennek folytán munkához, pénzhez, viszonylag jobb lakhatási körülményekhez jutnak. Ezt jól példázza Attila esete, akinek magas státusú, kiemelt kapcsolatokkal rendelkező kormányőr nevelőapja (apafigura) volt: rajta keresztül jutott például lakáshoz. Húgának autószerelő műhelye van, ahova mehetne dolgozni. Korábban nevelőtanára segítségével jutott munkához, amikor kikerült a börtönből. Elsődleges, rokon kapcsolatait használta kezdetben, ha bajba került: Unokatestvére segített, nála lakhatott miután kijött a börtönből. Feleségével, fiával és húgával a mai napig szoros kapcsolatban maradt. Volt felesége jómódú, gazdag családból való, apja vendéglátós, de nem játszik mindig tisztán.

Az időbeli keresztmetszet: longitudinalitás

Ennek az elemzési dimenzióknak a fontosságát abban látjuk, hogy a leszakadó fiatalok kapcsolathálója, kapcsolati tőkéjének mennyisége és minősége életútjuk mentén eltérő lehet. Jóllehet nagy részben megtalálhatók azok az esetek, ahol az interjúalany már kora gyermekkorától kezdve rendezetlen, vagy hiányos elsődleges kapcsolatokkal rendelkezik, és életútja során sem képes kapcsolati tőke szerzésére. Az életút interjúk lehetőséget adtak arra is, hogy betekintést nyerjünk az életszakaszok változásaival párhuzamosan bekövetkező kapcsolathálóbeli változásokra is.

1. *Csökkenő társadalmi tőke.* Gábor esete jól példázza az életszakaszokkal együtt változó, a kapcsolati tőkék mennyiségében és minőségében egyaránt bekövetkezett változásokat is. Élete elsődleges töréspontjának ítéli nevelőanyjának elvesztését, ettől számítja igazi lecsúszását, bűnözővé válását. De valójában nevelőanyjától való elkerülése, önálló életre vágása miatt már az anyja halála előtt 5 évvel botlott meg először, amikor első komoly élettársi kapcsolata összeomlott, illetve volt élettársa születendő gyermekét az ő beleegyezése nélkül elvetette. Ebben az időszakban az ágencia hiányának jeleit mutatta be elbeszélésében: úgy érezte, csak sodródik az árral, tudta, hogy rossz, amit csinál, de nem érdekelt. Elsődleges, primer rokoni kapcsolatokkal nem rendelkezik.

Élettársi kapcsolata nagyon sok volt, de nem akadt igazira, sok csalódás érte, elsősorban azért, mert munkájával nem tudott biztos egzisztenciát teremteni. Nem akarta a gyerekekkel a nevelőanyját anyagilag megterhelni, mert neki nem volt elegendő keresete.

Míg nevelőanyja élt, ő képviselte a kapcsolati tőkét, ami számára a biztonságot jelentette.

Emellett gyenge kötésekkel is rendelkezik, igaz ezekre nem hagyatkozik, nem kér tőlük tanácsot: a mai napig tartja pár tanárával a kapcsolatot telefonon. Kapcsolatot ápol munkatársaival is, akik egyben az éjjeli menedékhelyen lakótársai, csak „spanok”-nak nevezi őket, velük megiszik pár sört munka után. Nem annyira bizalmi kapcsolatok ezek, inkább a kölcsönös segítségén alapulnak. Filléres dolgokon vesznek össze, pia miatt. Jelenleg nincs szorosan vett barátja.

2. *Növekvő társadalmi tőke.* Tamás azon intézetben nevelkedett fiatalok közé tartozik, akik esetében társadalmi tőkét tekintve mennyiségi és minőségi javulás tapasztalható. Gyermekotthonba kerülése előtt elmondása szerint, ha lehetett, került az emberek társaságát, majd az otthonba bekerülve kapcsolathálója – más intézeti gyerekekkel ellentétben – csak a bentlakókra korlátozódott. Mégis, az intézetbe keresztapja juttatta be, aki lelkes, és aki rengeteget segített neki. Ő volt az, aki megelégette, hogy a nevelőanyja rosszul bánik vele, és ő helyezte el egy vidéki gyermekotthonban. Innen kikerülve megtartotta, tovább ápolta kapcsolatait volt intézeti társaival és a nevelőkkel, majd nem sokkal ezután nevelőinek kapcsolata révén ismerkedett meg egy budapesti gyermekotthon igazgatójával, aki utógondozásba vette. Innen főiskolára ment, ahol tovább bővültek kapcsolatai, és egyre nagyobb kapcsolati tőkére tett szert.

3. *Ambivalens társadalmi tőke.* Robi fiatal hajléktalan, akinek esete jól jellemzi a kapcsolati tőkék mennyiségi és minőségi dimenzióiban megmutatkozó, az életszakaszokkal együtt tapasztalható változásokat. Gyermekkorában szülei nem szerették és azóta sem tartja velük kapcsolatot.

„Megvolt mindenünk, rendes állampolgárok voltak, csak szeretetből nem kaptam, tartottak mint szolgát, olyan hidegek voltak. Nem tudtam hozzájuk alkalmazkodni, nem akartak engem, maradt az utca meg a csavargás.”

Két rövid időszak volt életében, amikor cselekvőkésesnek mutatkozott: először akkor, amikor kiderült a barátnőjéről, hogy terhes, és amikor a keresztény gyülekezetbe került. Mindkét életszakaszban *Robi* köré erős kapcsolati háló épült, amely ideig-óráig drogmentes életet, munkalehetőséget, biztos családi kapcsolatot jelentett számára. Ugyanakkor saját bevallása szerint soha nem volt képes tartósan ellenállni a kábítószernek.

„Mikor megtudtam hogy a nőm terhes, leálltam drogról, mikor megcsalt, ismét ráálltam, ezt nem lehetett elviselni.”

A VIZSGÁLATI CSOPORTOK JELLEMZŐI

Minden egyes vizsgálat csoport esetében először bemutatjuk a kapcsolati tőke, valamint az ágencia és a kapcsolati tőke összefüggéseiben megfigyelt általános csoport-jellemzőket, majd ezt követően kitérünk a csoportssajátosságokra is.

Börtönviseltek

Általánosan elmondható, hogy megkérdezettek gyenge, felfelé irányuló kapcsolatokban szegényesek, illetve azokat csak ritkán használják céljaik megvalósításában.

Segítői kapcsolata jellemzően valamilyen szociális ellátásba, rendszerint a hajléktalan szállóra kerülteknek van, de ott is elsősorban azoknak, akik már tovább kerültek a fapadról, és ténylegesen elindultak fölfelé. Akik már több éve szállóznak, az éjjeli menedékhelyen ragadnak meg, ahol nincs érdemi szociális munka, rájuk van bízva, hogy kiemelkednek-e, de igazán nincsenek erre motiválva (pl. kevesebb elvárásnak kell megfelelni, kényelmes).

A 13 interjúalany többsége hajléktalannak mondta magát, közülük ketten vannak az utcán. Jellemzően ők azok, akik semmiféle kapcsolattal és társadalmi tőkével nem rendelkeznek, vagy ha igen, akkor csak leginkább sorstársaik körében.

Alapvetően két csoportra lehet bontani a megkérdezetteket elsődleges kapcsolataik, kötéseik alapján:

1. rendezett családi-rokoni kapcsolatokkal bírók;
2. rendezetlen családi és rokoni kapcsolatokkal bírók.

1. Az egyik csoportba azokat sorolhatjuk, akiknek az élete helyrebillent, vissza-illeszkedett: ők jellemzően fiatalabb korosztályhoz tartozó húszas éveikben járnak, dolgoznak, van szakmájuk, vagy legalábbis biztosnak látszó munkahelyük, párkapcsolatra tudnak építeni, családi kapcsolataikat nem veszítették el, sőt a család nyíltan támogatta őket, kiállt mellettük (a szabadságvesztés alatt is), és egészséges családi háttérrel és mintával bírnak. A gyerek- és kamaszkorból (a nem túl hosszú, 1 évnél nem több szabadságvesztés hatására) általában hamar felnőve otthagyják a bandát és önálló (ágenciával), új útra lépnek. Ezt megkönnyíti egy biztos, nem deviáns párkapcsolat: nem érzik magukat lecsúszottnak, nem sorolják magukat alsó társadalmi rétegekhez, jellemzően középen helyezik el státusukat. Ebben a csoportban megfigyelhető, hogy az ágencia összekapcsolódik a kapcsolatok létesítésével, a kapcsolatok létesítésének a szándékával. Általában családjukon kívül nem vettek igénybe segítő kapcsolatot, nem kérték pártfogó segítséget a börtönben vagy a szabadulás után.

2. Az interjúalanyok másik része hátrányos helyzetű, állami gondozásban, vagy részben nevelőotthonban vagy javítóintézetben nőttek fel, ők jelenleg kivétel nélkül hajléktalanok. Igaz, van közöttük, aki ki akar kerülni ebből a helyzetből, van, akit pedig már nem érdekel semmi. De aki ki akar kerülni, már az is évek óta benne van az ellátásban, rendszerint alkoholproblémákkal küzd, szülei, testvérei vagy nem élnek, vagy elvesztették velük a kapcsolatot. Leginkább a baráti, haveri (banda) közösségi kötődések számítanak életükben: együtt dolgoznak, együtt laknak, együtt főznek, máról holnapra élnek, ha vannak is céljaik, azok megvalósításához nem tesznek konkrét lépéseket. Jellemző erre a csoportra, a társadalmi tőke, illetve a kapcsolatépítés szempontjából az ágencia hiánya, illetve a kapcsolathálózatuk egyirányúsága, azaz hasonló élethelyzetben lévőkkel alakítanak ki jellemzően nem túl mély, inkább funkcionális jellegű kapcsolatokat. Ők jellemzően megragadtak egy átmeneti korszakban.

Gyermekvédelmi ellátásból kikerülők

A 15 interjú esetében azt tapasztaltuk, hogy a fiatalok kapcsolati tőkéje az esetek nagy százalékában igen szegény (ez életkori sajátosság is), a család (édes- vagy nevelőszülő), testvérek, nagyszülők, esetleg a baráti körük és az iskolai tanáraik jelentik a kapcsolati tőkét. A gyermekellátási rendszerbe kerülés pozitív hatása az, hogy a fiatalokban nő az együttműködési hajlam az alacsony küszöbű intézményekkel, a klienstársakkal, és eltekintve attól, hogy az interjúk során néhány zárkózott fiatallal találkoztunk, a többség a gyermekotthonban (és természetesen az otthonon kívül is) igen jó baráti kapcsolatokat építi ki magának, ami a nyitottságra, kapcsolattartási hajlandóságra és képességre utal. Másrészt sokak esetében

egyfajta megszabadulást jelent a rossz családi, nevelőszülői kapcsolatból: az állami gondozásba kerülés új, jóllehet hasonló státusú egyénnel történő potenciális támogató kapcsolati közeget jelent.

A gyermekotthonba kerülés előtti nehéz helyzetekben a fiatalok sokkal kisebb eséllyel találnak segítő személyt (hacsak nem valamelyik szülő, nagyszülő, testvér, felnőtt jó ismerős segít), aki a krízisben mellettük áll, az otthonba kerülés minden esetben „adott” a fiataloknak olyan segítő kezet (nevelő, de akár a szülő segítségét is), amellyel a holtpontra átlendülhettek.

A kapcsolathálóról is szinte ugyanaz mondható el, mint a kapcsolati tőkéről, a gyermekellátási rendszerbe kerülés előtt az esetek nagyobbik részében (három esetet kivéve, amikor a fiatal későbbi életszakaszában került az ellátásba, nem kisgyermekként) a bekerülést követően kezdik a kapcsolati hálójukat szélesíteni, ismerkedni, hiszen nagy közösségekben, negyvened, hetvened magukkal élnek.

Gyenge jellegű kötések szinte minden esetben a 12. életévük után alakítanak ki maguknak – talán ettől kezdve kezdenek öntudatukra ébredni és tudatosan szervezni az életüket.

Gyenge jellegű kötésnek az számít az életükben, ami nem szoros baráti, ismerősi, és aligha kölcsönös kapcsolat, inkább érdekkapcsolat, amiből a fiatal előnyt húzhat, de nem tartozik hálával érte, inkább a nevelő segítségét veszi igénybe, de ez a kapcsolat leggyakrabban egyirányú.

Az interjúalanyok közül azok, akik dolgoznak, minden esetben nem gyenge jellegű kötések révén találtak munkát, hanem kizárólag egy jó barát, ismerős, pedagógus vagy rokon révén.

Az állami gondozásban lévők egy részének kapcsolati hálója mindössze az intézetben nevelkedőkre, valamint kikerülés után a volt intézetis társakra korlátozódik, mások azonban az intézetis lét mellett fenntartottak más családi és ismerősi kapcsolatokat is, amelyet kikerülés után is hasznosítani tudnak.

Női és férfi prostituáltak

Az anyagi bizonytalanság központi eleme, hogy a kérdezettek többsége semmifajta segítségre nem számíthat, vagy nincs családja, vagy a család nem nyújt fogódzót számára. Így jellemzően nincs is miben megkapaszkodniuk, és a társadalomtól való leszakadásuk egyre nyilvánvalóbb. Az élettörténet következő jelentős szakaszai közé így a férfiaknál olyan események tartoznak, mint a hosszabb–rövidebb ideig tartó hajléktalanság, különböző függőségi viszonyokba való keveredés, bűnelkövetés, börtönbüntetés, prostitúció.

Egy fiú említi az állami gondozásból való kikerülés utáni tanácsstalanságot, egy másik pedig édesanyja halálát. Esetükben a prostituálódás, mint nehéz helyzet

nem fogalmazódik meg, talán azért sem, mert jelentős részük egy barát, társ révén vonódik be a prostitúcióba, amit feltételezhetően még mindig jobbnak értékelnek, mint a marginalizálódott egyedüllétet.

A fiúk körében későbbi a sodródás szakasza, mert többségük állami gondoskodásban válik nagykorúvá, és csak 18 éves kora után kerül ki az intézmény falai közül. Jellemző, hogy az állami gondozásban felnövő fiúk nehezen tudnak megkapaszkodni a valódi életben, hirtelen nem tudnak mit kezdeni azzal, hogy egyedül vannak.

„Amikor kikerültem a hálózatból és önállóan kellett elkezdeni élni, nem nagyon tudtam, hogy hogyan induljak el.”

A férfi és női prostituáltak közti különbség tekintetében elmondható, hogy a férfiak többségénél jelen van a fontos társ (férfi). A két csoport közötti további különbség, hogy míg a nők esetében szinte kizárólag erős kötések mentén találjuk a legfontosabb személyeket, addig a férfiaknál a gyenge kötések is aktívabbak. Feltételezhetően ez annak köszönhető, hogy a férfiak csoportjára jellemző közties prostitúció formái lehetőséget teremtenek az egyéb munkahelyi kapcsolatoknak.

Mind a nők, mind a férfiak esetében szűk a nem saját csoporthoz tartozó jelenleg legszorosabb kapcsolatban lévő személyek köre. A férfiak csoportjára erősen jellemző, hogy mint ahogy az egyik interjúalany fogalmazott: „a meleg világ zárt világ”, és még azok a jobb helyzetben lévő személyek, akikhez segítségért fordulhatnak, azok is nagy valószínűséggel ebből a világból valók. A fiúk többsége esetében jellemzően az erős kötések segítségével valósul meg a legnehezebb élethelyzet átvészelése. Itt az erős kötések olyan hasonló élethelyzetben lévő társakat jelentenek, akik elfogadóan viszonyulnak a bajbajutotthoz (együtt törik fel a pincelakást, együtt mennek ki árulni magukat a Népligetbe).

Csupán két kérdezett tudott egy-egy olyan személyt megnevezni, aki nem kötődik a csoporthoz, és mégis számíthat rá, ha segítségre van szüksége. A segítség persze szűk keretek között értendő, mert a férfiak többsége csak saját magára és a társára számíthat feltétel nélkül. Már az anyagi jellegű segítség sem fér bele a nem saját körhöz tartozóval való kapcsolatba.

A nők esetében, ha lehet még ritkább szövésű kapcsolati hálóról beszélhetünk. Itt a kapcsolat minőségét tekintve meg kell különböztetni a prostitúcióból kilépett személyeket azoktól, akik a prostitúcióból élnek. A kérdezett kilépettek nem tartanak, illetve nem tarthatnak fenn semmiféle kapcsolatot a korábbi személyekkel. Vagyis a negatív kapcsolati háló helyébe a saját családtagok mellé a segítők lépnek. Az egyik, prostitúcióból néhány hónapja kilépett lány azok közé tartozik, akik az első hazai védett intézményben – *shelter* ('menedék') – vészelik el át azt a kritikus időt, amíg a futtató vagy futtatók kereshetik. Neki egy bizonyos időre a saját

családjával is meg kellett szakítani a kapcsolatot, és csak az intézmény segítőivel találkozhatott.

A prostitúcióból élőknel a szűk családon kívül az együtt lakó nem családtagok alkotják a kapcsolati hálót. Az együtt lakók minden esetben erős kötésekkel jelennek, hiszen ugyanolyan körülmények között, ugyanazt az életmódot folytatják. Sőt, sokszor az antiszociális, negatív kapcsolatitőke-fogalom alá tartoznak, mert olyan közeget teremtenek, melyben természetes a prostitúció, az alkoholizmus vagy a drogozás.

A legnehezebb helyzetből való kikerülés részben saját erőből, részben pedig segítséggel valósul meg. A prostitúcióból kilépő két lány esetében a saját elhatározás mellett, a gyenge kötések is fontos szerepet játszanak (rendőrség, segítő szervezetek). A jelenlegi helyzetüket legkilátástalanabbnak látó lányok szerint saját magukon múlik, hogy sikerül-e megoldani a problémájukat.

Prostituáltak és segítőik. Mint ahogy már a fontos személyek, fontos kapcsolatok elemzésénél láttuk, többségük jellemzően gyér kapcsolati hálóval rendelkezik, amiben szinte kizárólag zárt kötések működnek, sőt nem egyszer antiszociális kapcsolati tőke formájában jelentkeznek.

Míg arra találunk példát, hogy zárt kötések segítségével valaki munkát talált, vagy albérletet, a segítő szervezetekhez való eljutásban jellemzően nem tudnak segítséget nyújtani egymásnak. A segítségnyújtás, a valakire való támaszkodás egyébként sem alapélmény ebben a leszakadó csoportban. Sokan saját családjukkal sem tartják a kapcsolatot. Leginkább csak önmagukra, legfeljebb a társukra számíthatnak.

Az ágens és a kapcsolati tőke viszonyának tekintetében a következő legfontosabb megállapítások tehetők. A nők esetében a prostitúció zárt köréből, saját elhatározásból kilépő személyek olyan külső személyekkel keresik a kapcsolatot, akik számukra a jelenlegi helyzetből való kilépést, és a társadalmi reintegráció lehetőségét hordozzák. Ezek a külső személyek leginkább segítő szervezetek alkalmazottai, akik a prostituáltak számára híd-jellegű kapcsolatként működnek. Ilyen esetekben új, pozitív tőketartalmú kapcsolatok felé lép az ágens személy.

Persze a prostitúcióból kilépni szándékozó meggondolhatja magát, kibékülhet a futtatójával, sőt bizonyos szünet után is dönthet úgy, hogy visszamegy. Ebben az esetben az ágens személy a negatív tőketartalmú kapcsolat irányába történő lépést választja: azaz ugyanazon személy esetében az elmozdulás, kapcsolatlétesítés nem csak a magasabb, hanem az alacsonyabb státusú személyek felé is lehetséges. A shelter igazgatónője is beszámolt arról, hogy a lányok egyik napról a másikra úgy határozhatnak, hogy elég volt a bezártságból.

„Megmagyarázhatatlan, hogy miért mennek vissza: verik őket, pénzt nem nagyon hagynak náluk. De valamilyen álmvilágban élnek és utólag megszépülnek a dolgok. Ha megelégedik a bezártságot, akkor bivatkoznak a korábbi szabadságukra: fodrász, manikűr, vásárlás.” (A shelter-ház igazgatónöje)

Feketemunkások

A feketemunkásként dolgozó, többnyire a Moszkva térről toborzott leszakadó fiatalokat kapcsolati tőke szempontjából a következőképpen kategorizálhatjuk:

1. *Megragadók.* Azok, akik jelenleg beleragadtak a feketemunkás sorsba, egyrésztől fiatalabbak, akiket nem motivál még a kilépés, másrésztől úgy gondolják, hogy nem éri meg sem gazdasági, sem pszichikai téren legálisan munkát vállalni. Ezek az emberek gyakran hiányos társadalmi és kulturális tőkével indultak, melyet sok munkával igyekeztek kiszélesíteni, kapcsolathálóikat használhatóvá tenni, az erős kötések mellett a gyenge kötéseiket is használni. Emellett erős és gyenge egyéni kapcsolati tőkével is rendelkeznek. Az életutak azt mutatják, hogy az ágencia e csoport esetében kialakul ugyan, de gyakori a diszfunkcionalitás. Az ágencia ugyanakkor ebben a csoportban veszélyeztetett: sokan egy későbbi – gyakran családi – krízis után devianciába sodródnak, vagyis ágenciájuk negatív társadalmi tőkéjű személyek felé viszi őket: a lecsúszók közé kerülhetnek, elveszíthetik cselekvőképességüket. Az e csoportba tartozó kérdezetek általában megbirkóznak a nehéz helyzetekkel, fordulópontokkal, bár gyakran nem minden sérülés nélkül. Néha megjelenik a kirekesztettség percepció, de ha segítségre van szükségük viszonylag széles körből válogathatnak: azaz ilyen esetekben ismételten aktív cselekvőként képesek pozitív társadalmi tőkéjű kapcsolataikat használni.

Az ő jövőjük több irányba mutat: egyrésztől jó esélyt láthatunk az illegalitásból való kilépésre a munka és a kapcsolatháló segítségével, de fennáll a veszélye a lecsúszásnak, megragadásnak is. Azok, akik viszonylag erős családi kötődésekkel, kulturális és társadalmi tőkével, szakmával, vagy érettséggel rendelkeznek, nem látják különösebb veszélyt a lecsúszásra, könnyebben kezükben tartják a sorsukat, nagyobb a választási lehetőségük, ágenciájuk, több a gyenge kapcsolatuk. Azonban találunk köztük munkaszerető, de hiányos tőkékkel rendelkező, gyakran intézetből kikerült fiatalokat is, akik a fent felsorolt jellemzőkkel jóval kisebb mértékben rendelkeznek: ők mindennapos küzdelmet vívnak a jelenlegi helyzetük fenntartásáért is.

András: „...a haverok spanyolba vannak én is kimegyek jövőre néhány haverral a narancsültetvényre ... tudok angolul, megleszek ... ott legalább megfizetnek. Lehet, vissza se jövök, annyira nem kötődök itt senkibe...”

2. *Lecsúszók.* Nagyobb problémákkal küzd a lecsúszók csoportja. Ebben a csoportban esély sincs a társadalmi beilleszkedésre. Gyakori a deviáns, antiszociális magatartás, az ágencia hiánya, a beletörődés, a depresszió. Tipikus végállomásként a hajléktalanságot említhetjük. Ezek a fiatalok nagyon hiányos kulturális és társadalmi tőkével indultak, vagy olyan törés következett be az életükben, mellyel nem bírtak megbirkózni. Ez gyakran családi jellegű: a válás utáni depresszió devianciába hajlik, melyből a fiatal nem tud kilábalni, sodródik, nem törődik magával és a környezetével, nem érdeklí a jövő, azt kilátástalannak tartja. Igazából a kirekesztettség sem érdeklí már, jellemző az apátia, a teljes érdektelenség. A társadalmi, informális és családi kapcsolataik teljes mértékben beszűkülnek, ugyanakkor ennek következtében – az előző csoporttal szemben – némiképp hajlanak a segítség elfogadására.

Tamás: „Nincs tervem, szerintem, ha semmi nem jön össze, akkor sem lehet sokkal rosszabb a sorsom. Ha egy kicsit rendbe szedem magam, akkor legalább a gyerekeket láthatom, akkor megengedné az asszony. Nem bízok új kapcsolatban, nem is vállalnám így senkiért a felelősséget. Meg a hajléktalan nők, hagyjuk...”

3. *Kilábalók.* Ezek a fiatalok erős ágenciára utaló küzdelemben vesznek részt a legális munkaerőpiaci szférában. Gyakori a csalódás, de jobbnak tartják a fekete-munkánál. A jelenlegi életükkel többnyire elégedettek. Széleskörű kapcsolataik, gyakran folyékony egyéni kapcsolati tőkéjük van. Jellemző rájuk az, hogy viszonylag stabil családi háttérrel rendelkeznek és a neveltetésük sem tartalmazott jelentős töréseket. Társadalmi és kulturális tőkéjük erős, melyet többé-kevésbé könnyen tudnak alkalmazni a legális szférában. A bizonytalanság ugyan itt is jelen van, de ez egyfajta relatív szubjektív deprivációnak köszönhető: már a legális szféra munkavállalóihoz hasonlítják magukat. Az ő sikerük kulcsa mindenképpen a jól használható erős és gyenge kötésekben keresendő, a támogató, biztonságos családi háttérben, a kommunikáció intenzív voltában (családi és gyenge kapcsolati szinten is). Cselekvőképességüket képesek pozitív kapcsolati tőkék mozgósítására, a fekete-munkás státusból való kikerülésre használni, jóllehet a korábbiakban képtelenek voltak ágensként cselekedni. *Áron* a nagybátyján keresztül szerezte a munkáit az utóbbi időben, és úgy tűnik a legutóbbi munkája legalizálható. *Áron* tehát tipikusan olyan munkavállaló, aki jól használva kapcsolati tőkéjét, a sodródást tudatosan többé-kevésbé biztos megélhetésre váltotta fel, ami egyértelműen ágenciára utal.

Feketemunkások és segítők. A feketemunkásaink egy része börtönviselt, nevelőintézetben nőtt fel, hajléktalan, vagy időről-időre prostituálja magát. Ezek az emberek ugyanakkor egyik dimenzió mentén sem fordultak soha semmilyen segítő intézményhez, vagy szervezethez. Ezzel párhuzamosan elmondható, hogy ezek az emberek elsősorban családi és baráti kapcsolataikat, ritkábban lazább informális

kapcsolataikat használják a segítségkéréshez, ez utóbbit csak akkor, ha nem sérül vele az önbecsülésük, büszkeségük. A segítő kapcsolatot a kérdeztettek itt is leginkább az erős kötések révén alakítottak ki: a család és a legközelebbi barátok élvezték a bizalmukat.

Feketemunka és legalitás. Azok, akik kikerültek, egyelőre óriási küzdelmeket vívnak a legális szférában. A feketemunkás tapasztalatok és kapcsolathálók nehezen használhatók a legális munkahelyeken, továbbá az „új” játékszabályok sem megszokottak. Van, aki ugyan úgy érzi, hogy megtalálta élete hivatását, mások azonban arról számolnak be, hogy a jövő így sem biztosított, csalódnak a legális munkában (sokszor a nettó fizetés is jóval kevesebb, mint egy-egy jól fizető feketemunka során). Véleményük szerint ez ugyanakkor pszichikailag jobb, mint feketén dolgozni, de a fizetések így is csúsznak, a megbízható ismerősök hiánya, vagy a pusztán határozott időre szóló szerződés pedig tovább fokozza a bizonytalanság érzését. Ezen esetekben az ágensia maximálisan jelen van, a kapcsolathálók erősek és jól kihasználtak, a család mellett segítő kapcsolatot jelentenek a kialakult gyenge kapcsolatok is.

Anyatthonok: krízishelyzetben lévő és egyedülálló fiatal anyák

Több anya említette a már kisgyerekkorban, a korai családi szocializációs időszak alatt is minimális kapcsolati tőkét, illetve a kapcsolati tőke hiányát: szülőkre nem számíthatnak, élettárs, férj már nincs, vagy ha van, menekülni kell előle. Korábban a kapcsolatitőke-nélküliség, illetve az elsődleges kapcsolatok negatív percepciója volt a jellemző.

„A nevelőszülőnél ... hát egy nevelőszülő meg egy nem saját gyerek, azt gondolhatod, hogy milyen ... Hát, jó is volt, meg rossz is volt. Szóval azt a gyerek megérezte, hogy nem az az anyaszeretet van benne, mint egy más anyukába, aki engem megszült. Csak a pénz miatt, magyarán.” (Kliens 12)

„Én kezdem úgy, hogy az egész életem egy menekülés volt, tehát nem egy leányálom. Három évesen ott lettem hagyva egy hétre egyedül... Én álltam a kapuban, és csak arra lettem figyelmes, hogy az anyám egy ilyen kék régi 100-as Skodával elhajt, az apám meg elindult a másik irányba...” (Kliens 13)

A legtöbb kliensnél tetten érhető a használható társas-társadalmi kapcsolatok, az informális segítő kapcsolatok hiánya. A következő idézetben az egyik kliens a jövőjéről, a magányáról beszél:

„Amikor Z-ben voltam, akkor úgy éreztem, hogy sodródok nagyon, szóval nem éreztem magamnak az irányítást, azért is, mert depressziós voltam. Itt most szerintem én irányítom, nem sodródok, mert tudom, hogy mit akarok, mi a célom, és ezt így vezetem, afelé megyek, amerre én akarok menni. Mostantól, hogy megint megyek kifele, ahogy mondják, amikor az ember maga van ... Most, amikor kimegyek albérletbe, olyan lesz, mint Z-ben, csak most gyerekkel leszek, és akkor most egy olyan érzés, hogy most vagyok először egyedül gyerekkel, hogy anya vagyok, és egyedül leszek, senkire nem számíthatok. Anyura se számíthatok.” (Kliens 5)

A jelenlegi kapcsolatokat illetően sok meginterjúvolt édesanya beszámolt arról, hogy családjával nem tartja a kapcsolatot, vagy csak felszínes a viszonyuk. Jellemző példa erre, amit az egyik kliens a kapcsolatairól mesél:

„A húgommal, hát, egy éve volt itt a férjével, azóta nem. De úgy vagyok vele, hogy nem is jó az, abból csak veszekedés lenne. Anyám is volt fent, úgy a tiszteletet megadtam neki, {mégis}csak anyám, de édesanyámmal is összevesztem. Idáig nem kellett, most meg már ... Apám is lakik fent, de vele se tartom a kapcsolatot.” (Kliens 12)

Szintén markánsan megjelenő motívum, hogy a fiatal anyák párkapcsolatai a gyermekkori szülőkapcsolatok mintázatait követik. Jellemző forgatókönyv elem, hogy az eredeti családjukban is egyedülálló, esetleg alkoholizáló szülő, vagy nevelőszülő (Szakértő 1) nevelte őket, vagy némely bántalmazó kapcsolatban élő nő a gyermekkori családjában is hasonló körülmények között élt, „*és hajlamosabb felnőtt korában is ilyen kapcsolatba kezdeni, mert ez ismerős a számára, és nem veszi észre a korai figyelmeztető jeleket*” (Szakértő 5). Ezen szakértő szerint a bántalmazott nők – ami az általunk vizsgált mintának egy nem elhanyagolható alcsoportja – életében jellemző közös pont a gazdasági függés, legyenek akár jól szituáltak, akár nagyon rossz anyagi helyzetűek.

A legtöbb édesanya mégis elégedett az anyaoththonnal, és az ott kapott segítséggel. Többen szereztek új barátnőket, új kapcsolatokat is, melyek félig-meddig önszerző jellegűek. Az anyaoththonból való kikerülés azonban veszélypercepcióként jelenik meg, elsősorban azért, mert a kinti világgal, ami leginkább a rokonságban manifesztálódik, nem, vagy csak felszínes viszonyokat ápolnak.

„Olyan a légkör itt a házban, családias, otthonos ... Épp mondtam is, hogy nem tudom, hogy mi lesz velem, hogyha én kiköltözök, mert azért őket itt hagyni, az megint egy fájdalmas dolog lesz, az biztos. Itt megvan az a segítség mind anyagiakban, mind mindenhogyan, amit kint az ember nem tudna elvárni. Nem is akarhat elvárni senkitől, viszont nem is kaphatja meg senkitől.” (Kliens 13)

Az ágencia és a kapcsolati tőke összefüggéseinek tekintetében a legjellemzőbb narratíva a destruktív, negatív tőkés kapcsolatokból kilépő ágens személy narratívája. Az egyik kliens két olyan pontot lát, ami nagyban befolyásolta a mostani életét: először amikor „hibázott” és hajléktalan lett, és a második, amikor elkezdett ebből kijönni. Ugyanis miután 17 évesen elköltözött a nevelőszüleitől, a párjával hajléktalan lett egy vidéki nagyvárosban, majd „kiszállt” a kapcsolatból és Budapestre költözött:

„Szerintem most már az én kezemben van az irányítás, mivelhogy eljöttem abból a közegből, és én jöttem el onnan, így próbáltam irányítani errefelé, vagy ott maradok abban a közegben, és teljesen rámegyek erre a kapcsolatra, vagy akkor kijövök onnan. És most én irányítom a sorsomat, ebben viszont segítenek, hogy jó fele irányítsam.” (Kliens 1)

Hajléktalanok

Az interjúalanyok mindegyikénél megfigyelhető a biztos családi háttér hiánya. A legtöbben már gyerekkorukban kedvezőtlen családi háttérrel rendelkeztek, csupán két interjúalany (a hajléktalanszállón élők közül) mondta, hogy „normális” gyerekkora volt. Vagy a szülők hiánya miatt kicsi kortól fogva intézetekben nevelkedtek, vagy a rossz családi kapcsolatok, folyamatos konfliktusok (alkoholista apa, nevelőapa) miatt kellett eljőnniük otthonról, vagy otthon éltek állandó veszekedésben, szegénységben. Így többnyire önállóan kellett kialakítaniuk társadalmi tőkésüket, kapcsolathálójukat.

Az utcán élők egyetlen lehetősége – megítélésük szerint – a társadalmi tőke szerzésére és a felemelkedésre, ebből az életmódból való kitörésre egy magasabb társadalmi rétegből való lánnyal való kapcsolat kialakítása, és a vele való családalapítás. A kapcsolathálójuk zárt, csak hozzájuk hasonlókkal érintkeznek, ha van családjuk, akkor csak laza kapcsolatot tartanak velük, a család általában vidéken él, és nem tudják, hogy ők mit csinálnak, hogyan élnek. Ez a zárt kapcsolatháló egyfajta negatív tőkeként funkcionál az ő esetükben, ha lehetőségük van kitörni ebből az életből (pl. családalapítás, vagy segítő szervezetek) az utcai társaság visszahúzza őket. Más kapcsolatok kialakulását, hosszú távú működését is akadályozza ez a kapcsolatháló, ami az ehhez kapcsolódó életformával együtt kölcsönösen kizárja mind a segítő szervezetekkel való, mind más társadalmi rétegekből való kapcsolatok fenntartását. Az utcán élők számára ez a kapcsolatháló a legfontosabb, mikor választhatnak, lehetőségük lenne kitörni ebből az életből, ők szinte kivétel nélkül ezt az életmódot, ezt a társaságot választják. Az utcán élők szinte mindegyike elmondta, hogy képtelen elszakadni az utcai életformától, haveroktól, itt nőttek fel, erre az életre szocializálódtak. Kitörésként a többség egy jobb társadalmi

rétegből való pár megtalálását említette, ha lenne családjuk, gyerekek, lakásuk, akkor normális életet tudnának élni. De több olyan interjúalany is volt, akinek ez sikerült, utcán élt, lett családja, gyereke, lakása, dolgozott, és mégse voltak képesek elszakadni az utcától, a társaságtól, végül otthagyták családjukat, és újra utcára kerültek. Az utcán élők meglehetősen zárt kapcsolati hálóval rendelkeznek, szinte kizárólag csak a többi utcán élővel tartják a kapcsolatot, ami így egyfajta negatív társadalmi tőkeként, visszahúzó erőként funkcionál.

Míg az utcán élők mind nagyon rossz családi háttérrel rendelkeznek, többen intézetben nőttek fel, vagy otthonról menekülve kerültek utcára, addig a hajléktalanszállón élő interjúalanyok többségének jó családi háttere volt, ám mostanra ez a családi háttér különböző okok miatt eltűnt, irrelevánssá vált. A hajléktalanszállón élőkre jellemző, hogy korai életszakaszban kezdték a munkát és legtöbben ma is ezt teszik, feketén.

Általában az utcán élőknel megjelenő narratíva: visszahúzó, visszatartó közeg, ez az egyetlen kapcsolati tőke, ami inkább negatív. A régiekkel, családtagokkal nem tartanak semmilyen kapcsolatot. Az életükben akad 1–2 helyzet, ahol van kapcsolati tőke, ahol megsegítik, de az életek egy idő után általában kisiklanak. Sokakuknál szerepel az intézeti élet is, ahol kapcsolati tőkét szereznek. Jellemzők az olyan esetek, ahol volt családalapítás, vagy gyerek született: akkor a lány szülei segítettek, volt munkahely, munkatársak, drog- vagy alkoholmentes periódusok.

Ágencia és kapcsolati tőke

Attila (24 éves, jelenleg egy szívességi albérletben él barátnőjével, de pár évig élt az utcán is, most is visszajár régi utcai haverokhoz). Nagyon erős ágencia jellemzi, úgy érzi képes mindent egyedül is megoldani. A segítő szervezeteket is saját céljaira használta, 18 éves koráig az állam kijelölt számára egy gondnokot, aki a pénzt elvette tőle, de ő nem hagyta, hogy életébe beleszóljanak. Egy alapítvány segítségével szerzett magának albérletet, mikor nem tudta fizetni, elment onnan. Soha nem volt szüksége rá, hogy gyámkodjanak fölötte, megmondják neki, mit tegyen. Legnehezebb helyzet: „Nem volt olyan, mindig megoldottam valahogy, az élet önmagában nehéz, megoldhatatlan probléma nincs.” Mindig, még amikor utcán élt, akkor is képes volt valamilyen munkát szerezni. Az ágencia szorosan összefügg nála a társadalmi tőkével. Tudatosan olyan kapcsolatokat létesít, amiket később majd felhasználhat. Sokszor valamelyik haverjánál lakott, nem kellett utcán élnie, munkát is gyakran kapcsolatai révén szerzett, jelenleg egy ismerősénél lakik ingyen, aki tartozik neki pénzzel.

Ágencia hiánya és a kapcsolatháló

Több interjúalany említette, hogy ők képesek lennének ágens személyként viselkedni, de nincs kiért, és ezért nincs értelme. Önmagukért nincs értelme, ugyanakkor senkijük sincsen az utcán élőkön kívül. Zárt kapcsolati háló jellemzi az utcán élők többségét, ami szorosan összefügg náluk az ágencia hiányával. Nincsenek a hozzájuk hasonló helyzetben lévő embereken kívül kapcsolataik, nincsenek másfajta minták, élelehetőségek előttük.

Szűnyog példája jól jellemzi a cselekvésképtelenség és a kapcsolatháló közötti összefüggést. Átmeneti állapotnak tartja jelenlegi helyzetét, de úgy érzi, amíg az ágencia hiányzik belőle, addig nem lesz képes kilábalni mostani helyzetéből. Bár hisz benne, hogy sikerül munkát találnia, ugyanakkor a megvalósításhoz nem érez magában elég elszántságot. Valószínűleg cselekvőképtelensége hátterében is ez állhat, hogy visszahúzza őt az utcai élet, a haverok, és nincs elég ereje, hogy minden kapcsolatot megszakítson velük.

Ágencia és kommunalitás az ellátórendszerben

Míg a hajléktalanszállón élők ágenciája itt is magas, meglehetősen jól ismerik az ellátórendszert, tudják hol, milyen segílyt kaphatnak, „használgják” a segítő szervezeteket, ugyanakkor kommunalitásuk az intézmények felé nem túl magas, bár ez a segítő szervezetek hozzáállásából is eredhet. Az utcán élők közül ketten is arra hivatkoztak, hogy nem tudnak segítő szervezetekről, ami az ágencia teljes hiányát jelzi. A többség ismerősök révén jutott el valamilyen segítő szervezethez. Jó tapasztalataik azoknak vannak, akik olyan segítő szervezetekhez kerültek, ahol az alapvető szükségleteken kívül emberi kapcsolatok is kialakultak a segítőkkal. Egyenrangú félként kezelték őket, segítettek, de elvárták, hogy ők is motiváltak legyenek (pl. segítettek állást keresni, beszélgettek, hitet, önbizalmat adtak). Ugyanakkor a kommunalitás diszfunkcionalitása vagy hiánya, az ágencia hiánya, és a negatív társadalmi tőke, illetve az intézmények oldaláról nézve a túlzott engedékenység, vagy épp ellenkezőleg, a túlzott szigorúság lehet az oka, hogy hosszú távon ezekkel a segítő szervezetekkel szinte mindegyik utcán élő interjúalanyunk megszakadt, illetve nem folyamatos a kapcsolata. Hosszú távú kapcsolata az utcán élőknek azokkal a segítő szervezetekkel van, amelyek az alapvető szükségleteik kielégítését biztosítják (ingyen étel, ruha, mosdás).

Tartósan munkanélküli fiatalok

Az interjúalanyok *kulturális tőkéjének* nagysága egyöntetűen nagyon kicsi: csak kevesen rendelkeznek érettségivel, és szintén keveseknek van szakmunkás végzettsége. Jellemző az ennél alacsonyabb iskolázottság. Az általános iskola után többen is belefogtak további tanulmányokba, azonban különböző okokból – szakítás, a képességek vélt hiánya, hiperaktivitás, közös baráti hecc, iskolai zaklatás stb. – az iskola befejezése előtt megszakították ezen tanulmányokat. Feltehetőleg a tanulásra való szocializáció hiánya és az otthon kapott korlátozott nyelvi kód is hozzájárult ahhoz, hogy nem tudtak megfelelő mennyiségű, gazdasági tőkévé konvertálható intézményesült kulturális tőkét felhalmozni, ahogy az objektívált és az inkorporált kulturális tőke tekintetében is feltehetőleg igen alacsony a célcsoport tagjainak ellátottsága.

Gazdasági tőke tekintetében is alulellátottak az interjúalanyok, többségük folyamatosan anyagi gondokkal küzd, nincs saját lakása, a mindennapi megélhetés gondokat okoz nekik. Anyagi tekintetben az erre vonatkozó kérdésre válaszolva az interjúalanyok általában az átlag alatt helyezték el magukat a társadalomban.

Társadalmi tőke tekintetében sem előnyös az interjúalanyok helyzete. Családjukkal kapcsolatban egyrészt arról számoltak be, hogy teljesen megromlott legközelebbi hozzátartozóikkal a viszonyuk, vagy már egyáltalán nem tartják a kapcsolatot velük; másrészt vannak olyanok, akik ugyan kapnak némi támogatást otthonról, de jó, bensőséges szülő-gyerek, vagy testvér viszonyról csak hárman tudtak beszámolni. A többség arra a kérdésre, hogy problémáit kivel tudja megbeszélni, azt a választ adta, hogy senkivel sem. Betegség, vagy esetleg anyagi gondok esetén még csak-csak fordulnak a családjukhoz, de más jellegű problémáikat már – úgy érzik –, hogy egyedül kell megoldaniuk. Az interjúalanyoknak elmondásuk szerint általában nincsenek közeli barátai, akikkel intim lenne a kapcsolatuk.

A tizenöt megkérdezett közül többen küzdöttek párkapcsolat-teremtési problémákkal, közülük vannak olyanok, akiknek még soha nem volt életükben komolyabb párkapcsolata.

Ebből a szempontból kiemelkedő a megóvó ereje a Kapocs jellegű közösségeknek. A Kapocshoz és a hozzá hasonló, aktív közösséget fenntartó szervezetekhez tartozó meginterjúvolt fiataloknak társadalmi tőkéje az intézmény által létrehozott közösséghez való tartozáson alapszik, mint ahogy azt a korábbiakban is láttuk. A fiatalok kapcsolati hálója a közösség tagjaira terjed ki; s ez a kapcsolati háló, továbbá a közösség tagjai által birtokolt tőke nagysága határozza meg társadalmi tőkéjük nagyságát. A Kapocs közösségéhez való tartozás a szabadidő tartalmas eltöltését teszi lehetővé, továbbá megóv a társadalomtól való teljes elszigetelődéstől.

A megkérdezettek többsége tipikusan nem rendelkezett más társadalmi réte-

geket érintő másodlagos kapcsolatokkal, illetve amennyiben rendelkezett is, nem jellemző, hogy céljainak eléréséhez igénybe vette volna őket.

Életük fordulópontjain a nehéz helyzetekben a fiatalok – elmondásuk szerint – esetenként a szüleikre, testvéreikre, egy-egy barátira, ám legtöbb esetben csak önmagukra számíthattak; ha szükségük is lett volna külső segítségre, azt nem kapták meg. Munkakereséskor már inkább igénybe vették ismerősök, illetve a segítő szervezetek segítségét, de egyéb jellegű problémáknál nem tudtak, vagy egyfajta büszkeségből – ami lehet egyfajta énvédő mechanizmus terméke is – nem is akartak másokhoz fordulni.

A segítőkhöz való eljutás tekintetében az interjúalanyok igénybe vették mind elsődleges, mind másodlagos kapcsolataikat; többnyire az információ a segítő szervezetről vagy családtag, vagy ismerős útján került el hozzájuk.

A kapcsolatok minősége, mennyisége, hossza

Az interjúalanyok rokonai kapcsolatai a minőség szempontjából többnyire felszínesnek nevezhetők, az intimitás hiánya és konfliktusosság jellemzi őket, baráti kapcsolataik ugyancsak nem teremtik meg az érzelmi támaszt számukra. A fiatalok általában kevés elsődleges és másodlagos kapcsolattal rendelkeznek. A kapcsolatok időtartama változó, párkapcsolataik többnyire rövidek, ahogy haveri kapcsolataik is mulékonyak.

A megkérdezettek többsége tipikusan nem rendelkezett más társadalmi rétegeket érintő másodlagos kapcsolatokkal, illetve amennyiben rendelkezett is, nem jellemző, hogy céljainak eléréséhez igénybe vette volna őket.

Antiszociális, negatív tőke

Az antiszociális tőkének a deviancia kialakulásához hozzájáruló hatása egy ifjúsági iroda esetében egészen plasztikusan kirajzolódik. Az érintett banda tagjai még egész fiatalok voltak, amikor elkezdtek járni az ifjúsági irodába. Valaki először betévedt, majd maga után vonzotta a banda többi tagját is. Eleinte még valamennyien jártak iskolába, majd a korszak végére, pár év múlva már gyakorlatilag mindenki kimaradt az iskolából a társaság tagjai közül. Ez a jelenség a csoportnyomás hatására alakult ki; először csak egy-két gyerek lógott, aztán a többiek is csatlakoztak egy-egy alternatívaként felkínált programhoz az iskola helyett, hamarosan már egyenesen ciki volt iskolába menni bandázás helyett, s végül győzött a csoportban a teljes konformitás és iskolakerülés. Az alkoholfogyasztással és droghasználattal kapcsolatban az ifjúsági iroda szociális munkása, aki a banda tagjaival mindvégig

tartotta a kapcsolatot, ugyanezt a forgatókönyvet figyelte meg: eleinte csak egy-két gyerek kezdett alkoholt fogyasztani, aztán követték őket a többiek; eleinte csak páran szívtak füvet, hamarosan azonban ez a tevékenység is a közösség életének szerves részévé vált; ezután pedig jöttek a keményebb drogok, s lassanként az egész banda kábítószerfogyasztóvá vált.

A Kapocs esetében hasonló folyamatról nem számoltak be sem a fiatalok, sem a megkérdezett segítő, ám ez nem zárja ki a jelenség előfordulását ebben a közösségben sem. Annyiban azonban a Kapocs társasága is jelenthet visszahúzó erőt a közösség tagjai számára, hogy a Kapocs fiataljainak többsége munkanélküliséggel küzd; s talán egy olyan kortárs környezet, ahol mindenki szeretne dolgozni, mindenki beszél róla, de csak töredékük valósítja meg az áhított célt, nem megfelelően motiváló háttér a munkakereséshez.

A negatív, antiszociális tőke, a kortárscsoport devianciákra hajlamosító hatása jól megfigyelhető István esetében.

István négyéves volt, amikor édesapja meghalt májzsugorban, alkoholizmusának következtében. Nagyon agresszív, problémás gyerek volt, s emellett egész gyerekkorában beszédhibájával, dadogással küzdött. Tizenhárom évesen már két rendőrségi ügye volt, egy alkalommal betörték egy vasútállomás ablakait, másik alkalommal pedig „brahiból” elloptak egy Trabantot a haverjaival. A nevelőapja az egyik rendőrségi ügy után megverte, ám az incidens verekedéssé fajult, és *István* eltört egy széket a nevelőapján, aki hamarosan külön költözött tőlük. Tizennégy évesen kezdett füvet szívni, amitől megszűnt a dadogása, továbbá a fűvön kívül minden más drogot is kipróbált. Öt iskolából rúgták ki. Az ok mindegyik alkalommal agresszív viselkedése volt. Még egy rendőrségi ügye volt: a barátai betörték a szomszéd lakásba, s a zsákmányt nála rejtették el. A legjobb barátja tizenhat hónapot ült börtönben rablásért. *István* minden egyes rendőrségi ügyében fontos szerepe volt a barátoknak, a bűnügyek esetében egyik alkalommal sem ő volt az ötletgazda, csak együttműködött a többiekkel, és beteljesítette a csoportban rá osztott szerepet.

Életszakaszok közti átmenetek és a kapcsolathálók összefüggései

Az iskolába járó gyerek és az önálló egzisztenciájú felnőtt lételménye között lévő átmeneti stádiumban a fiataloknak megváltozik a kapcsolati hálójuk, gyakran elszegényedik; iskolai barátságaik elhalványulnak, s hacsak nem találnak maguknak szerencsés esetben egy Kapocshoz hasonlatos közösséget, a munkahelyi közösség hiányában fennáll a veszélye, hogy elszigetelődnek a társadalomtól.

Az egyik budapesti Családsegítő Központ pszichológusának elmondása szerint az átmeneti időszakban, mikor a fiatalok már nem tanulnak, de még nincs állandó

munkahelyük és önálló egzisztenciájuk, a következő jellemző a leszakadó fiatalok kapcsolati hálójára. Kortárs csoportjuk tagjai, barátaik, ismerőseik dolgozni kezdenek, van, aki esetleg kap egy autót, vagy örököl egy lakást (ne felejtjük el, hogy ez a családsegítő egy gazdag, budai környéken működik), amire úgy tekint, mint saját teljesítményének eredményére, s kialakul közöttük egyfajta presztízshierarchia. A leszakadó fiatal, aki nem dolgozik, s egészen másfajta a napi időbeosztása, mint a barátainak, észreveszi, hogy a barátai egyre kevesebbszer hívják, s egyre inkább nem kívánatos a jelenléte a baráti társaságban. Mivel nincs pénze, nem tudja a lányokat elvinni szórakozni, ami által nagyban csökkennek párkapcsolat-teremtési esélyei is. Társas kapcsolatai így elszegényednek, a fiatal egyre elszigeteltebbé válik, s mindezek következtében egyre rosszabb pszichés állapotba kerül.

A tartós munkanélküliek elmondták, hogy életük fordulópontjain, nehéz helyzetekben a fiatalok esetenként a szüleikre, testvéreikre, egy-egy barátira, ám legtöbb esetben csak önmagukra számíthattak; ha szükségük is lett volna külső segítségre, azt nem kapták meg.

Ágencia az ellátórendszerben

Az ellátórendszerbe való belépés és kilépés tekintetében az ágencia jelenléte volt jellemző a kliensekre, önkéntes módon, saját elhatározásból kerültek kapcsolatba a szociális intézményekkel. Azért keresték fel az intézményeket, mert úgy ítélték meg, hogy segítséget kaphatnak tőlük egyébként kilátástalannak tűnő problémáik megoldásában. Az ellátórendszerbe való belépés a magasabb státusú személyek kapcsolatai felé történő elmozdulás, mint ahogy az onnan való eltávolodás az, amikor az interjúalanyok önkéntesen döntöttek arról is, hogy mikor lépjenek ki a segítő szervezettel létesített kapcsolatból is.

DISZKUSSZIÓ

Ebben a tanulmányban a leszakadó fiatalok kapcsolathálóit a társadalmi tőke- és az ágencia-elméletek segítségével elemeztük. Többek között azt vizsgáltuk, hogy hogyan írhatóak le ezen marginalizált csoportok kapcsolathálói: mi jellemzi őket, milyen szempontok szerint csoportosíthatóak, milyen szerepük van az egyén társadalmi reintegrációjában és a segítő intézményekhez történő eljutásban. Utóbbiaknak a marginalizált csoportok társadalmi főáramba (*mainstream*) segítségével van, vagy lehet fontos szerepük.

Erre a vizsgálatra egyrészt azért került sor, mert feltételezzük, hogy a hátrányos helyzetű, marginalizálódott fiatal személyeket érintő hatékony prevenció és inter-

venció *policy* kidolgozásához elengedhetetlen a kapcsolatháló megközelítés: ezek a fiatalok egyrészt – mint minden más fiatal – szorosabb kapcsolatot alakítanak ki kortársaikkal, és – a korábbi életszakaszokkal ellentétben – több időt töltenek el ebben a kapcsolatrendszerben. Ugyanakkor családi kapcsolataik sérülékenyek, hiányosnak mutatkoztak. Másrészt életútjukban olyan események, történések, sorsfordulók következtek be, amelyeknek feltehetően szerepe lehetett további sorsuk, marginalizálódásuk kialakulásában. Ahhoz, hogy ezekről az eseményekről, azok sokszor nem mindennapi körülményeiről pontosabb képet kaphassunk, szükségesnek véltük egy új perspektíva felállítását, nevezetesen az egyének kötelekeinek, kötődéseinek, kapcsolatainak vizsgálatát. Természetesen nem *a* megoldást, hanem *egy* megoldás lehetőségeit kerestük ezen megközelítés segítségével.

Vizsgálatunkkal ugyanakkor megpróbáltunk egy, a hazai kutatások területén általunk tapasztalt hiányt némileg pótolni: nevezetesen az ifjúságkutatásban a serdülők és fiatalok, ezen belül is a hátrányos helyzetű fiatalok életútjainak, életsorsainak, életszakasz váltásainak kapcsolati tőke szempontú vizsgálatát elvégezni.

A vizsgálat során hét különböző leszakadó célcsoport kapcsolathálóival foglalkoztunk. Gyakorlatilag csoporthovatartozástól függetlenül elmondható, hogy interjúalanyaink „otthonról hozott” társadalmi tőkéje szegényes, ami abból fakad, hogy elsődleges családi kapcsolataik sérültek, korlátozottak, vagy egyáltalán nincsenek. Ez nagyban befolyásolja, predesztinálja későbbi kapcsolatháló modelljüket, kapcsolatépítési lehetőségeiket és kultúrájukat.

Fontos megállapítása a kutatásnak, hogy a leszakadó fiatalok jellemzően nem rendelkeznek olyan híd-jellegű, gyenge kötésekkel (*Granovetter*, 1973), amelyeket magasabb státusú személyekkel létesítenek, és amelyek mobilitási csatornaként szolgálhatnának a hátrányos helyzetből való kikerülésre, és amely növelhetné esélyüket a társadalmi főáramba való bekapcsolódásra. Azok a másodlagos kapcsolatok, amelyekkel mégis rendelkeznek, vagy rendelkeztek néhányan, a segítő intézmények munkatársait jelentették. A nevelőintézetben, az anyaatthonban szert tett kapcsolati tőkék néhány esetben az intézményrendszer elhagyása után támogató kapcsolatként tudtak funkcionálni akár az elhelyezkedés, akár a párkapcsolat kialakításának tekintetében. Jellemzőbb volt azonban, hogy ezek a segítő kapcsolatok egy idő után megszakadtak, vagy nem voltak képesek megvédeni az illetőt attól a kapcsolathálótól, ahonnan a kliens korábban jött. Ez felveti annak kérdését, hogy hogyan lehet hatékonyabbá tenni a segítő intézmények utánkövető feladatát, és ennek részeként megakadályozni a korábbi kapcsolathálóba való visszakerülést.

A leszakadó fiatalok munkakeresésre, a segítő szolgáltatásokhoz való eljutásban elsősorban elsődleges kapcsolataikat használják: úgy tűnik, hogy a szűkebb rokoni, baráti kapcsolatok kanalizálják számukra az ilyen jellegű információt. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy szocializációjuk során nem sajátítják el a magasabb státusú személyekkel történő kommunikációs és kapcsolatépítési gyakorlatokat és

technikákat, valamint életútjuk során nem is igen kerülnek ilyen személyekkel kapcsolatba. Ez később jelentősen megnehezítheti a segítő intézményekhez történő eljutást, vagy a velük történő rendszeres kapcsolattartást, valamint a legális, viszonylag magasabb státusú munkák megszerzését.

Szintén elmondható, hogy rendkívül jellemző a vizsgált célcsoportokra a kortárs, sortárs kapcsolatok meghatározó jelenléte, míg a családi, rokoni kapcsolatok erős háttérbe szorulása. Ez különösen elmondható a hajléktalan fiatalokra, a börtönviseltekre, vagy éppen a férfi és női prostituáltakra, akiknek a kapcsolathálója meglehetősen zártnak tűnik és kifejezetten a kortársakra korlátozódik. Sok esetben ezek a kortárs kapcsolatok negatív tőkekapcsolatokat eredményeznek, amelyek deviáns cselekedetekben nyilvánulhatnak meg. *Johnston és munkatársai* (2000) megállapítása szerint a helyi közösségekbe való beágyazottság egyrészt sikeres közeg lehet a társadalmi kirekesztettség ellen, másrészt – paradox módon – meggátolják, csökkentik a kirekesztettségéből való menekvést, kikerülést. Ehhez hasonló megállapítást tehetünk azzal a változtatással, hogy az erős, intenzív kortárs és sortárs kapcsolatok segítséget nyújtanak a túlélésben, a jelenlegi helyzet stabilizálásának fenntartásában azáltal, hogy a kortárs-kapcsolati csatornákon keresztül jutnak akár illegális munkához (feketemunkások) vagy más, illegális pénzszerző tevékenységhez. Ugyanakkor az ilyen tevékenységekbe való egyre fokozódó involválódás nagyban hozzájárul szociális kirekesztettségük növekedéséhez. Hasonló módon, közegészségügyi szempontból a zárt csatornák nagyban hozzájárulhatnak a sikeres intervenciók tevékenységei meghiúsulásához.

A marginalizált fiatalok a társadalmi tőke birtoklása és az ahhoz való viszonyulás tekintetében azonban mégsem alkotnak teljesen homogén csoportot. Amint azt láttuk, mennyiségi és minőségi dimenziók mentén tőke-ellátottság szempontjából eltérő csoportok különülnek el: azok, akik több és jobb minőségű, akik kevesebb vagy/és kevésbé jó minőségű, és akik egyáltalán nem, vagy nagyon kevés és inkább negatív kapcsolatokkal rendelkeznek. A viszonylagos „tőkegazdagság” növelheti az egyén esélyét a leszakadó állapotból való kikerülésre, jóllehet nem garancia arra. A differenciált társadalmi tőke-ellátottság ténye a marginalizált csoportok körében arra hívja fel a figyelmet, hogy a leszakadó csoporton belül megkülönböztethetünk jobban és kevésbé leszakadó alcsoportokat is – a leszakadás ténye relatív e tekintetben.

A kapcsolatháló elemzésekor ezt az elemzési dimenziót kiegészítettük az időbeli keresztmetszet figyelembevételével. Vizsgálatainkból az derül ki, hogy nem egy esetben a leszakadó fiatalok kapcsolathálójának struktúrái, tőkeellátottsága a különböző életszakaszok mentén változhat: megfigyelhetők olyan esetek, amikor ez csökkenhet, mások esetében ez bővíthet, de rendkívül jellemző lehet a társadalmi tőke nem egyértelműen megállapítható növekedése vagy csökkenése. Utóbbi esetekben egy kevésbé lineáris folyamat tapasztalható: vannak, akik élet-

útjuk során egyszer-kétszer – leginkább párkapcsolat létesítésének következtében – erősebb kapcsolathálóba kerülnek, amelynek jól láthatóan protektív szerepe lesz a leszakadás ideiglenes megakadályozásában. Az innen történő kikerülést követően azonban az illető gyorsan visszakerülhet korábbi kapcsolataiba, amely – amint azt már láttuk – sok esetben ismételten felerősíti a marginalizálódási tendenciákat. Úgy tűnik, hogy az eltérő élethelyzetek és az ahhoz kapcsolódó társadalmi tőke-ellátottság nem csak a nem leszakadó fiatal korcsoportok (Raffo és Reeves, 2000), hanem a marginalizált rétegek esetében is értelmezhetőek egyfajta létállapotként: egyes életszakaszokban kisebb, másokban nagyobb az esély, hogy kapcsolatokhoz jusson az egyén. A leszakadó csoportok esetében a nevelőintézetből, börtönből, anyaatthonból való kikerülés kifejezetten veszélyhelyzetnek minősülhet ebben a tekintetben.

Az ágencia és a társadalmi tőke összefüggéseit illetően azt látjuk, hogy a társadalmi-gazdasági környezet ugyan nagyban meghatározza az egyén társadalmi tőkéjének természetét, annak elérhetőségét. Ettől még az egyén döntésképes, aspirál, tervez, amelyek mind túlmutatnak az objektív realitásokon, és rájön arra, hogy aspirációi, lehetőségei mélyen társadalmi kapcsolataiban gyökereznek. A marginalizált helyzetben lévő fiatalokat helyzetük nem feltétlen predesztinálja sorsuk elfogadására, hanem arra motiválhatja őket, hogy magasabb státusú kapcsolatokat próbáljanak kialakítani. Ez sok esetben akár indirekt módon történik meg, amikor legális munkavállalással, vagy a nevelőintézetbe, segítő szervezetbe való bekerüléssel támogató jellegű kapcsolatokra tesznek szert. A szándékos kapcsolatépítés azonban ugyanúgy történhet negatív, antiszociális tőkével rendelkezők irányába is, akár egy életszakazon belül is. Erre számos példát láttunk prostituáltak esetében, akik egyfelől saját elhatározásukból mentek el segítő szervezetekhez, miközben ugyanúgy léptek ki onnan és mentek vissza régi kapcsolataikhoz. Az alábbiakban összefoglaljuk azokat az ágens cselekvéstípusokat, amelyeket a kapcsolatitőke-építéssel összefüggésben tapasztaltunk. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezek nem személyiség-, hanem cselekvéstípusok, amelyek a kirekesztettek eltérő életszakaszaiban jelen lehetnek:

Ágencia pozitív tőkébe: az illető pozitív kapcsolatokba lép, amely elősegíti a marginalizált helyzetből való kimozdulását.

Ágencia negatív tőkéből: az illető kilép negatív társadalmi tőkéjű csoportok társaságából: jellemző a szegényes tőkéjű családi otthon elhagyása, vagy az illegális munkaerőpiacról való kilépés.

Ágencia negatív tőkébe: az egyén negatív társadalmi tőkéjű személyekkel létesít kapcsolatot. Tipikus példa erre az illegális tevékenységet folytató egyénnel való kapcsolatba lépés.

Ágencia pozitív tőkéből: az illető pozitív társadalmi tőkéjű kapcsolatokat szakít

meg akár önszántából (felhagy magasabb státusú párkapcsolatával) vagy egy élet-szakasz lezárulása miatt (kikerülés az állami gondozásból).

Ágencia hiánya: nem lép bele kapcsolatokba, hanem sodródik, odacsapódik másokhoz.

Láthattuk, hogy sokszor milyen „véletleneken” múlik az ágencia megjelenése vagy a társadalmi kimozdulást elősegítő kapcsolat kialakulása. Azonban ezek a véletlenek nem azok, ha a segítő intézmények felől nézzük őket. Sokszor nem maga az intézmény segít, hanem a segítő „véletlenszerű”, gyenge kötése: pl. ismerősein, barátain keresztül állást tud szerezni az egyik kliensnek. Itt, persze, beszélhetünk arról, hogy az intézmény segített, azonban a segítség e módja nem az intézményes kapcsolatok logikája, hanem a segítő kapcsolathálója, kapcsolati tőkéje szerint alakult. A szétválasztás néha mesterkélt, de látnunk kell, hogy a segítő intézmény sokszor nem eredeti felhatalmazása és „működési szabályzata” vagy missziója alapján működik, hanem a bennük dolgozó segítők elhivatottsága és társadalmi „súlya” szerint. Ez nem jó hír az intézményes segítség rendszere számára, hiszen nem intézményes, hanem személyes – „véletlenszerű” – csatornákat és kapcsolatokat feltételez.

UNDERCLASS ÉS TÁRSADALMI KIREKESZTETTSÉG

A leszakadókkal kapcsolatos vizsgálataink elméleti/teoretikus hátterét az „underclass” (társadalmon kívüliség), valamint a társadalmi kirekesztődés, kirekesztettség (social exclusion) fogalmi kontextus szolgáltatja. Az alábbiakban röviden áttekintjük ezeknek az elméleteknek a kialakulását és főbb jellemvonásait.

Amint azt *Buttrick* (1990) írja, az „underclass” fogalma a nagyvárosi szegénységkutatás újraélesztésében jelentős szerepet játszó szerzők (*Auletta*, 1982; *Lehman*, 1986a,b; *Wilson*, 1987) műveiben jelenik meg először az 1980-as években. Ezek a szerzők a szegénység vizsgálata mellett azoknak a társadalmi betegségeknek a diagnosztizálására is törekedtek, amelyek nagy szerepet játszottak az amerikai és az angliai posztindusztriális nagyvárosok belső részeiben található szegénynegyedek kialakulásában. Az itt élő, hátrányos helyzetű csoportokat nevezték el társadalmon kívülieknek, amelyek „betegségeit” hamar diagnosztizálták: eszerint a társadalom kívüliség attribútumaiként, annak velejáróiként a szegénységet, az állami, önkormányzati segélyekre való rászorultságot, a bűnözést, a leányanyaságot/kamaszkori terhességet, a bűnözést, az egyszülős háztartásokat, az oktatási rendszertől történő távolmaradást, a munkanélküliséget, valamint a drogfüggőséget nevezték meg.

MacDonald (1998) és *MacDonald* és *Marsh* (2001) szerint a későbbiek folyamán más, eltérő politikai és ideológiai szempontot képviselő szerzők (*Dabrendorf*, 1987; *Murray*, 1990, 1994; *Wilkinson*, 1995; *Wilkinson* és *Mulgan*, 1995) tovább finomították az „underclass” fogalmát: meglátásuk szerint az „underclass” elsősorban a szegénynegyedek munkanélküli fiataljaiból rekvirálódott. Az „underclass” máig is vitatott elméleti alapjait *Murray* (1990) fektette le, aki a jelenség kialakulásának folyamatát ragadta meg. Eszerint a fiatalok a szocializációs folyamat eredményeképpen magukévá tesznek egy munkaellenes, valamint a hagyományos családi értékeket erősen megkérdőjelező értékrendszert, aminek következtében fokozatosan a társadalmi főáramlaton kívül rekednek. Ezek a lecsúszott rétegek a társadalom „belül maradt” tagjaira nézve veszélyt jelentenek. Az *underclass* elmélet radikálisabb, konzervatívabb változata szerint a jelenség velejárójaként kialakuló munkanélküliség, segélyfüggőség és a bűnözés egy, a fiatal generációk által szándékosan, kényszerű módon választott életforma, válaszként a számukra másképpen megoldhatatlan társadalmi és gazdasági problémákra.

A meglehetősen ellentmondásos elmélet elleni sorozatos támadások következtében (*Bagguley & Mann*, 1992; *Morris*, 1994) az 1990-es évek végén Angliában a *társadalmi kirekesztettség* paradigmája került előtérbe, amely az *underclass* elmélet keretei közt történő gondolkodást igyekezett felváltani. Az ebben történő gondolkodás – fogalmi nyitottsága és sok esetben tisztázatlansága ellenére – *MacDonald* (1998), *MacDonald* és *Marsh* (2001) – szerint használhatóbb háttérelméletet nyújt a

leszakadók vizsgálatához. Az *underclass* elmélet statikusságával szemben teret nyit jóval rugalmasabb megközelítések és értelmezések előtt is. A leszakadt, hátrányos helyzetűek is eltérő életstílussal, élettapasztalatokkal, lehetőségekkel rendelkeznek. A diverzifikált életutak azt bizonyítják, hogy ez a réteg egy rendkívül heterogén entitás, amelynek tagjai eltérő módon integrálódnak a társadalomba. Mi több, a jelenség különböző lokális és időbeli sajátosságaiból fakadóan az új paradigma lehetővé teszi a kirekesztettség eltérő kontextusok közötti értelmezését: annak mértékét, az ebből eredő problémákat másként kell szemlélni eltérő régiók és munkaerőpiacok esetében, és/vagy éppen különböző időszakok alatt. *MacDonald* (1998), *MacDonald* és *Marsh* (2001) ugyanakkor vizsgálataikra támaszkodva azt is hangsúlyozzák, hogy bár az új paradigma rugalmasabb és differenciáltabb értelmezési kereteket nyújt, a megnevezés („kirekesztett”) nem megfelelő abban a tekintetben, hogy az érintett személyek eltérő módon és mértékben értékelik és élik meg a jelenséget: sokan saját perspektívájukból egyáltalán nem percipiálják magukat kirekesztettnek.

MacDonald és *Marsh* (2001): a társadalmi kirekesztettség kifejezését metaforaként használják olyan széles körű szocio-ökonómiai problémákra, amelyekkel az érintett fiatalok szembekerülhetnek. A szerzők fontosnak tartják annak tanulmányozását, hogy mit jelent a szociális kirekesztettség a fiataloknak, illetve mennyiben nyújt segítséget ez a fogalom a fiatalok problémáinak megértésében. A szociális kirekesztettség többarcú jelenségcsoportot fed le egy bizonyos földrajzi területen, amelyet a fiatalok szimultán és különböző összetételben tapasztalhatnak meg; a különböző karrierök – munka-, iskolai, családi, lakhatási karrierök – összefonódhatnak. Az *underclass* elméletekkel szemben az egyik legfontosabb különbség, hogy a hangsúly azon a folyamaton van, mely során egyes fiatalok kirekesztettekké válnak, míg mások nem. Tanulmányozható az az interakció is, mely a társadalom strukturális kényszerei és az egyéni ágencia között létrejön egy időbeli folyamatban, és „kizárásos átmeneteket” (*exclusionary transitions*) hoz létre. Végül, a szóhasználat kiemeli a lokalitás jelentőségét, azt, hogy a társadalmi kirekesztettséghez társuló problémák térbeli mintázatot mutatnak (pl. a munkanélküliség eltérő arányaiban a lokalitástól függően). Így az is tanulmányozhatóvá válik, ahogyan a lokális szocio-ökonómiai és kulturális tényezők a fiatalokat befolyásolják.

Az általunk végzett kutatás sokkal inkább a társadalmi kirekesztődés paradigmájának keretein belül nyer értelmezést: amint azt látni fogjuk, az eltérő sorsok és életutak egy rendkívül heterogén, sok szempontból nehezen megragadható csoportot jelölnek. Maguknak a vizsgált személyeknek az elnevezése („leszakadók”) pedig jóval inkább a *MacDonald* (1998), *MacDonald* és *Marsh* (2001) által képviselt, az *underclass* fogalmát elvető, a „kirekesztettség” elnevezést kritizáló gondolat alapjait tükrözi vissza: az általunk tapasztalt diverzifikált életutak inkább lemaradottságról, leszakadásról, mintsem kirekesztettségről tanúskodnak.

GYERMEKVÉDELMI ELLÁTÁSBÓL KIKERÜLŐK

A 15 leszakadó fiatalból 12 azt állította, hogy élete során érzett kirekesztettséget. A kutatásban vizsgált kis létszámú populáció egyharmada kisgyermekkorban a kamasszá válásig érezte úgy, hogy képtelen beilleszkedni, hogy nem tartozik a közösséghez, nincs segítsége, nincs kire számíton (14 éves korig). Míg szintén majdnem egyharmad azok aránya, aki egész életükben érzik annak súlyát, hogy képtelenek közösségi emberként érvényesülni, elhatárolódnak, bezárkóznak és emberi kapcsolataikat a minimumra devalválják.

A folyamatban jól láthatóan jelen van az egyént felelőssé tevő mechanizmus (*responsibilization*): mintha a társadalmi-intézményi kényszerek az egyén választásai, személyes tulajdonságai lennének (lásd az olyan önjellemzéseket, mint beilleszkedésre képtelen, bezárkózó).

BÖRTÖNVISELTEK

Az interjúk alapján a büntetett előéletűek sorsa igen diverzifikáló, társadalmi elhelyezkedésük elsősorban az alsóbb rétegekben nagyobb, jellemzően a leszakadt interjúalanyoknak hamar kellett gyermekkorukat feladni. Még rosszabb azoknak az esélye a kilábalásra, akik állami gondozásban nőttek fel, és a társadalom (és értékei) percepciójukban pusztán külsődlegesek, kívülállónak érzik magukat. Gyakran egyenes út vezet a hajléktalanságig, ha nincsenek aktív segítők, elsődleges kapcsolataik az illetőnek. Az utcára kerülés a legnehezebb helyzet, ha már szociális intézményre találnak (általában ismerős által), és hajlandók alávetni magukat szabályaiknak, az már eredmény. Maximum egyfajta együttműködést tudnak kialakítani szociális szervezetekkel, hajléktalanszállókkal, általában saját problémák megoldására képtelenek.

Kliens 4: Élete – általa megnevezett – mind az öt fordulópontján elvesztett valakit: gyermekkorában édesanyját, majd barátjait, a gyermekvédelmi ellátásba kerül, majd onnan kikerülve elveszíti a lakását. Intenzív alkohol- és drogfogyasztó időszak kezdődik, amikor elköveti a bűncselekményeit. Kiszabadulva hajléktalanszállóra kerül. Hol kiemelkedik, hol visszacsúszik az ital miatt. Csak saját magát hibáztatja, hogy ebbe a helyzetbe került: „*Túl fiatal voltam, nem gondolkoztam, elvitt a hév, nem tudtam, mi legyen az életcélom.*”

„*Ha túl feszült vagyok, akkor vannak olyan szituációk, amiket nem tudok megoldani*”, jól esik neki, ha már csak meghallgatják. Nem találja magát kirekesztettnek, csak rajta múlik, mikor mászik ki innen.

Itt is az előzőekben már bemutatott folyamatot látjuk: az interjúalany önmagát teszi felelőssé a vele történetéért. Azonban ez nem annyira egy erős ágenciára utal,

inkább egy negatív énképre, önmaga hibáztatására, illetve bizonyos felmentő elemeket is hangoztat („*elvitt a hév*”). Nem érzi magát a társadalomból kirekesztettnek, holott egy folyamatosan süllyedő életutat látunk.

A társadalmi önképük alapján az átlag alatti, alacsony státusba sorolják és zömében társadalmon kívülinek látják (8-an) magukat, közülük is ketten látják úgy, hogy padlón vannak, nincs náluk rosszabb helyzetben társadalmi csoport (utcán élő hajléktalanok). A megkérdezettjeink közül 4-en sorolták magukat a középosztályi rétegekhez. Itt azonban felmerül az „episztemológiai tévedés” (Furlong és Cartmel, 1997) lehetősége: az interjúalanyok a valóságnál jobbnak érzik saját helyzetüket – összehasonlítva a középrétegekkel –, mert nincsenek valós információik arról, hogyan is élnek a középrétegek közé tartozó fiatalok.

Általános, hogy már az induláskor nehézségek adódtak („beleszületett ebbe a világba”), sokszor már eleve a szülők deviánsak (büntetett előélet, alkoholizmus, csonka család, családon belüli erőszak, alacsony státus vagy állami gondozás), így könnyen átöröklődik a hátrányos helyzet, gyakori válaszreakció erre a „menekülés otthonról”. Általában az első komolyabb párkapcsolat, vagy munkahely jelent egy kiugrási lehetőséget számukra ebből, de a kapcsolat, munkahely elvesztése után, általában kilátástalannak látják a helyzetüket, nem hisznek a családi értékekben, destruktívvá, antiszociálissá válnak, s mivel nem váltak igazán felnőtté, nem is akarnak alkalmazkodni a konvencionális társadalmi normákhoz (elhúzódó átmeneti szakasz, liminoid-típus).

„12 éves koromig a nagymamám nevelt, de mivel elhunyt, ezért visszakerültem a szüeimhez, akik borzalmasan bántak velem, ütöttek-verték. Majd 17 éves koromban megismerkedtem egy nálam idősebb nővel, akibe az odaköltöztem. Kapcsolatunk véget ért 1995-ben, utána följöttem Budapestre, ekkor 24 éves voltam, azóta hajléktalan vagyok, és nem érdekel semmi, azóta nincs értelme az életnek és pusztítom magam, csak az számít, hogy legyen elég pénzem piára.” „Életem csúcsmélnye és legfontosabb eseménye az volt, mikor elköltözhettem a barátnőmhöz. Kiszabadultam az otthon és szüeim börtönéből.”

Ezt a korszakukat az Gennep-féle tranzíciós elmélet átmeneti időszakával, a középső szakasszal lehet azonosítani, jellemzően megragadnak ebben a helyzetben, majd ezután belekerülnek egy bandába, sodródnak, bűncselekménybe keverednek. Aki sosem dolgozott, „csibészkedésből” tartotta fenn magát, vagy elvesztve kapcsolatait pár éve megragadt a hajléktalan ellátásban, az általában beletörődik a helyzetébe, és nem akar változtatni az életmódján, életfelfogásán – ezt látszanak megerősíteni a segítő szakemberek tapasztalatai is. Furlong A. és Cartmel F (1997)

FEKETEMUNKÁSOK

Ahogy korábban jellemeztük, a feketemunkásokon belül is érdemes csoportokat elkülöníteni.

1. *Megragadók*: az e csoportba tartozó kérdezetek általában megbirkóznak a nehéz helyzetekkel, fordulópontokkal, bár gyakran nem minden sérülés nélkül. Néha megjelenik a kirekesztettség percepció, de ha segítségre van szükségük, viszonylag széles körből válogathatnak. Az ő jövőjük több irányba mutat: egyrésztől jó esélyt láthatunk az illegalitásból való kilépésre a munka és a kapcsolatháló segítségével, de fennáll a veszélye a lecsúszásnak, megragadásnak is. Azok, akik viszonylag erős családi kötődésekkel, kulturális és társadalmi tőkével, szakmával, vagy érettségivel rendelkeznek, nem látnak különösebb veszélyt a lecsúszásra, könnyebben kezükben tartják a sorsukat, nagyobb a választási lehetőségük. Azonban találunk köztük munkaszerető, gyakran intézetből kikerült fiatalokat is, akik a fent felsorolt jellemzőkkel jóval kisebb mértékben rendelkeznek: ők mindennapos küzdelmet vívnak a jelenlegi helyzetük fenntartásáért is. Ezek a fiatalok elutasítanak minden társadalmi segítséget, ugyanakkor a bizalmat megteremtve az egyéni segítségnek van esélye.

2. *Lecsúszók*: ebben a csoportban esély sincs a társadalmi beilleszkedésre. Tipikus végállomás a hajléktalanság. Igazából a kirekesztettség sem érdekli már ezeket a fiatalokat, jellemző az apátia, a teljes érdektelenség. A társadalmi, informális és családi kapcsolataik teljes mértékben beszűkülnek, ugyanakkor ennek következtében – az előző csoporttal szemben – némiképp hajlanak a segítség elfogadására: itt elsősorban a hajléktalanszállót említhetjük, mint a segítségnyújtás lehetséges kiindulópontját.

3. *Kilábalók*: gyakori a csalódás a legális munkában, de jobbnak tartják a feketemunkánál. Ahogy korábban az ágenciával kapcsolatban utaltunk rá: jellemző a szubjektív relatív depriváció: már a legális szféra munkavállalóihoz hasonlítják magukat.

HAJLÉKTALANOK

A segítők szerint a közvélemény stigmatizálja a hajléktalanokat. Ráadásul homogén csoportként tekint rájuk, nem differenciálnak az emberek, minden hajléktalant az utcán megjelenő koszos, bűdös, alkoholistá hajléktalannal azonosítanak. Sokan átnéznek rajtuk, igyekeznek nem észrevenni őket. Vajon hogy tudnak ezzel a megítéléssel szembesülni a hajléktalanok? Ők hogyan látják magukat? A hajléktalanszállón élők a társadalomhoz tartozónak érzik magukat. Kétféle módon próbálják ezt alátámasztani. 1. Rossz anyagi helyzetben vannak, de Magyarországon

mindenki rossz anyagi helyzetben van, tehát ma Magyarországon bárkiből lehet hajléktalan, és ők sincsenek sokkal rosszabb helyzetben, mint az átlag. 2. A többi hajléktalanhoz képest ők jó helyzetben vannak.

Az utcán élő hajléktalanok, akik mindenki szerint a legrosszabb helyzetben vannak, akik a leggyakrabban szembesülnek a közvélemény stigmájával, elítélő, kizáró magatartásmódjával, többféleképpen értelmezik társadalomhoz való viszonyukat. Sokan úgy próbálták meg pozitív önértékelésüket fenntartani, hogy azt állították, nincs társadalom, vagy nem érdekli őket a társadalom megítélése. Egy interjúalany nem volt hajlandó kategorizálni magát. Többen a társadalom részeként, a társadalom legaljára tették magukat, de általában hozzátették, vannak náluk rosszabb helyzetben lévők, ők igyekeznek beilleszkedni a társadalomba, udvariasak, mosakodnak, adnak magukra. Néhányan a társadalomból kitaszítottként, kirekesztettként határozták meg magukat.

Utcán élők

Attila (26 éves, utcán élő hajléktalan): úgy érzi, a társadalomhoz tartozik ő is, igyekszik úgy élni, mint a többség, rendszeresen tisztálkodik, öltözete tiszta.

A társadalomhoz tartozás azonban a külsőségekben merül ki (tisztaság, mosakodás), ami az utcán már eredménynek számít.

Totyá (32 éves): „nincs társadalom, emberek átnéznek egymáson, mindenki csak pénzt hajszolja, nem érdekli másik problémája. Udvariasan megkérdeztem utcán emberektől hány óra, átnéztek rajtam.” {A társadalomból kirekesztettnek érzi magát:} „én sebova se tartozom...”

Totyá – és még sok társa – megismétli *Margaret Teatcher* híres kijelentését: társadalom nem létezik! Ezzel a jelszóval az individualizáció, a látszólag teljes mértékű szabad egyéni választás és a szabadpiac előtt nyitotta meg az utat, ami a gyakorlatban az egyéneknek – a szabad választáson alapuló – felelőssé tevését szolgálja, olyan körülmények között, amikor valójában szabad választásról nem lehet beszélni.

Hajléktalanszállón élők

Zoltán (33 éves): legalsó társadalmi réteghez sorolja magát, de vannak nála rosszabb helyzetben élők az utcán.

A hajléktalanszállókon élőkre jellemző válasz, vannak még nála is rosszabbak (referenciaként nála is rosszabb helyzetű csoportot választ, és azokkal hasonlítja

össze magát; az összehasonlításból ő kerül ki pozitív énképpel). Jellemző még, hogy ezt az állapotot ideiglenesnek tartják: előbb-utóbb kikerülnek ebből a helyzetből. Az egyénre hárított felelősség-vállalás (*responsibilization*) is megfigyelhető e csoport tagjainál.

TARTÓS MUNKANÉLKÜLIEK

A tizenöt fiatal közül öten fogalmazták meg a társadalmi kirekesztettség meghatározó jelenlétét az életükben; ők a kirekesztett csoporthoz tartozást jelölik meg munkavállalási nehézségeik okaként. A kirekesztettség és ennek következtében a munkahelyi diszkrimináció okai a megkérdezettek narratívájában a következők voltak: cigány származás; a férj cigány származása; „rocker” külső; „bűnöző” külső; testi fogyatékoság.

Emese harminc éves, negyvennyolc éves roma férjével és hétéves kislányával él. Tavaly március óta nem dolgozik, táppénzen van. Komoly egzisztenciális gondokkal küzdenek, nagy szegénységben élnek, van, hogy élelmiszerre sincsen pénzük. Roma férje a munkaadói diszkrimináció következtében nehezen jut munkához. Nagymértékben megnehezíti *Emese* számára a munkavállalást, hogy csak olyan állást tud betölteni, ahol a munkaidő délután négyig véget ér, ugyanis ez idő tájt kell elindulnia a kislányáért az iskolába. Alkoholista apja volt, aki rendszeresen és brutálisan verte *Emese* anyját. Tizenhat évesen elváltak a szülei, és *Emese* az édesanyjával feljött Pestre. A telepen, ahová költöztek, az életkörülmények elviselhetetlenek voltak, a szomszédok kábítószeresek, mindenki ivott, s többször megverték a szomszédok *Emesét* is, volt, hogy a saját lakásában. Itt született meg a kislánya. Négy éve sikerült egy másik lakásba költözniük a nyolcadik kerületben, ahol már emberségesebbek az életkörülmények.

Emese családjának életét nagymértékben megnehezíti az etnikai alapon történő kirekesztés. Férje a legtöbb alkalommal már a telefonban közli a munkaadóval, hogy roma származású, s számtalanszor vissza is utasítják emiatt. Másik, az életüket megnehezítő tényező a kisgyermekes anyákkal szemben jellemző munkaadói diszkrimináció.

A további tíz interjúalany a saját perspektívájából nem percipiálta magát kirekesztettnek, esetükben inkább lehet lemaradásról, leszakadásról beszélni.

Az egyik segítő elmondása szerint, aki mozgássérült és pszichés gondokkal küzdő emberekkel foglalkozik, mindkét említett célcsoport veszélyeztetett a munkanélküliség szempontjából, de a pszichés zavarokkal küszködő fiatalok még nehezebben találnak munkát, mint a mozgássérültek. A munkáltatók félnek a másától, az újtól, azt hiszik, hogy ha alkalmazzák őket, abban az esetben a munkavégzés megfelelő háttere mellett egy szakrendelőt is biztosítaniuk kell. További problémákat okoz az

említett fiatalok elhelyezkedésében az, hogy mivel sokan közülük gyógyszert szednek, a legegyszerűbb munkákat sem tudják elvégezni, mivel a gyógyszer hatására lelassulnak, elalszanak. S a sikertelen munkakeresés kudarcélményeinek hatására tüneteik súlyosbodnak, depressziójuk elmélyül, mígnem már ki sem mozdulnak otthonról. A fent említett célcsoportok tagjai a téma szakértője szerint egyértelműen a társadalmi kirekesztés áldozataivá válnak.

Amennyiben *Buttrick* (1990) leírására hagyatkozunk, aki a társadalmon kívüliség attribútumaiként a szegénységet, az állami, önkormányzati segélyekre való rászorultságot, a leányanyaságot/kamaszkori terhességet, a bűnözést, az egyszülős háztartásokat, az oktatási rendszertől történő távolmaradást, a munkanélküliséget, valamint a drogfüggőséget nevezte meg, annyiban a vizsgált célcsoportot nevezhetjük társadalmon kívülinek, mivel a fent említett velejárók mindegyike jellemző kisebb-nagyobb mértékben rájuk.

Melinda harminc éves, roma nő. Nyolc testvére van. Az iskolát négy általános után abbahagyta, mivel, elmondása szerint ugyanis náluk nem fontos az iskola, főleg a lányoknak nem, akik úgyis otthon fogják a házimunkát végezni és a gyerekekre vigyázni. *Melinda* tizennégy évesen férjhez ment, hamarosan teherbe esett és megszületett a kislánya. A férjével nem sokkal később elváltak. Azóta a szüleivel, testvéreivel és gyermekével élt együtt egy háztartásban. Mikor *Melinda* édesapja meghalt autóbalesetben, a család kereső nélkül maradt, s neki munkába kellett állnia; azonban mivel mind ez ideig soha nem dolgozott, sem végzettsége, sem munkavállalói tapasztalata nem volt. Pár alkalmi munkát talált az elmúlt években, takarítói, mosogatói állást, ám egyik munkaviszonya sem tartott két-három hónapnál tovább. *Melinda* a munkakeresést teljesen kilátástalannak tartja. Sok munkahelyre cigány származása miatt nem veszik fel.

Elmondása szerint a bűnözői sztereotípiák a romákkal kapcsolatban tévesek. Egyesek azonban időnként kénytelenek kisebb lopásokat, főleg élelmiszerlopásokat elkövetni, mert egyáltalán nincs semmi pénzük megélhetésre és a gyermeküket valamivel etetni kell. *Melinda* életének a fent említett buttricki attribútumok közül velejárója a szegénység, a segélyekre való rászorultság, a kamaszkori anyaság, az egyszülős háztartás, az oktatási rendszertől történő távolmaradás és a munkanélküliség. Joggal nevezhetjük hát *Buttrick* leírása alapján *Melindát* társadalmon kívülinek.

Murray (1990) *underclass* fogalma alapján azonban az általunk vizsgált csoportra nem jellemző a szerző által az *underclass* csoportnak tulajdonított, a jelenség kialakulásáért felelős szocializáció eredménye: a munkaellenes, valamint a hagyományos családi értékeket erősen megkérdőjelező értékrendszer. Az interjúk alapján elmondható, hogy a tizenöt fiatal közül tizenhárman határozottan szeretnének dolgozni, s tizenketten vágnak a későbbiekben családalapításra, s ezáltal biztonságos érzelmi háttér megteremtésére.

ANYAOTTHONOK: KRÍZISHELYZETBEN LÉVŐ ÉS EGYEDÜLÁLLÓ FIATAL ANYYÁK

„– Szerinted mi lehet az oka, hogy így alakult az életed?

„– Hát én irányítom, nekem kéne irányítanom az életemet, én tettem magam olyan helyzetbe, amilyenben most vagyok. Azzal, hogy vállaltam a gyereket, én kerültem anyaotthonba, ezáltal kerültem anyaotthonba, és ez mind miattam van, ami van. Nem okolható más, nem okolhatom az apját, hogy nem védekezett ... Okolható akárki, de mindenki saját maga felelős azért, ahol van, és amiben él.” (Kliens 11)

Ennél az interjúnál is megfigyelhető az interjúalany önmaga „vétkessé nyilvánítása” (Beck, 2003), de az is, hogyan kapcsolódott össze az interjúalany életútja az anyaotthonnal. Beck (2003) az életútminták intézményesüléséről beszél hasonló esetekben (Beck, 2003).

Ugyanez a folyamat tapasztalható egy másik nézőpontból, a kliens helyett a segítő intézmény munkatársa nézőpontjából. Az életútminták intézményesülnek, kialakulhat az intézményfüggés, a korábban „individuais-intézményies szkizofrén struktúráként” jellemzett helyzet létrejöttével:

A leszakadó, egyedül maradó anyává válás forogatókönyvében ilyen a szülői, otthonról hozott – életvezetési – minták hiánya, a részben ezzel összefüggő alacsony iskolai végzettség, a munkavállalás nehézségei vagy éppen lehetetlensége, a korai szülés. „Sokan arra rendezkednek be, hogy szülnék, a gyerekek csak úgy jönnek.” (Szakértő 2) A szüleikre nem számíthatnak, „nincsen társas hálójuk, nem kapnak segítséget pl. a családjuktól sem” (Szakértő 2). Leggyakrabban „anyagi ellehetetlenülés következtében, vagy kapcsolati krízisek (családon belüli erőszak, bántalmazás) miatt kerülnek anyaotthonba” (Szakértő 4).

Jellemző forogatókönyv elem lehet még, hogy az eredeti családjukban is egyedülálló, esetleg alkoholizáló szülő, vagy nevelőszülő (Szakértő 1) nevelte őket, vagy némely bántalmazó kapcsolatban élő nő a gyerekkori családjában is hasonló körülmények között élt, „és bajlamosabb felnőtt korban is ilyen kapcsolatba kezdeni, mert ez ismerős a számára” (Szakértő 5). E szerint a szakértő szerint a bántalmazott nők – mely a vizsgált minta egy nem elhanyagolható alcsoportja – életében jellemző közös pont a gazdasági függés, legyenek akár jól szituáltak, akár nagyon rossz anyagi helyzetűek.

Az egyedül maradó anyává válás pedig mintegy öröklődik az intézményrendszer segítségével: „a szülői tekintély hiánya a munkatársak erőfeszítése ellenére is egyértelmű, a gyerek érzékeli az anya függő helyzetét”. Az egyik interjúban felmerül az intézményfüggőség kialakulásának veszélye is: „fontos, hogy másfél év után a kliensek megpróbálkozzanak az önálló élettel, máskülönben félő, hogy intézményfüggővé válnak” (Szakértő 3). Szakértő 1 úgy véli, hogy a beavatkozáshoz, a segítségnyújtáshoz leginkább az érintett akaratereje kell. Ha az anya már elérte a folyamat végét, tehát le

is százalékoltság, akkor Szakértő 1 szerint már nem lehet segíteni, maximum *szinten lehet tartani* az illetőt. A szakértők úgy vélik, ezek az édesanyák „újra termelik” a problémát azzal, hogy a gyerekeiknek is hasonló mintát (vagy minta nélküliséget) adnak tovább. *„Nincs igényük a tanulásra, nincs lehetőségük a kilépésre, ezt adják át a gyerekeiknek is”.* (Szakértő 1)

Mindezen folyamatok észlelése mellett mindegyik szakértő felelőssé teszi a társadalmat is a kialakult helyzetért és a megfelelő segítség elmaradásáért.

PROSTITUÁLTAK

A prostitúcióból élők többsége középtájr helyezi magát a társadalomban, tehát élethelyzetét nem kirekesztettként fogja fel. Van, aki az átlagosságot helyzetének olyan jellegzetességeivel támasztja alá, melyek megfelelnek a társadalmi elvárásoknak, és egyszerűen nem foglalkozik a társadalom által el nem fogadottakkal.

„Átlagemberek közé sorolom magamat, munkát keresek, munkanélküli vagyok, és törekvőnek tartom magam ...” (2. int.).

Az előző interjúalany párja az átlagosságot már tágabb értelmezési keretbe helyezi, mintegy normalizálva olyan tevékenységeket is, melyek a domináns társadalmi diskurzusban nem feltétlenül az átlagos kategórián belülre sorolódnak.

„Átlagosnak tartom a helyzeitünket, mert szerintem nyugdíjból, segélyből, munkából, lopásból, szopásból él az átlagember ...” (3. int.).

Szintén középre helyezi magát az a válaszoló, aki egy bizonyos társadalmi csoporton belül jelöli ki a helyét, azonban nem határozza meg, hogy az adott csoport milyen viszonyban van a domináns társadalommal. Mintegy kikerüli a kérdést: *„A melegekhez érzem magam tartozónak, azon belül középén”* (8. int.).

A kérdezettek egy része képes kívülről és belülről is látni magát. Itt a társadalom szemével nézve megjelenik a társadalmi kirekesztettség érzése: *„Anyagi szempontból a középosztályhoz tartozom, de a társadalom szemében mi buzik lent vagyunk”* (5. int.). Ugyanezt fogalmazza meg egy női prostituált is: *„Valaki azt mondja, hogy az alsóbb rétegekhez, mert hogy prostituált lettem, de én kinevetem őket. Nem vagyok rá büszke, de most ebből élek. Jobban, mint aki elmegy egy gyárba dolgozni, meg azt csinállok, amit akarok”* (10. int.).

Arra is volt példa, hogy a társadalom felsőbb rétegeibe helyezték magukat néhányan bizonyos tulajdonságok megléte alapján: *„A többiek nem olyan segítőkészek, jószívűek,*

mint én. Mi megértjük, kisegítjük egymást. A nálunk jobb helyzetben lévők fukarabbak” (9. int.).

A társadalom alsóbb rétegeibe az anyagi helyzet, a lakásproblémák miatt sorolta önmagát a kérdezettek egy kisebb része. A kérdezettek általános meggyőződése, hogy egy átlagos embernek megvan a lakása, kocsija, van mit ennie és van családja, egy vagy két gyereke. Egy kisebbség viszont saját csoportjukhoz hasonlóan azt gondolja, hogy ők sem élnek jól, mire mindent kifizetnek, nem marad semmiük. A társadalomba való beilleszkedésre vonatkozó kérdés kapcsán van, aki a saját csoport alkalmazkodó készségének szükségességét emeli ki, és vannak olyanok, akik a domináns társadalom feléjük irányuló elfogadó-befogadó attitűdjét hangsúlyozzák. A domináns társadalmi diskurzusban megfogalmazott imperativus így hangzik egy férfi prostituált szájából: *„Aki nem tud beilleszkedni, az még annál is lejjebb fog csúszni, mint ahol én vagyok”* (7. int.).

A társadalom felelősségérzetére apelláló meggyőződés pedig így: *„Beilleszkedni nagyon jó lehetne, ha befogadnának”* (9. int.).

DISZKUSSZIÓ: A LESZAKADÁS, TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS FOLYAMATA, VISZONY A TÖBBSÉGI TÁRSADALOMHOZ

Az egyes vizsgált társadalmi csoportok esetében láttuk, hogyan határozzák meg magukat (kirekesztettként észlelik-e magukat), hogyan viszonyulnak a társadalomhoz, és a későbbi beilleszkedés tekintetében milyen jövőképpel rendelkeznek. Az egyes csoportok igen különböző módon észlelik magukat a kirekesztettség tekintetében: a gyermekvédelmi ellátásból kikerülő, a börtönviseltek, az utcán élő hajléktalanok, a lecsúszó feketemunkások jellemző módon kirekesztettként, vagy a „társadalmon kívülként” észlelik magukat – vagy egy-egy korábbi életszakaszukat. Sokszor megjelenik lecsúszó feketemunkások és az utcán élő hajléktalanok narratíváiban, hogy nincs is társadalom, vagy a társadalom nem érdekli őket. A társadalmi stigmatizáció a gyermekvédelmi ellátásból kikerülőknél, a hajléktalanoknál, a prostituáltaknál és az anyaotthonban élőknel jelenik meg: a társadalom stigmatizálja őket, esetleg kifejezetten ellenséges velük szemben, ami elsősorban a munkában történő elhelyezkedési esélyeiket rontja vagy szünteti meg. Gyakori, hogy a közvélemény homogén entitásként tekint egy-egy csoport belsőleg tagolt világára, pl. a hajléktalanok vagy a börtönviseltek esetében.

Figyelemreméltó, hogy az egyes csoportok esetében nem talákoztunk olyan csoport-percepcióval, amely az egy-egy csoporthoz tartozókat valamilyen, a társadalom mellet vagy éppen azzal ellenséges viszonyban álló csoportként vagy szubkultúráként határozta volna meg. Nem volt jellemző az *underclass* tulajdonságai között szereplő, a társadalmi többség normáival szembeni munka- és családelenesség

sem, noha több ilyen, egyedi példával találkoztunk, elsősorban a börtönviseltek esetében (bűnöző „szubkultúrába” született, a bűnözést életformaszerűen folytatja, azon nem kíván változtatni, a társadalmi elítéléssel nem törődik).

A kutatás során az egyik interjúalany kiválasztási szempont volt, hogy egy-egy, a priori módon leszakadóként jellemzett csoport esetében a velük kapcsolatban álló segítőkkel, segítő intézmények munkatársaival is készüljenek interjúk. Ez csak a feketemunkások esetében nem valósulhatott meg, mert ők semmilyen – szervezett – segítő kapcsolatnak nem részesei. A „leszakadó”, társadalmilag kirekesztődő vagy már kirekesztett helyzetben levő fiatalok, fiatal felnőttek esetében így a segítő intézményes kapcsolataikra is rálátásunk nyílt. Ide kell idéznünk még azt a tapasztalatunkat is, amivel az ágencia jellemzésénél találkoztunk, ez pedig a munkához, a munkaerőpiachoz való viszony. Az interjúalanyok jelentős része a „normális”, többségi társadalomhoz tartozást összekötötte a munkaviszonnyal (legális vagy illegális, de az illegális munkavállalók között is sokszor a legális munka utáni vággyal). Korábban az ágencia – munkavállaló, munkát vállalni képes kapcsolatra hívtuk fel a figyelmet. Most Beck (2003) nyomán az élethelyzetek és életútminák individualizálódására, intézményesülésére és szabványosítására irányítjuk a figyelmet. Beck (2003) szerint az egyének eloldódtak a „hagyományosan modern” társadalmi formáktól és ellátási biztonságot nyújtó intézményektől. Az egyén vált a társadalmiság életvilágbeli újratermelődésének egységévé. Ez azzal jár, hogy az egyén önmagát érzi felelősnek, önmagát nyilvánítja „vétkesnek”, ha nem tud megfelelni a társadalmi többség elvárásainak. Erre a korábbiakban láttunk példákat. Beck azonban ennél továbblép: „a rendi színezetű, osztálykultúra-függő vagy családi életutakat intézményes életútminák fedik át vagy váltják fel” (Beck, 2003, 239.). Az individualizálódás ugyanakkor kiszolgáltatottá teszi az embereket a tömegpiacnak és a tömegfogyasztásnak (külső szabályozás és szabványosítás).

„Az életpálya intézményes meghatározottságai azt jelentik, hogy a szabályozás az oktatási rendszerben (például képzési időtartamok), a foglalkoztatási rendszerben (például a napi munkaidő és az egész életpálya munkával töltött ideje) és a szociális biztonság rendszerében közvetlenül illeszkedik az emberek életpályájának egyes szakaszaihoz: az intézményes szabályozással és beavatkozással egyszersmind (burkoltan) az emberi életpályát is szabályozzák, abba is beleavatkoznak.” (I. m. 240., – kiemelés az eredetiben.)

Így előáll az a helyzet, amit Beck „*individuais-intézményes szkizofrén struktúrának*” nevez. Az individualizált magánszféra rendszerszerű összekapcsolódása az oktatás, a fogyasztás, a közlekedés és a munkaerőpiac területeivel – ahol a munkaerőpiac kitüntetett szerepet játszik – intézményes függőséghez vezet. Látni kell, hogy Beck az intézményes függőség fogalma alatt jóval tágabb szociológiai jelenségcsoportot

ért, mint amit a segítő intézmények munkatársai egy-egy klienscsoport pszichológiai intézményfüggőségével kapcsolatban megfogalmaznak.

Beck (2003) felfogása az életútminták individualizálódásáról és egyben intézményesüléséről aláhúzza azt a tapasztalatot, hogy az interjúalanyok jórészt magukat teszik vétkessé kedvezőtlen élethelyzeteik miatt, ugyanakkor jelentős részüknél megjelenik a „társadalomhoz” való tartozás igénye, amit elsősorban a munkavállaláson keresztül tartanak elérhetőnek. A munkaerőpiaccal, a munkaerőpiaci szereplőkkel egyfelől, a segítő intézményekkel kialakított kapcsolataik, másfelől, a Beck-féle értelemben használt intézményes függőséghez vezetnek – és mindössze néhány esetben pszichológiai intézményfüggéshez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a leszakadók társadalmi elhelyezkedése, marginális munkaerőpiaci helyzete mintegy meghatározott a nagyobb társadalmi mozgások által. Ilyen tényezőként említi *MacDonald* és *Marsh* (2001) a de-indusztrializációt, a strukturális munkanélküliséget, az alacsony vagy semmilyen képzettségű munkaerő iránti állandó, de mindig csak rövid időre szóló keresletet („*bire and fire*” stratégia). Ezek a strukturális társadalmi változások folyamatosan újratermelik, újra konstruálják valóságosan is és szimbolikusan is a „leszakadókat”, illetve azt a társadalmi teret, „ahova” a leszakadók, a társadalmilag kirekesztettek kerülnek, és ahol, mintegy parkolópályán hosszabb–rövidebb ideig tartózkodhatnak, miközben az individualizáció és a vétkessé tevés (*responsibilization*) mechanizmusával még önmagukat is fogják okolni társadalmi helyzetükért.

A SEGÍTŐK

A segítő kapcsolatokra vonatkozó kérdéseknél elsősorban az volt vizsgálatunk fókuszja, hogy a leszakadó fiatalok eljutnak-e a segítő intézményekhez, illetve melyek azok a tényezők, amelyek erre hatással lehetnek. Elsősorban az ágenciát vizsgáltuk.

Készítettünk interjúkat a segítőkkal is – hogyan látják ők a segítő munkát, a lehetőségeiket, és elsősorban a klienseket. Az ő válaszaik könnyebb értelmezhetőségéhez tekintünk röviden át a szociális szolgáltatások helyzetét.

A SZOCIÁLIS SZOLGÁLTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

Pelle József (2001) a következő alapvetéseket fogalmazza meg a szociális szolgáltatásokkal kapcsolatban:

A szociális szolgáltatások összetett jellege nem vitatható. A gyors ütemben változó társadalmi viszonyok, valamint a szociális ellátások területén az állami szerepvállalás és a társadalombiztosítás visszavonulása következtében (például utógondozás, rehabilitáció) újabb és újabb igények jelentkeznek az egyébként is sokszorosan megterhelt intézményekkel szemben, melyek működése ráadásul más intézmények diszfunkcionális működésének következményeitől sem mentes.

A szolgáltatás sajátosságai közé tartozik, hogy nehezen határozható meg pontosan a szolgáltatást megrendelők köre. Amennyiben a kliensek azok, a szolgáltatások az ő igényeikhez igazítandók, ami megfelel a szociális munka alapelveinek is.

1. A szociális intézmények a közigazgatási, önkormányzati és szociális intézményi struktúrában elfoglalt jelenlegi helyzetük következtében nagyon eltérő jellegű szervezetekhez kapcsolódnak, és ezért nagyon heterogén elvárásoknak kell megfelelniük, amely követelmények kívülről mintegy széthúzzák a szervezetet. A teljesség igénye nélkül:

– szakmai követelmények, kliensközpontú működési mód, szolgáltatásorientált, nagy rugalmasságot feltételező struktúra stb. (organikus struktúra);

– közigazgatási és önkormányzati apparátushoz fűződő kapcsolatok követelményei, általános eljárási és ügyviteli szabályok, a jogalkalmazó szervek eljárásainak alkalmazása stb. (bürokratikus vagy mechanikus struktúra);

– a fenntartó általános értelmezése szerinti hatékony, takarékos gazdálkodás (mechanikus vagy bürokratikus struktúra).

2. A szervezeteken belül több – alapvetően eltérő jellegű – tevékenység folyik, melyeknek más-más struktúra biztosítana optimális feltételeket például szociális munka, adminisztráció, fenntartás, működtetés; melyek belülről „feszíthetik” a rendszert.

3. A vezetés képzettségének, szakmai múltjának megfelelő beállítódása, illetve szándékai (a stratégiai választás). A kívánatosnak feltüntetett mátrix struktúra a vezető számára kevés operatív beavatkozási lehetőséget biztosít, ám természetes velejárója a folyamatos és megterhelő nyílt konfliktuskezelés.

4. Az intézmények létrehozásakor – nyilván a lehetőségeknek vagy az aktuális fenntartói érdekeknek megfelelően – sajátos kényszertársulások, kényszerinformációk, intézmények közötti integrációk jöttek létre. Az ebből adódó alapvető konfliktusok a struktúrán belül jelentkeznek, de megoldási lehetőségük eszközeivel a fenntartó rendelkezik.

5. A humán erőforrások szervezeti helyzetéből fakad például az, hogy a munkatársak képzettsége, szakmai biztonsága, motivációjának erőssége fordítottan arányos a vezetés indokolt ellenőrzési, felügyeleti igényeivel.

AZ INTERJÚALANYOK ÉS A SEGÍTŐ INTÉZMÉNYEK KAPCSOLATA

Feketemunkások

A feketemunkások általában negatív attitűddel viszonyultak a segítő intézményekhez. Leginkább bizalmatlanok és ellenségesek voltak az ellátórendszerrel, önszántukból eddig életük során nem teremtettek egyetlen ilyen intézménnyel sem kapcsolatot, nem találták kompetensnek ezeket, percepcióik szerint képtelenek ezen intézmények a segítségnyújtásra. Igaz ugyanakkor az is, hogy nem is igen rendelkeznek információkkal ezekről. Ennek több oka van: az egyik a válaszadók érdektelensége (illetve, hogy nem is kerestek ilyet, mert nem érezték szükségét), a másik, hogy ha lenne sem keresnék fel ezeket az intézményeket (bizalomhiány).

Gyermekvédelmi ellátásból kikerült, jelenlegi vagy volt utógondozottak csoportja

Alapvetően két típussal találkozhatunk a segítő intézményekkel való kapcsolat alapján. Az első alaptípusba azok (a gyermekvédelmi ellátásban részesülők) tartoznak, akik a segítő intézményt alapvetően valódi és hathatós segítségként definiálták. Az interjúalanyok többsége úgy élte meg a gyermekvédelmi ellátást, ami valóban védelmet jelentett számukra, és ma már korántsem annyira borzasztó a gyermekotthon, mint ahogy azt a bekerüléskor látták.

A másik alaptípusba azok tartoznak, akik rettentően szenvedtek a gyermekotthonba történt bekerüléskor is és még talán most is. Rájuk inkább az jellemző, hogy a segítséget egyáltalán nem segítségnek élték meg (és ma sem annak percipiálják), számukra a gyermekotthon „börtön”, mint ahogy az egyik interjúalany azt

megfogalmazta. Érdekes módon, a segítő rendszer egészének különböző módon való érzékelése nem mutat összefüggést azzal, hogy milyen a viszonyuk magához a segítő személyhez, akivel közvetlen kapcsolatban vannak. Általában a segítőkhöz kétféleképpen viszonyulnak: vagy ellenségesek a segítővel, vagy nagyon kötődnek hozzájuk (tehát mindenképpen van érzelmi komponens, még hozzá viszonylag erős) E. még 9 év után is bejár ahhoz a nevelőhöz, akit szinte anyjának fogadott el. B. pedig annyira jó kapcsolatot épített ki az egyik nevelőjével, hogy a nevelő vállalta a keresztanyaságot, amelyet szoros rokoni kapcsolatként élnek meg. Kötődéseikben családi kapcsolatokat jelenítettek meg.

Hajléktalanok

A hajléktalanszállón meglehetősen jól ismerik az ellátórendszert, tudják hol, milyen segílyt kaphatnak, „használják” a segítő szervezeteket, ugyanakkor kommunalitásuk az intézmények felé nem túl magas, bár ez a segítő szervezetek hozzáállásából is eredhet. Az utcán élők közül ketten is arra hivatkoztak, hogy nem tudnak segítő szervezetekről. A többség ismerősök révén jutott el valamilyen segítő szervezethez.

A segítő intézményekkel kapcsolatosan háromféle narratíva jelenik meg az interjúkban. A teljesen elutasító, sőt a segítő szervezetekre ellenségként tekintő vélemény mindössze egy embernél jelent meg. Ő úgy érzi, hogy a segítő szervezetek a hajléktalanok elől veszik el a pénzt, a ruhát, egyáltalán nem segítenek rajtuk.

A segítő szervezetek pozitív megítélésében elsődleges szerepet játszottak a személyes kapcsolatok. Ahol jó emberi viszony alakult ki segítő és hajléktalan közt, ott a segítő szervezet megítélése pozitív volt, függetlenül a segítség mértékétől, illetve hatékonyságától (pl. a hajléktalan helyzete nem változott). A társadalomhoz tartozó embernek érezheti így magát a hajléktalan, akivel beszélgetnek, törődnek, foglalkoznak, és nem néznek keresztül rajta.

A legtöbben arra használják a segítő szervezeteket, hogy az alapvető szükségleteiket megteremtsék. Számukra az intézmények csak eszközként fontosak. Ez a megközelítés az utcán élők és a hajléktalanszálló lakói közt is domináns. Sokan bírálják az intézményeket, hogy külföldön jobb az ellátás, és nem nyújtanak elég segítséget a szükségletek kielégítésében. Az intézmény – mint a megélhetéshez elengedhetetlenül szükséges tárgyi eszköz – valószínűleg azért jelenik meg ennyire dominánsan az interjúkban, mert az intézmények többsége valóban csak a fizikai szükségletek kielégítésére törekszik, ez alapvető céljuk, még a legkönnyebben elérhető, legnyitottabb intézmények esetében is. Ugyanakkor a segítségnek legalább annyira fontos eleme a lelki segítségnyújtás.

Börtönviseltek

Az interjúalanyok egyetlen kivétellel – nem számítva a kötelező pártfogói felügyeletet – nem kerültek kapcsolatba segítő intézményekkel. Az egyetlen kivétel egy korábban drogfüggő férfi, aki a kábítószerrel való leszokáshoz vett igénybe segítséget. Ő jó véleménnyel volt a segítőkről, a többiek azonban inkább kötelező formáságnak tartották a pártfogókkal való kapcsolattartást. A két típusú kapcsolat azonban merőben más: az egyik önkéntességen, a másik pedig kényszeren alapul. Kényszeren alapuló rendszer estében nehéz motiválni a klienseket.

Prostituáltak

A prostituáltak csoportjában elsősorban az informális kapcsolatok jelentenek segítséget, ezek közvetítésével boldogulnak. A segítő szervezetekhez való eljutásban jellemzően nem tudnak segítséget nyújtani egymásnak. A leszakadás egyes, egyéb stációihoz kapcsolódó segítő intézmények, mint például a hajléktalan-ellátás ismert, a prostituáldott férfiak nagy része által átmenetileg igénybe is vett „szolgáltatás”. Kimondottan a prostitúcióhoz kötődő segítő szervezetekkel azonban semmifajta kapcsolatuk nincsen.

A segítségnyújtás, a valakire való támaszkodás egyébként sem alapélmény ebben a leszakadó csoportban. Sokan saját családjukkal sem tartják a kapcsolatot. Leginkább csak önmagukra, legfeljebb a társukra számíthatnak.

A leszakadás krízispontja az, amikor már a saját leszakadó csoportjában sem találja a helyét az egyén, olyannyira elveszítettnek, kilátástalannak érzi a helyzetét, hogy mindenkivel megszakítja a kapcsolatot. Ha ebben a fázisban nincs segítő a közelben, akkor teljesen izolálódhat a leszakadó, saját csoportjában és a társadalom egészében egyaránt, mint ahogy az egyik lány esete példázza ezt a helyzetet.

Inkább a prostitúcióból való kilépés után jellemző a segítő intézmény igénybevétele. Az interjúalanyok csak a kilépés után jutottak el olyan segítő szervezetekhez, akik kifejezetten prostituáltakkal foglalkoznak. Ahhoz, hogy ezeket a szervezeteket megtalálják, először is kellett egy ágens lépés, saját elhatározás, hogy kilép a prostitúcióból. A kilépés során, vagy a kilépés után kapcsolatba kerültek olyan ismert szervezetekkel, mint a rendőrség vagy a lelki segély vonal, ahonnan a megfelelő prostituáltakkal foglalkozó segítő szervezetekhez kerülhettek. Azoknak a lányoknak a körében, akik segítséget kaptak és kapnak jelenleg is, megfigyelhető a kommunalitás. A segítségben részesülés élménye előhívja a másokkal való együttérzést, a másokon való segítség motívumát.

Anyaothonok: krízishelyzetben lévő és egyedülálló fiatal anyák

A segítőkkel/segítéssel kapcsolatosan elmondható, hogy a legtöbb interjúalany elégedett a segítséggel, amelyet aktuálisan az otthonban kap. Van, aki úgy véli, igazi segítséget nem kap, csak tanácsokat, majd ezzel ellentétben elmeséli, hogy amikor korábban ebben az anyaothonban volt, akkor talpra tudott állni, és hogy most is fordulhatna az itteni segítőkhez (pl. lelki problémákkal, gyereknevelési kérdésekkel), de eddig nem tette. Elmondja, hogy jár egy ügyvéd az anyaothonba, aki a jogi kérdésekben segítségére van. A többi édesanya egyértelműen elégedett a segítséggel, melyet főleg a lakhatás biztosításában, az ügyintézésben, pályázatok beadásában nyújtott segítségben, anyagi támogatásban látnak. Egy interjúalany úgy véli, hogy itt ugyan minden segítséget megkap, de nem szeretne anyaothonról anyaothonra vándorolva élni.

A kérdezettek többsége az anyaothonról általában ismerősöktől szerzett tudomást, vagy más segítőszolgálat (hatóság) segítségével került be (családsegítő, gyerekjóléti szolgálat, gyámhivatal, krízisvonal). Pszichológus segítségét két anya veszi igénybe, és még egy interjúalany említi, hogy szüksége volna rá. A nem intézményes segítséget illetően a legtöbb meginterjúvált édesanya a családtagokat és barátokat említi.

Munkanélküliek

Háromféle típusú jellegzetes kliens narratívával találkozhatunk a segítő intézményekkel kapcsolatban.

A teljesen *odaadó típus* maximálisan elégedett és csak jót tud – vagy mer – mondani az intézményről.

A *pozitív, ám szkeptikus típus* nagyon rendes embereknek tartja a segítőköt, értékeli igyekezetüket, de azt gondolja, hogy nem sokra megy az ember a segítséggel, amit nyújtanak. Ennek a hozzáállásnak az alapja többnyire az, hogy attól függetlenül, hogy az illető látogatja az intézményt, és igénybe veszi szolgáltatásaikat, ugyanúgy nem talál munkát.

A harmadik a *részvevő, ám ellenséges típus*, aki annak ellenére, hogy kénytelen igénybe venni a szervezet szolgáltatásait, ellenséges az intézménnyel szemben, de anélkül, hogy ezt kimutatná. Ennek oka vagy az, hogy az intézményt tekintélyelvűnek látja, és minél hamarabb szeretne kikerülni abból a helyzetből, hogy rá legyen szorulva a segítségére; vagy nincs bizalma a segítők iránt.

A részvevő, ám ellenséges típusra példaként Ági esetét említjük.

Ági első gyermekét tizenhat évesen, a gyermek apjának támogatása nélkül hozta

a világra. Eleinte az anyjával és kisbabájával éltek együtt, ám az anyjának hamar elege lett belőlük, és elküldte őket otthonról. Ekkor *Ági* nevelőszülőkhöz került, s tizenhét évesen ismét teherbe esett. Miután megszülte második gyermekét, átmenetileg visszaköltözött az édesanyjához. Mikor anyja ismét elzavarta, *Ági* a két kisgyerekekkel feljött Pestre, és egy anyaotthonban kapott segítséget. Azóta is ott él a két gyermekével egy kicsi szobában. Az anyaotthon körülményeit a gyerekek nagyon nehezen viselik, ahogy *Ági* is. Minden szabályozva van, hétre be kell érni, nyolcra már megvacsorázva, megfürödve a gyerekeknek ágyban kell lenniük; a szociális munkások egreciroztatják őket, parancsolgatnak nekik, a felnőtt anyáknak nem hagyják, hogy önállóan, a saját szabályaik szerint neveljék gyermeküket, s az anyákat is a gyerekekhez hasonló önállótlan lényekként kezelik.

Az ellenségesség másik formájának, amivel találkoztunk, az oka az intézmény iránti bizalom hiánya.

Levente érettségi után keramikusnak tanult. A szakmáját szereti, azonban kerámiából nem lehet megélni. A munkahelyén konfliktusba keveredett, és ezért el kellett onnan jönnie. Ezután árufeltöltőként dolgozott, majd alkalmi keramikus munkákból élt. *Levente* nemrégiben részt vett a Munkaügyi Központ egyéves átképzési programjában, ahol kiadványszerkesztőket képeztek. Elmondása szerint azonban a program nem adott megfelelő képzést, a tanárok szándékosan nagyon keveset tanítottak, mivel ők is kiadványszerkesztők voltak, és *Levente* szerint nem akartak maguknak évente harminc profi konkurenst képezni. A tanulók kérdéseire a tanárok nem válaszoltak, a szükséges számítógépes programok használatára nem tanították meg őket. *Levente* próbált kiadványszerkesztőként elhelyezkedni, de sikertelenül, mivel a munkahelyeken több év gyakorlatot várnak el a jelentkezőktől. *Levente* nem lát sok esélyt a megfelelő elhelyezkedésre. *Levente* egy másik szervezettel való kapcsolatában a *pozitív, ám szkeptikus* típus hozzáállását jeleníti meg. *Leventének* a munkakeresésben egy egyesület segít, ám úgy érzi, hogy jóindulatuk, lelkesedésük és kedvességük ellenére nem sokat tudnak segíteni neki azzal pl., hogy megtanítyák önéletrajzot írni.

INTÉZMÉNYI NARRATÍVÁK – A KLIENSEKRŐL ÉS SAJÁT MAGUKRÓL

Gyermekvédelmi ellátásból kikerült, jelenlegi vagy volt utógondozottak csoportja

A legtöbb esetben a szakember (persze a bekerülés előtt álló gyermek életkorától függően) nagyon óvatos a gyermekkel, hiszen tudják, hogy életük legrosszabb időszakát élik. Éppen ezért a legtöbb esetben abszolút finoman, játékosan és érzéketlenül bánnak új kliensükkel. Valamennyi gyermekotthonban kíváncsi voltam,

milyen módon fogadják az új gyermeket, hogyan vélekednek a szakemberek az állami gondozásba vételről.

Meglepő és sajnos egészen egybehangzó véleményekkel találkozhatunk. Valamennyi szakember (5 segítővel készült interjú) borzasztónak találja a jelenlegi állapotokat, ami a mai magyar társadalmat jellemzi. Álláspontjuk szerint beteg a társadalom, ahol ennyi gyermek megszületik és nincs rájuk szükség, így amit ők (mint a gyermekellátási rendszerben aktívan dolgozó pszichológus, gyógypedagógus, szociális munkás, utógondozó) megtehetnek, az csupán a „társadalom betegségét” kezelni és a gyermekekkel a lehető leghumánusabban bánni. Hiszen éppen elég baj egy két-, öt- vagy akár tízéves gyermeknek, hogy kiszakad a megszokott (édesanyával, édesapával esetleg testvérrel együtt élve) családi légkörből. Két szakember is kifejezte, hogy persze nem minden áron kell egy gyermeket a családban tartani, ezért fontos a gyámhivatal munkája, hogy a családon belüli erőszaknak, a gyermekek szenvedéseinek elejét tudják venni.

A szakma magáról. Az intézményi narratívákat két szempontból érdemes vizsgálni. Egyrészt érdekes az, hogy – gyermekotthonokról lévén szó, egy kivétellel nem önállóan gazdálkodó és nem önálló költségvetéssel rendelkező intézmények – a működtető Fővárosi Önkormányzatról milyen véleményt alakítottak ki. Érdekes továbbá az, hogy egymásról az egyes gyermekotthonok milyen véleményt formáltak, ami annál is fontosabb lehet, hogy még mindig élnek sztereotípiák egynémely otthonról, és a kérdés, hogy vajon megkönnyíti, vagy éppenséggel megnehezíti a szakemberek kommunikációját és együttműködését a stigmatizáció.

Találkoztunk elég szélsőséges álláspontokkal is. Az egyik gyermekotthon pszichológusa abbéli félelmeit fejezte ki, hogy a „Főváros” elvette a gyermekotthontól a szabadidő-felelőst, aki a gyermekek szabad délutánjait, hétvégéit, a nyári szüneteket, diszkót stb. megszervezte, és sok hasonló döntés született, csak amióta két esztendeje a szakmában van. A gyermekotthon működéséért felelős Fővárosi Önkormányzat (mint felettes intézmény) döntéseit bírálta egy másik gyermekotthon pedagógiai igazgatóhelyettese (szintén pszichológus), aki alátámasztotta, hogy sajnos nagyon sok szakmaellenes döntést hoznak. Úgy tűnik számukra, „mintha nem is egy csónakban, és nem is egy tavon eveznének”.

Az egymás mellett működő gyermekotthonok egymásról általában véve igen jó véleménnyel vannak, van a szakemberek között szakmai szolidaritásérzés, viszont a stigmák nem tűntek el teljesen. Jó néhány gyermekotthon azzal kísérletezett, hogy önképzőkört kezdtek, ahol az egyes gyermekotthonok pszichológusai összejöttek és szakmai tapasztalataikat kicserélték, de a próbálkozás két alkalom után kudarcba fulladt. Bár ettől a kudarcától függetlenül tisztelik és megbecsülik egymás munkáját, ami egyben azt is jelenti, hogy ismerik azt (a szakmai csoportokon belül lásd utógondozók, pszichológusok stb.).

A gyermekotthonokban dolgozó szakemberek – általánosságban elmondható – együttműködési hajlama igen magas, a klienst nem ellenfélként azonosítják (hiszen segítségre van szüksége, főleg gyermekek esetén).

Hajléktalan fiatalok

Az intézményeknél is hangsúlyosan megjelenik, hogy a kliensek csak használják a segítő szervezeteket. Motiválatlanok, pl. a hajléktalanszállót, aminek a funkciója, hogy az arra rászorultaknak átmeneti szállást biztosítsanak, állandó szállásként használják. Nem a rászorultak vannak itt. Egyfajta távolságtartás érezhető kliensek és segítők közt, ők kívülállóak, azért vannak itt, hogy a nyugalmat, rendet biztosítsák. Bár a klienseket motiválatlanoknak érzékelik, ugyanakkor ők sem ágensek a kliensek irányában, és többnyire kommunalitásra sem törekednek, a hajléktalanszállóknak nem ez a funkciójuk. A rehabilitációs szállóra felvételi szempont a motiváció, ágensia, itt törekednek a kommunalításra is.

Börtönviseltek

A segítségnyújtás folyamatában – a pártfogók narratívái alapján – leggyakrabban az ágensia hiányában levő, sodródó, gyámoltalan kliens (pártfogolt) képe jelenik meg az ellátó rendszerben.

Segítő 1.: *„[A kliensek] tudatlanok, bezárkóztak, szinte mintha nem is ebben a világban élneek. Probléma az önállóság, öntevékenység hiánya, ami a paternalista szocializmusban működő mechanizmusok hatása.”*

Nem egyenrangú a kapcsolat kliens és segítő között, nem is lehet az, hiszen az intézmény nem csak segítő, hanem ellenőrző funkciót is ellát, a társadalmi normákhoz, szabályokhoz próbálja szoktatni „ügyfelét”, annak érdekében, hogy megelőzze a visszaesését, illetve csökkentse a kockázatát egy újabb bűncselekmény bekövetkeztének. Ám az ágenciát megalapozó normáknak (családi értékek, munkamorál, párkapcsolati viselkedés) az internalizálása csak akkor lehetséges, ha az illetőnek megvannak azok a kötései, mintái, amelyek ezt a „programot” támogatják. Gyakran előfordul, hogy mindezek hiányában, a kliens percepciója következtében nem alakul ki egyenrangú kapcsolat pártfogó és pártfogolt között, sokszor nem tekintik nagykorúnak a klienst, és tanár–diák, vagy szülő–gyerek kapcsolat (érzés) alakul ki közöttük. Néhány interjúalanynál a pártfogói kapcsolat elvesztése után ezért problémák merülnek fel, nincs, aki megmondja nekik, merre menjenek (paternalizmus):

Kliens 3.: *„Amíg intézeti pártfogóm tudott segíteni sok mindenben, például az elhelyez-*

kedésben, de vele sajnos elvesztettem a kapcsolatot, rossz társaságba keveredtem.” A megkérdezett interjúalanyok közül csak páran említették tényleges segítő kapcsolatként volt pártfogójukat.

Bizonyos tekintetben a felügyelet, a túlkontrollálás, a paternalista gyámkodás jellemzi a pártfogói segítő intézményt, ám ez esetükben elkerülhetetlen. Ennek mértékén viszont az új, szolgáltató jellegű egyéni esetkezeléssel, a pártfogó hálózat bővítésével és egy hatékony kommunikációs stratégiával tudnának javítani.

Az anya, közeli hozzátartozó, élettárs elvesztése is általában az ágencia hiányához és a kommunalitás diszfunkciójához vezet (drogos vagy bűnözői társaság). Többen ennek tulajdonították lecsúszásukat, de a valódi okot inkább a kamaszkorból hirtelen felnőtté válás problémája jelentette.

A pártfogók törekednek arra, hogy a kliens saját maga hozzon döntéseket, és a döntéshez szükséges információkkal és készségekkel rendelkezzen.

Segítő 1.: „Próbálnak elmozdulni egyfajta szolgáltató irányba (szerepbe), egyre inkább föl tudnak kínálni egyénre szabott programokat {pl. agressziókezelés, konfliktuskezelés, mediáció}, mint Nyugaton, arra inspirálják a klienseket, hogy költségkezelő programban, vagy egy munkaügyi tréningen, képzésben részt vegyenek.”

Civil szervezetekkel tavaly beindult egy projektjük, „jóvá tett hely központ”, internet kávézó, klub, leginkább a fiatalabb pártfogoltak vehetik igénybe, ők a nyitottabbak erre. Vagy közvetlen jóvátétel (pl. graffitik, rongálások helyreállítása).

Segítő 1.: „Az ügyfelek jelentős része aluliskolázott (4–6 osztály), akinek szakmája van, általában enyhébb büntetéskategóriába is kerül (vádelbalasztásos). Tudatlanok, bezárkóztak, szinte mintha nem is ebben a világban élnének. Probléma az önállóság, öntevékenység hiánya, ami szerintem a paternalista szocializmus hatása. Pedagógiai szempontból néha a klienssel íratunk meg egy kérvényt (legyen saját sikerélménye), vagy automatikusan helyette csináljuk, mert látjuk, hogy képtelen lenne rá – dilemma. Jelentős részük követelőző, és ha nem kapja meg ezt vagy azt, akkor azzal fenyegetőzik, hogy ismételt büncselekményt fog elkövetni. Hajléktalanszállóra nem megy, mert fél, hogy meglopják, pedig pl. ő is lopásért ült – ezeket nebez kezelni.

Egzisztenciájuk nagyon eltérő, előfordult a családi házastól az erdőben lakóig, nagy részük munkanélküli, sokan hajléktalanok, nincs kapcsolatuk, egészségi állapotuk rossz (alkoholisták, TBC). Azokkal a pártfogoltakkal könnyebb és eredményesebb a foglalkozás, akiknek van családi hátterük, vagy sikerül ezt helyreállítanunk. Sokszor már a börtönben kéri, hogy ha lehet, segítsünk rendezni a családi kapcsolatait, köteseit. Ha ez sikerült, általában nagyobb eséllyel áll az illető talpra.”

„Az állami gondozott külön kategória, teljesen más szocializációjúak, nincs gyökerük, nem találják a helyüket, prostituáltak vagy bűnözők lesznek, nagyon ritka, ha valaki

ilyen háttérrel be tud illeszkedni. Nem érznek büntudatot egy bűncselekmény után, egészen más értékrend szerint működnek. Nem lehet őket úgy kezelni, mint aki egész életében dolgozott és családjá van.”

Leszakadáshoz vezető tényezők: hátrányos személyes, családi, anyagi helyzet, intellektuális szint (alacsony iskolázottság), függőség (alkohol, drog).

A segítők nagy jelentőséget tulajdonítanak a rendszerváltás után kialakult egyfajta értékválságnak:

Segítő 1.: „ ... Korábban is foglalkoztatta ez a kérdés (kikből lesz leszakadó), értékváltság miatt, ifjúsági lét elértéktelenedése, sokan nem tudtak mit kezdeni a szabadsággal. A rendszerváltás nem teremtett értékrendet, amibehez vonzódni lehet. Igazságtalannak érzik a társadalmat, sokszor buta, iskolázatlan emberek jutottak nagy vagyonokhoz, és az ilyen úrgazdag a közösség érdekében általában nem használja föl a pénzét. Az igazi probléma a beavatkozásban a politikai akarat hiánya.”

Segítő 2.: „Igyekszem az egyes kliens életét feltérképezni, és ennek megfelelő együttműködést kialakítani vele, bizalomnövelő technikával, amit rendszerint elfogadnak. De az egész életét nem tudja rendezni és nem is vállalja ezt, nem mentálhigiénés és nem terápiás tevékenység, a szociális problémákkal csak a felszínen, a nagyon kivívó esetekkel tudnak érdemben foglalkozni.”

Segítő 3.: „A pártfogoltak jelentős része nem kimondottan bűnöző (vádhalasztásos, közmunkás), büntetlen előéletűek. Ők általában konzolidált emberek, s visszailleszkednek. A másik részük a börtönből kijöttek, visszaesők. Ezek széles skálán mozognak. Szűk rétegük fehérgalléros bűnöző, nagy részük elesett, hátrányos helyzetű, cigány származású (nehéz integrálódniuk), állami gondozottak (Olyanok, mint az alapozatlan ház, alapvető érzelmek, erkölcsök hiánya jellemző rájuk, nem félnek a börtöntől, nem visszatartó erő, a szabadság az, amitől „szenvednek”, össze vannak zárva idegenekkel, állandó félelem és bizalmatlanság)”. Leszakadók elsősorban belőlük lesznek Z. pártfogó szerint.

Van egy olyan réteg, átmeneti réteg, akik a „bűn határán mozognak”, amely csoportok úgy vélem irányítással, valamilyen felügyelettel meg tudnák állni a helyüket. Kétoldalú:

„egyrészt kiszolgáltatott helyzetben vannak, ám ezzel vissza is élnek (...)Általában jellemző a gyökértelem embereknél, hogy nincs semmiféle kapaszkodójuk, náluk az alkohol a fő probléma, aki iszik, nem áll talpra. A régi közösség, ivócimborák, büntársak visszarántó hatása is nagy probléma. A fiatalabbaknál tudunk inkább valamit segíteni.”

Segítő 4.: „Klienseim nem csak bűnözők, hanem elsősorban sértült emberek. A pártfoglaltjaim között most is van súlyos diszlexiás, diszgráfiás, dadogó, memóriazavaros. Abban tudok segíteni nekik, hogy próbálják felnőttként kezelni problémáikat. Általában vetítenek, a dolgok szebbik oldalát festik le előttem, de a személyes kiszállás alkalmával minden kiderül. Másképp viselkednek itt a hivatalban, és másként megszokott környezetükben. Akik úgy jönnek ide, hogy lakástól elkezdve mindent adjak nekik, azokkal nem lehet mit kezdeni. Aki akar, az meg tud állni. Aki egyik napról a másikra él, megszokta, nincsenek igényei, az lent is marad.”

A közveszélyes munkakerülés régebben elrettentő volt. Az utcára kerülés velejárója az alkohol. Azon is múlik a sikeres pártfogás, hogy az illető pártfogolt elfogadja-e a segítséget. Ezért is szelektál.

„A fiatalabbakra jobban koncentrálok, az idősebbekre nem szükséges, vagy már nem lehet megváltoztatni. Ha úgy jön ki a büntetés-végrehajtási intézetből, hogy élettárs várja, befogadták, akkor jellemzően szinte mindegyik ilyen kliens elment vidékre, kis faluba, ahol nem ismerik a múltját. Ám közülük sokan ragaszkodnak ahhoz, hogy a fővárosba járjanak vissza a pártfogóhoz, pedig ezt elvileg nem szabadna a tartózkodási hely szerinti besorolás miatt.”

Segítő 5.: „Azokra fektetek nagyobb hangsúlyt, akik első bűncselekményesek és fiatalok, mert esetükben sokat lehet még változtatni az életfelfogásukon, társadalomhoz, munkához, családhoz való viszonyukban.”

„Nagyon fontos, hogy a kliens mennyire talál vissza a családjához, ebben próbálunk segíteni, ezek nagyon jó és szép dolgok, de ha egyedül erre támaszkodnak és elválnak, minden oda, újra lecsúszik. Sokszor a családtagoktól vagy a családtagokat tőle (a klientsőtől) kell megvédeni, de a pártfogó az élettársa helyett nem jelentheti föl kliensét. Olyan élethelyzetbe kell kerülnie az illetőnek, hogy jól érezze magát.”

„Amikor egyszer egy csoportos tájékoztatást tartottam elítélteknek, azt tapasztaltam, hogy egyáltalán nincsenek vele tisztában, hogy a pártfogók miért vannak, miben tudnak, miben nem tudnak segíteni, és hol kell jelentkezniük. Javarészt azt hiszik, hogy ők is smasszerek, és csak azért vannak, hogy ellenőrizni tudják őket”.

A szakma magáról. A pártfogók kiválasztásában arra törekedtünk, hogy a tevékenységük minél szélesebb spektrumát megismerhessük, ezért az interjúalanyok között van, aki most kimondottan a fiatalokkal, közmunkásokkal és még a börtönben szabadulásuk előtt állókkal foglalkozik, de mindegyikük megfordult már az egyes részterületeken.

Az öt megkérdezett segítő mindegyike több mint 15 éve dolgozik pártfogóként, és munkájukban elsősorban a fiatalabb felnőttekre fókuszálnak, mivel őket még formálhatóknak vélik (ez a szempont szinte kivétel nélkül megjelent a segítő narratívákban). Akadtak olyan pártfogók, akikre több mint 200 kliens jut, így elmondásuk alapján kénytelenek szelektálni, mérlegelni, hogy kibe mekkora energiát fektetnek – az ideális létszám 60-80 ügyfél lenne.

Prostituáltak

Mivel a prostituáltakkal foglalkozó szervezetek nem képezik részét a szociális ellátási rendszernek, annak anyagi forrásaiból sem részesülnek. A hazai civil szervezetekhez hasonlóan pályázati pénzekből és adományokból tartják fenn magukat. A segítőkkal készült interjúkból az is kiderül, hogy a segítő szervezeteknél dolgozók egy része nem kap fizetést a munkájáért, illetve sokan szabadidejükben látják el a segítői teendőket. Ebből a sajátságos helyzetből is következik, hogy az éppen csak vegetáló szervezeteknél valóban azok a segítők maradnak, akik szívvel-lélekkel végzik a feladataikat.

A prostituáltakkal való foglalkozás nem gyorsan megtérülő folyamat. Hatékonyságát tekintve sem lehetnek túlzott elvárásaink. Ha ki is kerül valaki, soha nem lesz olyan, mint amilyen előtte volt. Nagyon nehéz a feladat, nincsen közvetlen eredmény, sokára érik be, és minimális számú lányt tudnak kihozni. Ez nemcsak itthon van így, hanem a segítő szolgáltatásokat nálunk sokkal jobban működtető országokban is. Az elhivatott segítők számára a prostituáltakkal való foglalkozás kezdő lépése a beszélgetés, hogy a segítségre szoruló érezze, egyenrangú emberként viszonyulnak hozzá. A kontrollszemély, egy közvetve – nővére ügyében – segítségben részesülő ezt így fogalmazza meg:

„Tíz év alatt nem találkoztam ilyen önzetlen segítségnyújtással. Amióta ismerjük egymást már kétszer voltunk lent a nővéremnél”

A prostitúcióból való kilépés „felnőtt” döntést kíván, nem lehet rábeszélni, valaki más helyett dönteni, vagy akarata ellenére megmenteni. A kilépés ágens-lépés, amihez a segítő legfeljebb asszisztál: információt szolgáltat, segít abban, hogy biztonságos, védett helyre kerüljön a rászoruló.

A prostitúcióból élő állandó függőségben él, ezért nagyon nehéz megtalálnia a kilépésre alkalmas pillanatot. A segítő feladata, hogy felfejtse, mi az, ami bent tartja ebben a körben, illetve mi az, amitől a kinti világgal kapcsolatosan fél. A legjellemzőbb, hogy attól fél, hogy mindenki észre fogja venni, hogy ő mi volt.

A kilépéshez szükséges, hogy legyen egy kapocs a külvilággal, valaki, aki segít. És ezt a külvilággal való kapcsolatot sok esetben egyedül a szociális munkás képes felvenni, kiépíteni és fenntartani.

Persze a prostitúcióból kilépni szándékozó meggondolhatja magát, kibékülhet a futtatójával, sőt bizonyos szünet után is dönthet úgy, hogy visszamegy. A *shelter* igazgatónöje is beszámolt arról, hogy a lányok egyik napról a másikra úgy határozhatnak, hogy elég volt a bezártságából.

„Megmagyarázhatatlan, hogy miért mennek vissza: verik őket, pénzt nem nagyon hagynak náluk. De valamilyen álomvilágban élnek és utólag megszépülnek a dolgok. Ha megelégedik a bezártságot, akkor hivatkoznak a korábbi szabadságukra: fodrász, manikűr, vásárlás.” (A shelter-ház igazgatónöje)

Ez nagyon lehangoló érzés és feltételezhetően arra sarkallhatja a segítőt, hogy azon legyen, hogy jobban fogja a klienst. Persze annak akarata ellenére semmire sem mehet. Vannak olyan helyzetek, melyek alkupozíciót teremtenek, és ahhoz, hogy a kliens elképzelései megvalósuljanak, ő is kénytelen alkalmazkodni az intézmény, a szervezet elvárásaihoz. Erre példa az a drogos – hajléktalan – prostituált lány, aki az egyik szeretetszolgálat hajléktalanotthonába szeretne visszaköltözni.

„*Most azért nem lakhatok itt, mert mai napig kurválkodtam, de most dolgozom a Józsefvárosi piacon, múlt hét óta. Elbitetni az emberekkel, hogy most már nem hazudok. Elbitetni, hogy tényleg nem drogozom. Az van bennem, hogy szeretnék visszajönni és változni még jobban. Helyrehozni az életem: nyugodt környezetben, hogy elinduljak egy ponton, dolgozni, csökkenteni a metadont. De ezt inkább bizonyítani kell, változni*” (15. int.).

Anyaothonok: krízishelyzetben lévő és egyedülálló fiatal anyák

A segítők szakemberek azonos álláspontot képviselnek a legtöbb alapkérdésben, hangsúlyeltolódások azonban vannak közöttük a tekintetben, hogy a kialakult helyzetért viselt felelősséget milyen arányban osztják szét az érintett egyén, a családja, az intézményrendszer, illetve a tágabb társadalom között.

A leszakadó, egyedül maradó anyává válás forgatókönyvében sok általuk azonosított jellemző közös. Ilyen a szülői, otthonról hozott – életvezetési – minták (és ezen belül a kapcsolati tőke) hiánya, a részben ezzel összefüggő alacsony iskolai végzettség, a munkavállalás nehézségei vagy éppen lehetetlensége, a korai szülés. „*Sokan arra rendezkednek be, hogy szülnek, a gyerekek csak úgy jönnek*” (Szakértő 2). Ezek az édesanyák gyakran egyedül maradnak a gyerekekkel, vagy „*ha velük is marad a párjuk, nem tud biztos anyagi háttérrel nyújtani*” (Szakértő 1). A szüleikre nem számíthatnak, „*nincsen társas hálójuk, nem kapnak segítséget pl. a családjuktól sem*” (Szakértő 2). Leggyakrabban „*anyagi ellehetetlenülés következtében, vagy kapcsolati krízisek (családon belüli erőszak, bántalmazás) miatt kerülnek anyaothonba*” (Szakértő 4).

Jellemző forgatókönyv elem lehet még, hogy az eredeti családjukban is egyedülálló, esetleg alkoholizáló szülő, vagy nevelőszülő (Szakértő 1) nevelte őket, vagy némely bántalmazó kapcsolatban élő nő a gyerekkori családjában is hasonló körülmények között élt, „és hajlamosabb felnőtt korában is ilyen kapcsolatba kezdeni, mert ez ismerős a számára, és nem veszi észre a korai figyelmeztető jeleket” (Szakértő 5). E szerint a szakértő szerint a bántalmazott nők – akik az általam vizsgált mintának egy nem elhanyagolható alcsoportját képezik – életében jellemző közös pont a gazdasági függés, legyenek akár jól szituáltak, akár nagyon rossz anyagi helyzetűek.

Az ezeknek az anyáknak nyújtott segítségadásról is sok szempontból hasonlóan vélekednek. Lényegében mindnyájan különböző mértékben ugyan, de felelőssé teszik magukat a klienseket is.

„A leszakadás folyamatáért leginkább az egyén, valamint a családi háttere tehető felelőssé, ahol nem volt szempont az iskolázottság, a munkavállalás, és gyakran a leszakadás életforma lesz: ha el tudna is helyezkedni az illető, nem teszi, mert „kényelmesebb” a rokkantnyugdíjból és a családi pótlékból élni.” (Szakértő 1)

„Az egyén is felelőssé tehető: a családok gyakran kifogásokat keresnek, nehezen vállalják a felelősséget.” (Szakértő 3)

„Az egyén is felelős a leszakadásért, ami rossz döntések sorozatával magyarázható.” (Szakértő 4)

A segítségadást illetően megjelenik egyfajta paternalista szemlélet: Szakértő 2-höz pl. úgy is kerülnek kliensek, hogy ő maga megszólítja azokat az otthonlakókat, akik *szerinte* pszichés segítségre szorulnának. Szakértő 4 más oldalról közelíti ezt, ő kiemelte, hogy fontos lenne egy olyan kutatást végezni, mely azt vizsgálná, hogyan hat az anyaotthoni tartózkodás a gyerekekre, hiszen „a szülői tekintély hiánya a munkatársak erőfeszítése ellenére is egyértelmű, a gyerek érzékeli *az anya függő helyzetét*”. Az egyik interjúban felmerül az intézményfűggőség kialakulásának veszélye is: „fontos, hogy másfél év után a kliensek megpróbálkozzanak az önálló élettel, máskülönben félő, hogy intézményfűggővé válnak” (Szakértő 3). Szakértő 1 úgy véli, hogy a beavatkozáshoz, a segítségnyújtáshoz leginkább az érintett *akarateréje* kell. Ha az anya már elérte a folyamat végét, tehát le is százalékolták, akkor Szakértő 1 szerint már nem lehet segíteni, maximum *szinten lehet tartani* az illetőt. A szakértők úgy vélik, ezek az édesanyák „újratermelik” a problémát azzal, hogy a gyerekeiknek is hasonló mintát (vagy minta nélküliséget) adnak tovább. „Nincs igényük a tanulásra, nincs lehetőségük a kilépésre, ezt adják át a gyerekeiknek is” – (Szakértő 1).

Ugyanakkor minden szakértő felelőssé teszi a társadalmat is a kialakult helyzetért és a segítség nem megfelelő voltáért is.

Kiemelik, hogy objektíve is milyen nehéz ma Magyarországon lakáshoz jutni. Szakértő 4 ezt bérlakás-építéssel orvosolná. Szakértő 3 is az intézményből való ki-
léptetési lehetőségeket fejlesztené, és állami beavatkozást várna. Többen említik a
korai prevenciót, mint leghasznosabb és lényegében hiányzó módszert. Ehhez nagy
háttér munkát tartanak szükségesnek, melynek egy részét a már meglévő és műkö-
dő, a családokkal élő kapcsolatot tartó családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokra
bíznák (Szakértő 4). Szakértő 2 egyfajta „népnevelést” tartana szükségesnek, pl.
a munkaügyi központok szervezésében, ahol az édesanyák a hiányzó készségeket
elsajátíthatnák. Szakértő 5 szerint fontos lenne, hogy *„már óvodáskortól egészen egye-
temig tanítani kéne a gyerekeket, a fiatalokat az említett figyelmeztető jelek felismerésére,
valamint a hagyományosan női tevékenységek (háztartásvezetés, gyereknevelés stb.) végzésére,
ezáltal csökkenne a gender szerepek okozta előítéletesség”*.

Minden szakértő kiemeli, hogy a közvélemény semlegesén vagy negatívan
viszonyul a krízishelyzetbe került anyák csoportjához: nem érdeklí ők a sorsuk,
előítéletesek velük szemben, vagy éppen őket magukat hibáztatják a kialakult
helyzetért. A meginterjúvolt szakértők úgy vélik, társadalmi problémával is szem-
ben állunk. Szakértő 4 pl. a társadalmi, családi értékek hiányával is magyarázza a
kapcsolatok válságát, Szakértő 5 szerint pedig *„a családon belüli, nők ellen elkövetett
erőszak esetében társadalmi problémával állunk szemben”*. Ahhoz, hogy a kérdéssel hatéko-
nyabban lehessen foglalkozni, és a krízishelyzetbe került édesanyáknak megfelelőbb
módon lehessen segíteni, minden szakértő változásokat sürgetne a törvénykezésben,
az intézményrendszerben, vagy akár a társadalmi-politikai berendezkedésben.

Munkanélküliek

A segítő intézmények esetében egyöntetűen azt tapasztaltuk, hogy a lakókat
ágensként igyekeznek kezelni; feladatuk épp a kliens önállóságának támogatása,
problémamegoldó készségének kifejlesztése. Ám elmondható az is, hogy bár a
segítőknél intézményes céljuk a fiatalok ágenciájának kifejlesztése, előfordult,
hogy a klienseikről mint esetlen, felelőtlen, szerencsétlen, és reménytelen esetek-
ről beszéltek, bár nem ez volt az általánosan jellemző segítői attitűd. Ezekből az
elszigetelt megnyilvánulásokból azonban következtetni lehet arra, hogy a céloktól
eltérően a segítők mentalitásában még fellelhető az a talán általuk sem kívánt mo-
tívum, mely szerint inkább maguknak tulajdonítják az ágensi pozíciót, mintsem
a klienseiknek.

A többi intézménytől eltérő az Ági esetében fent említett anyaotthon *policy*-ja a
klienseivel kapcsolatban. Az anyaotthon a klienseket legkevésbé ágensnek tekintő
intézmény, ahol feltehetőleg a klienseket önállóan, felelőtlen személyekként keze-
lik, s ahol Ági elmondására alapozva a kliensek kiszolgáltatottak segítőiknek, akik

a teljes körű kontroll és irányítás megvalósításával meg is fosztják őket maradék ágenciájuktól.

DISZKUSSZIÓ

Alcsoportonként különbözhet, hogy az interjúalanyok, a segítőkkel milyen típusú kapcsolatot igényelnének. A feketemunkát végzők például teljes mértékben elutasítóak, ők leginkább „semmilyen”. Az állami gondozottak esetében kiemelt jelentőségű a személyesség, s hogy családi kapcsolataik helyére léptethessék a segítő személyét. Számukra fontos a valódi érzelmi kötődés, s jóval több ágenciát mutattak egyénként azok, akik ilyen jellegű kapcsolatot tudtak valamelyik nevelővel kialakítani nevelőotthonos éveik során.

A hajléktalanok általában azokat a segítőt említik pozitív összefüggésben, akikkel egyenrangú kapcsolatot létesíthettek, akik tanácsokkal látták el őket, s nem atyáskodtak felettük. Ugyanakkor ez inkább alkalmoszerű: tartósan inkább csak az alapigényeket kielégítő segítséget keresték (ruhaosztás, élelem stb.).

A börtönviseltek estében a segítő intézményt leginkább a pártfogó rendszer jelenti. Ez azonban nem önkéntes – mind a kliens, mind a segítő számára egy speciális helyzet. A kliensek általában – éppen emiatt – meglehetősen passzívak. A pártfogók segítségi szándéka is nagyban múlik a kliensen is – van, akinek igyekeznek valódi segítséget nyújtani, van, akinél a papírmunka „letudása” fontos egyedül.

Az egyedülálló fiatal anyák esetében ismét fontos a segítő kapcsolat személyes jellege. Ebben az esetben a lelki támogatás az egyik legfontosabb eleme a segítő kapcsolatnak.

A munkanélküliek esetében van a leginkább szolgáltatás jellege a segítségnyújtásnak.

A vizsgálat egyik fontos tapasztalata, hogy azon segítő szolgáltatások esetében, amelyekben a részvétel önkéntes alapú, a legfőbb akadályt az ágencia hiánya jelenti. Mint arról már írtunk, a leszakadó fiataloknak éppen ez az egyik fő jellemzője. Azokban az ellátási formákban, ahol a bekerülés nem önkéntes (mint például a gyermekotthonok) teljesen más természetű a kliens-segítő kapcsolat, s a szolgáltatás jellegéből adódóan annak funkciója is más. Az önkéntesen igénybe vehető segítő szolgáltatások azonban egy pozitív attitűdöt tételeznek a kliensek részéről, amely a leszakadó fiatalok esetében teljes mértékben hiányzik. A legneuralgikusabb pontja így az ellátásoknak tulajdonképpen maga a bekerülés.

DROGHASZNÁLAT

Az interjúalanyok között (110 fő) 15 droghasználóval találkoztunk, 11 férfival és 4 nővel, közülük 1 nő abbahagyta a droghasználatot és jelenleg absztinens. A csoporthoz tartozásuk alapján a következő képet látjuk:

Feketemunkások: 1 férfi

Hajléktalanok: 5 férfi (utcán élők közül)

Gyermekvédelmi rendszerből kikerülők: 1 nő

Tartós munkanélküliek: 3 férfi, 1 nő

Börtönből szabadultak: 2 férfi

Krízisszállón élő anyák: 1 nő, jelenleg absztinens

Prostituáltak: 1 (jelenleg metadon-fenntartó kezelésen)

A droghasználat azoknál, akiknél súlyos mértékű használat, illetve függőség alakult ki, minden esetben életük valamelyik fordulópontjához kötődik. Jellemzően ez a fordulópont az életút elején található (1., 2.), ilyenkor a droghasználat közrejátszott a társadalmilag kirekesztett helyzet kialakulásához vagy fennmaradásához. Utóbbi esetben általában nem önmagában a droghasználat jelenti a fordulópontot, hanem pl. a gyermekvédelmi intézménybe kerülés. Az interjúalanyok egy kisebb részénél az életút későbbi szakaszában (3., 4.: önmagában a sorszám keveset mond, hiszen nem egyforma számú fordulópontot neveztek meg a megkérdezettek) következik be a droghasználat. Itt egyfajta – az interjú időpontjához viszonyított – „végállapottal” találkozunk, a lecsúszás „vége”, a társadalmilag kirekesztett helyzet kialakulása a droghasználat kezdete. Ezekben az esetekben gyakran fokozott alkoholhasználat is kialakul már.

Az ágencia tekintetében a legtöbb esetben a droghasználat az ágencia hiányával jellemezhető, egy-két olyan eset fordul elő, ahol ez aktív ágencia mellett történik meg. A drogról való időleges vagy tartós leszokás viszont aktív ágenciát jelent. Ez az aktív ágencia az egyik volt prostituátnál jól megfigyelhető: kilépett a prostituált életformából és egyben az illegitim droghasználattal is fel tudott hagyni (jelenleg metadon-fenntartó kezelésen van). A droghasználat kialakulásában gyakran a kortárs csoport játssza a fő szerepet: az életbeli fordulóponttal, pl. nevelőintézetbe kerüléssel együtt találkozott az interjúalanyunk olyan csoporttal, amelyik szipuzott, és az ő szipuzása ebben a csoportban kezdődött el. A tartósan utcán élő hajléktalanoknál figyelhető meg egy „klasszikus” drogkarrier, aminek a vége a tartós utcán élés korábbi – vagy jelenlegi – bűnözéssel, börtönbüntetéssel. Ilyenkor segítséget nyújtani képes kapcsolatháló sincs az interjúalany közelében, sőt, kapcsolatrendszere inkább megerősíti a droghasználatot (negatív társadalmi tőke).

A droghasználat és a fordulópontok egybeesése érdekes tapasztalat. Nagyon

kevés esetben (két fő) tapasztaltuk ugyanezt a jelenséget az intenzív alkoholfogyasztással kapcsolatban: annak az életút fordulópontjához történő kapcsolása nem jellemző. Ezért, ennek megállapítása is nehezebb, az interjúalanyok nem nevezik meg az alkoholt, mint ahogy megnevezik a drogot. Tehát, lehetséges, hogy az alkoholnak is van olyan szerepe a fordulópontok esetében, mint a drognak, de azt az interjúalanyok nem nevezik meg. Hozzá kell tennünk, hogy az interjúalanyok életkora fiatalabb, mint a hagyományos „alkoholista” életszakasz (a 30–40-es életevek). Mégis úgy tűnik az interjúkból, hogy ahol „említésre méltó” (szó szerinti értelemben) problémás droghasználat fordul elő, az szorosabban kapcsolódik az életút valamelyik fordulópontjához – többnyire korai fordulóponthoz, ami azonban az interjúalanyok életkora szerint különbözőt: általában a korai-középső tizenéves szakasról van szó.

A problémás droghasználatot említő interjúalanyoknál a droghasználat valóban problémákhoz vezetett: a környezet és az interjúalany számára egyaránt; általában az életpálya törésével társult. Az ok–okozati viszony nehezen rekonstruálható az interjúkból (az életpálya törése, mert drogozni kezdett, vagy az életpályán elszenvedett kudarcok nyomán kezdett el drogot használni intenzív formában). Az is megállapítható, hogy a problémás droghasználat az interjúalanyok egész életét, az életük minden területét hátrányosan befolyásolta, segítség – a legtöbb esetben – vagy nem volt, vagy nem hatott (esetleg csak ideiglenesen). Igazán hosszú terápiás kapcsolatba egyetlen interjúalany sem került droghasználatja miatt. Ez mutatja, hogy ezeknél az interjúalanyoknál, illetve ezeknél a társadalmi csoportoknál valóban rejtett droghasználatról beszélhetünk.

Az alkalmi, rekreációs droghasználat ugyanúgy „megbúvik” az interjúkban, mint a rendszeresebb, fokozottabb – de nem nagyon nagy mértékű, problémás – alkoholhasználat.

II. DROGKARRIEREK, SZUBKULTÚRÁK: ÚTVONALAK ÉS SZCÉNÁK

BEVEZETÉS

A fejezet célja egyrészt az, hogy megpróbálja alkalmazni a hagyományos, lineáris ok-okozati összefüggéseket hangsúlyozó drogkarrier elméleteket magyarországi, heroinfüggő intravénás droghasználók körében, illetve megvizsgálja a karrierrel kapcsolatos, több irányú elméletek alkalmazási lehetőségét. Olyan kérdésekre igyekszik választ keresni, miszerint ténylegesen visszafordíthatatlan folyamatok határozzák-e meg egy droghasználó karrierjét, és melyek, illetve hogyan jellemezhetők azok, amelyek ennek ellentmondani látszanak.

SZUBKULTÚRA, DROGOS SZUBKULTÚRA

DROGOS SZUBKULTÚRÁK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a drogos szubkultúrák mennyiben viselik magukon a szubkulturális jegyeket, miben különböznek más, nem drogos szubkulturáktól, valamint milyen hasonlóságokat és eltéréseket mutatnak egymással szemben.

Andorka, Buda, Cseh-Szombathy (1975) szerint a szubkultúra tagjai egy viszonylag egységes norma- és viselkedérendszerrel tesznek magukévá, amelyeket az uralkodó társadalmi rend normasértőként és deviáns megnyilvánulásként percipiál. Értelmezésük szerint a drogos szubkultúra megfelel ezeknek a kritériumoknak, hiszen a drogfogyasztással szembeni társadalmi közmegegyezés nagymértékű (pl. *Elekes, Paksi és Lendvai*, 2004, nemzetközi és hazai szinten is deviáns viselkedési forma, jóllehet az ezzel kapcsolatos konszenzus mértéke nagyon eltérő lehet).

A droghasználó szubkultúrákat tekinthetjük olyan emberek csoportjának, amely tagjai közti laza kapcsolatot a drog használatához fűződő érték- és jelentérendszer jelent. *Stephens* (1985) szerint a drogos szubkultúra saját, jól megkülönböztethető értékekkel, viselkedési normákkal, nyelvi fordulatokkal, szertartásokkal, szerephelyzetekkel rendelkezik, amelyek a drogok nem egészségügyi célokból történő fogyasztásával fonódnak össze. *Lucchini* (1985), valamint *Hung-En Sung és mtsai* (2000) a droghasználók által használt drog típusára helyezik a hangsúlyt, miszerint a fogyasztók életstílusát és a kialakított szubkultúra vonásait nagyban meghatározza az általuk használt drog jellege.

Az eltérő szerhasználat és életvitel következtében kialakuló erkölcsi és normatív alapon történő megkülönböztetés a droghasználók szubkultúráján belüli mechanizmust írja le *MacDonald és Marsh* (2002). Az különböző szubkultúrák tagjai (rekreációs használók, állandó használók, függők) markáns módon különítik el magukat a másik csoportba tartozóktól és a hozzájuk kötődő kultúrától erkölcsi, normatív megítélés mentén is.

A drogos szubkultúrák létrejöttének eltérő körülményeit, a különböző droghasználó szubkultúrák eltérő mivoltát, illetve az egy drogos szubkultúrán belüli különbségeket („szub-szubkultúrák”) az 1960-as évekről kibontakozó hippie, valamint az 1980-as évek közepétől megjelenő parti (szub)kultúra rövid bemutatásán keresztül kívánom illusztrálni.

Young (1973) a hippie kultúra és annak droghasználata közötti összefüggéseit vizsgálva azt írja, hogy a drogos szerep elsősorban a középosztálybeli értékektől való eltávolodás, társadalomból történő kivonulás szimbolikus univerzumának egy fontos tartozéka volt (ld. újhullámos elméletek: *Rácz*, 2001). A droghoz fordulás leginkább a munka megvetését, a spontaneitást, a hedonizmust igyekezett kifejezni. Természetesen a hippie szubkultúrán belül ennek voltak eltérő, mérsékeltbb, kevésbé elutasító és hevesebb, határozottabb megnyilvánulási formái, amelyek a szubkultúrán belül újabb szubkultúrák kialakulásához, illetve ahhoz kapcsolódóan eltérő droghasználathoz vezettek („régie” és „új” hippie).

Az Egyesült Királyságból az 1980-as évek második felében kiinduló, majd a magyarországi szintéren is megjelenő partikultúra, illetve az ahhoz kapcsolódó droghasználat eltérő formát, jelleget öltött. A 90-es évek partikultúrája noha több elemet is átvett a hippie hallucinogén kultúrájából (pl. a hallucinogén LSD-t, a pszichedelikus élmény- és vizuális világot), azzal ellentétben nem a társadalomból való kilépést hirdeti, nem fordul ellene, és nem a benne lévők teljes életét szövi át. A partiélmények és ahhoz kötődő szerhasználat valamelyest elszigetelődnek az egyén életétől, azzal legalábbis nincsenek kontinuos kapcsolatban (*Rácz, Geresdi*, 2001), a (szub)kultúrához kötődő droghasználat pedig rekreációs jelleget ölt (*Demetrovics*, 2001). A partikultúra megjelenése és fokozatos elterjedése ugyanakkor a szubkultúra kifejezés háttérbe szorulását is eredményezte. *Demetrovics* (2001) már nem elsősorban a szubkultúra, hanem a kultúra fogalmát használja a jelenség leírásakor. A táncos szórakozóhelyek látogatásához kapcsolódó stimulánsok rekreációs jellegű használata egy szélesebb kulturális trendbe is szervesen illeszkedik: a média által sugallt, könnyen és gyorsan megszerezhető öröm és élvezet kultúrájába. Mindemellát a partikultúra egyes elemei, öltözködése, szín- és formavilága, zenéje a „mainstream” ifjúsági kultúra, sok esetben a tömegkultúra részévé váltak.

Measham és mtsai (1994), valamint *Parker és mtsai* (1995) szerint is egyre kevésbé értelmezhetjük a droghasználatot szubkulturális jelenségként. Megállapításuk szerint a droghasználat mintázatát, szokásait tekintve „társadalmi átalakulás”

szemtanúi vagyunk, amely részeként az alkalmi droghasználat a fiatal életstílus természetes velejárója lesz, amit az egyre szélesebb körű társadalmi elfogadottság „legitimizál”.

Moore (2004) a szubkultúra hagyományos fogalmi kereteit kérdőjelezi meg. Úgy gondolja, hogy a szubkultúra fogalom használata egységes normákon, értékeken, szokásokon és hitrendszeren nyugvó, egymással érintkezésbe nem lépő, statikus drogos szubkultúrákat feltételez. Ugyanakkor ez a fogalmi keret nem használható olyan heterogén drogfogyasztó csoportok tanulmányozására, amelyek tagjai rendkívül eltérő társadalmi háttérrel bírnak, akik egyszerre több fogyasztói csoport tagjai is lehetnek egyben, és akik fogyasztását nem a függőség jellemzi (alkalmi fogyasztók). Moore a drogfogyasztói csoportok jellemzésére a *szcénákban* való gondolkodást tartja a legmegfelelőbbnek. Egy szcena akár egyszerre több, amorf, „folyékony”, rendkívül heterogén kulturális diskurzusnak is helyet adhat. Magában foglalhatja eltérő „szubkultúrák” tagjait, de felépülhet olyan tagokból is, akiknek az ideológiai háttere jóval nehezebben definiálható. Fontos, hogy a szcénákat maguk a használók konstruálják, építik fel interakciók és a szcénákban történő létezés, a drog és az ahhoz tartozó életforma és mindennapos tevékenységek megélése által. Ezek az eltérő életformák és gyakorlatok különböző *utak (pathway)* létezését feltételezik. Egy útra való rálépés, vagy éppen egy másikra való áttérés egyben egy droghasználói életút (karrier) kezdetét jelenti.

A heroinos szubkultúra vagy fogyasztói csoport, illetve más droghasználó szubkultúrák közötti differenciált viszony jellemzéséhez megfelelő segítséget nyújthat a *Hung-En Sung és mtsai* (2000) által javasolt szempontrendszer. A drogos szubkultúra nem csak a drog típusa, hanem annak beadási módja mentén is stratifikált. Sok droghasználó a heroinhasználatot egyrészt magasabb presztízűsűnek tartja, mint a kokainhasználatot, míg a nem injektlás útján történő heroinfogyasztást – maguk a heroinhasználók is – kevésbé deviánsnak és jobban elfogadhatónak ítélik. Ez mind szociálisan, mind morálisan „tiszteletre méltóbbá” teszi őket (*Grund*, 1998; *Neaigus és mtsai* 1998). A túvel történő adminisztráció más életmód kialakulását eredményezi (kockázatosabb, rejtőzködőbb) – ebből kifolyólag más szubkulturális jegyeket vesz fel, amennyiben felvesz. Az inhalált vagy a cigarettán keresztül történő fogyasztás egy „normalizáltabb” életvitelt tesz lehetővé a fogyasztó számára. Az eltérő használati mód egyben a használók különböző társadalmi hátterét is tükrözi.

A heroinos szubkultúra színtere sokáig az utca volt: egy zárt rendszert jelentett, amelyre az utcai narkós központi szerepe nyomja rá a bélyegét (*Stephens*, 1985). A legtöbb nyugat-európai országban és az Egyesült Államokban azonban az utcai drogos, illetve heroinos szubkultúrák fokozatos visszaszorulása indult meg. Ehelyett – a posztmodern szubkultúra elméletnek megfelelően (*Lyotard*, 1984; és *Lachmann*, 1988, nyomán) – inkább heroinhasználó csoportokként, laza hálózatokba rendeződő fogyasztókként kezdték értelmezni a heroinos szubkultúrát. Ugyanakkor az

injekciós heroinhasználat és az arra épülő életforma (és szubkultúra) az 1980-as és 90-es években előretörő fertőzésveszélyek, valamint az egyre következetesebb ártalomcsökkentő politika következtében átalakult és valamelyest visszaszorult az ehhez kötődő szubkulturális vonásokkal együtt.

KARRIER ELMÉLETEK

A következőkben a legjelentősebb publikációk segítségével röviden bemutatjuk a drogfogyasztással, a drogfogyasztói életúttal kapcsolatos, hagyományos megközelítésre épülő egyirányú trajektória elméleteket, valamint a hagyományos elméleteket különböző szempontok szerint megkérdőjelező kutatások és vizsgálatok eredményeit.

HAGYOMÁNYOS MEGKÖZELÍTÉSEK

Az általános deviáns viselkedésformák tanulmányozásának egy máig is használt koncepcióját *Becker* alkotta meg (*Becker, 1963*) a „karrier” fogalmának bevezetésével a szimbolikus interakcionalizmus (*Goffman, 1981*) fogalmait felhasználva. Amint arra már korábban utaltunk, a címkézés következtében fokozatos változás indul meg a deviáns személyiségében: megrendül identitása, olyan csoporthoz csapódik, amelynek tagjai hasonló minősítést kaptak, és ahol ezért egyenrangú lehet velük. Ledobja a társadalmi normákat és felveszi a csoporton belüli új értékeket. Deviáns magatartása állandósul, megkezdji karrierjét. A beckeri karrier elmélet – amely másodlagosnak tekinti, hogy milyen okból válik valaki hajlamossá a deviáns életútra – sokáig a deviancia- és a drogkarrier elméletek értelmezési keretét szolgált.

A függőség vizsgálatában széles körben használt trajektória (pálya) elmélet a függő személy „pályáját”, „útját” egy, az időben egymást követő fázisokon keresztül történő tranzitként definiálja, ahol a fázisoknak egymástól jól megkülönböztethető jellemzői vannak. Nem minden személy lép tovább egyikből a másikba, egyes fázisok ki is maradhatnak, tehát nem feltételezi a linearitást. Különböző szerzők eltérő számú fázissal számolnak: *Frykholm* (1979) három, míg *Castel* (1992) hat stádiumot különböztet meg. A függő személy karrierje ettől függetlenül a következő állomások köré épül:

1. fogyasztás kezdete;
2. a fogyasztó élete fokozatosan a drog élvezete köré szerveződik;
3. a függőség kialakulása;
4. kezelés;
5. gyógyulás és reintegráció vagy visszaesés.

A hagyományos trajektória elmélet értelmében a drogfüggőség egy egyoldalú, egyirányú (lineáris) ok-okozati folyamat: az egymást követő fázisokon átmegy minden szerhasználó (alkohol, drog), aki a szubkultúrába bekerülve életét egyre inkább kizárólagosan a drog megszerzése és fogyasztása köré szervezi, miközben egyre magasabb kockázati magatartásformát tanúsít (egészségügyi, legalitási dimenziók), míg el nem ér egy függő, beteg, elmagányosodott állapotot.

A trajektória elmélet egy általános függőségi elmélet. *O'Donnel* (1982) cseppkő (*stepping stone*) elmélete kifejezetten a droghasználattal kapcsolatos. Értelmezése szerint egyrészt a marihuánahasználat más drog, de leginkább a heroinhasználatát okozza, hiszen az egyén életében elsőként használt szer addikciót alakít ki, és a kialakuló addikciós hajlam újabb drogok fogyasztását vonja maga után. *Kandel és mtsai* (1992, 2002) a közvetítő drogok elméletével annak adtak hangsúlyt, hogy az alkohol- és cigarettahasználat megelőzi a marihuána fogyasztását, s a marihuánahasználat pedig más illegális drogok fogyasztásának előfutára. Ugyanakkor a kokaint vagy heroint fogyasztók között nagyon kevés olyan van, aki korábban nem fogyasztott marihuánát. Többségük megelőzőleg alkoholizált és dohányzott. A hasonló, egyirányúságot és irreverzibilitást feltételező elméletek, amelyek az időbeli egymásutániságra (szekvencialitás), az összefüggésekre (egyik drog fogyasztásának megkezdése növeli egy második használatának növekedését), valamint a kauzalitásra terjed ki (az egyik drog használata tulajdonképpen okozója egy másik szer használatának), kapudrog elméletek néven váltak ismertté, amelynek egyik legmeghatározóbb képviselője *Nabas* (1985). Az elmélet alapjául szolgáló három tétel egymástól nem független, hanem azok csupán három eltérő, de egymással összefüggésben álló aspektusai a droghasználat kialakulásának. A kapudrog elméletet azóta számos vizsgálat látta igazoltnak (*Golub és Johnson*, 1995; *Lai*, 2000; *Fergusson*, 2000; *Xinxuang és mtsai*, 2003; *Stenbacka*, 2004; *Ferigolo*, 2004).

A lineáris trajektória elmélettel egyezik meg a droghasználatra adaptált lineáris betegségmodell. Itt szintén megtalálhatók a közvetítő drogok, valamint a kapudrog elmélet elemei, azzal kiegészítve, hogy az egyre inkább függővé váló heroinos vagy abbahagyja a használatot, vagy belehal abba. Az itt is hangsúlyozott linearitás az idővel gyorsuló rosszabbodást jelent, valamint azt, hogy törvénytörő az egyik stádiumból a következő stádiumba történő progresszió.

Stephens és McBride (1975), valamint *Hendler és Stephens* (1977) egyaránt a drogfogyasztás növekedésével párhuzamosan kialakuló utcai drogos szerep melletti elkötelezettség kialakulására hívják fel a figyelmet. A szereppel történő azonosulás sikerének feltétele, hogy a használók a drogfogyasztó szubkultúrában keresik és kapják meg azon jutalmakat, amelyeket a szubkulturális közegen kívül nem érhetnek el. Elképzelésük szerint a karrier végállomása az utcai *junkie* állapot. Az utcai narkós *junkie* mint végállapot feltüntetése összefüggésben lehet azzal a tényezővel,

miszerint a szubkultúrák megjelenése ebben az időben, eltérő okok miatt elsősorban az utcai szintérré redukálódik (Rácz, 1989).

Faupel (1987) hasonló módon a szubkultúrán belüli heroinhasználók tipologizálásán, valamint az utcai narkós szerep kialakulásának hangsúlyozásán keresztül az utcai *junkiet* egy folyamat „végtermékeként” írja le.

Rosenbaum (1981) tölcser modellje hasonló megközelítésen alapszik: droghasználó nők esetében azt állapította meg, hogy a drogos tevékenységbe történő involváció elszigetelődéshez, fokozatos marginalizációhoz vezet. Rosenbaum elméletét látta igazoltnak egy, az utóbbi időben készült tanulmány is (Mullins, Marquart és Diamon, 2001), amely a drogkarriert egy lefelé tartó spirálhoz hasonlítja. Ennek értelmében a fogyasztó konvencionális szerepei, a „normális” mindennapi életben történő mozgási lehetőségei leszűkülnek az egyre intenzívebbé váló használat következtében. A karrier végállapota egy függő fogyasztó, aki beszűkült élet- és társadalmi lehetőségekkel, illetve kapcsolatokkal rendelkezik.

ÚJABB MEGKÖZELÍTÉSEK

A nyolcvanas évek második felétől kezdve egyre több kutatás és tanulmány hívja fel a figyelmet a lejtő-elméletek egyoldalúságára, illetve az eltérő megközelítések fontosságára. Ez összefüggésben lehet azzal a jelenséggel, miszerint számos vizsgálat (Frykholm, 1979; MacDonald és Coffield, 1991; Coles, 1995; Johnston és mtsai, 1995 és 2000; Mercier, 2001) azt hangsúlyozza, hogy a drogkarrieren belül elhatárolható fázisok egymáshoz viszonyított kapcsolatát, egymásutániságát sem a lineáris trajektória elmélet szerint kell értelmeznünk: az egyik fázis nem feltétlenül vezet a másikba. Az egy stádiumban történő lét inkább egy potenciális lehetőségként értelmezhető, ahonnan nyitva marad a lehetőség akár a következő stádiumba lépésre, akár a más irányba történő el- vagy kimozdulásra. Johnston (1995) közvetlenül a cseppkő elmélet validitását kérdőjelezi meg, noha a fejlődési fázisok egymást facilitáló hatását nem vonja kétségbe. Véleménye szerint a közvetítő drogok elmélete nem ad magyarázatot a sporadikus (szórványos) droghasználatra.

A kapudrog elmélettel szemben született tanulmányok azt hangsúlyozzák, hogy a marihuánát használó fogyasztók nagy része nem vált át kokain- vagy heroinhasználatra (Room, 1994; Zimmer and Morgan, 1997) valamint erősen megkérdőjelezi azon nézetek érvényességét, melyek szerint az egyik drogról a másikra történő átállás mintázatai tipizálhatóak (Peele és Brodsky, 1997). Oetting és Beauvais (1987) a drogfogyasztó társas környezetet tekintik „kapunak” a drogváltásban.

Kockázati szempontú megközelítésből vizsgálták a drogkarrier jellemzőit Strang és mtsai (1992), akik a heroin beadásának addig hagyományos inhaláló → injekciós folyamatát kérdőjelezi meg egy vizsgálatot követően. Azt találták, hogy bár az

inhalálás útján történő heroinhasználatot nagyobb arányban követi az intravénás fogyasztás, nem ritka jelenség az injektlásról az inhalálásra történő átállás, amely meglehetősen kisebb kockázatot hordoz magában. Ehhez kapcsolódóan több tanulmány jutott az irreverzibilitást megkérdőjelezni látszó vizsgálati eredményre. *MacDonald és Marsh* (2001) és *Hung-En Sung és mtsai* (2000) a drogpiacon helyzet (az anyag elérhetősége, el nem érhetősége, ára) szerepét hangsúlyozták a drogkarierek befolyásolásában, illetve a heroin szívására történő visszaállásban.

Coumans és Spreen (2003) eredményei azt mutatják, hogy a „végállapot”, a hajléktalanság elérése nem irreverzibilis: nagyobb játékeretet ad a droghasználóknak, akiknek hajléktalansága egy átmeneti fázisként is értelmezhető, melynek megszűnése ismételen csökkenti bizonyos kockázattal járó magatartásformák jelenlétét (bűnözés, fertőzések, mentális állapot romlása, prostitúció).

Simpson (2003) a drog- és bűnözői karrier hagyományos összefüggést kérdőjelezi meg azáltal, hogy a bűnözés a karrier eltérő fázisaiban mindvégig jelen van, azaz az abban való elmélyülés nem a drogkarrier előrehaladtával fokozódik, csupán másképpen értelmezik annak funkcióját a használók.

EREDMÉNYEK: PSZICHOAKTÍV ANYAGHASZNÁLAT

Módszerek: a fejezethez kapcsolódó vizsgálat módszertani leírását lásd külön részben!

Az anyaghasználatra vonatkozó feltételezést két – a fentiekben megfogalmazott – tételen keresztül igyekeztünk tesztelni. Ennek értelmében egyrészt a kapudrog elméletet, másrészt azt vizsgáltuk meg, hogy az intravénás használat ténylegesen egyre fokozottabb, intenzívebb fogyasztást von-e maga után.

A KAPUDROG ELMÉLET

A kapudrog elmélettel kapcsolatos hipotézis ellenőrzését a kapudrog elmélet három tételének vizsgálatán keresztül folytattuk le. A három tétel közül – az interjúk alapján – csak kettővel kapcsolatban lehetett megfigyeléseket és következtetéseket tenni: az interjúkból a valószínűségi tétel vizsgálata nem lehetséges. A kapudroggal kapcsolatos hipotézis vizsgálatát elsősorban az első droghasználattal, illetve az első droghasználat körülményeivel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok alapján végeztük. Kvalitatív interjúkról lévén szó, az interjúalanyok az interjú más részeiben is kitértek a drogos életút elejére és folytatására utaló történetekre, történet töredékekre. Ez lehetővé tette, hogy az idézeteket egy nagyobb narratív környezetbe, szakaszba helyezve lehessen vizsgálni, elkerülve annak a veszélyét, hogy az első

intravénás használat közvetlen kiváltó okát vegyük az átszokás indítékának.

Ugyanakkor az interjúalanyok egy része esetében csak korlátozottabban lehetett az elemzést elvégezni. Ők csak rövidebb, tényszerű közlésekkel éltek: nem, vagy csak kevésbé bontották ki a drogváltás körülményeit, ezért nem is lehetett egy szélesebb kontextus keretei között vizsgálni azt. Az ő esetükben nem voltak jellemzőek az életút töredékek.

A *szekvencialitás* tételének ellenőrzését úgy lehetett ellenőrizni, hogy megnéztük, milyen drogokat fogyasztottak a használók az intravénás heroin- vagy amfetamin használatra való áttérés előtt. Amennyiben egy nagyobb addiktív potenciállal rendelkező drog (heroin, kokain) használata megelőzte egy kisebbét (alkohol, cigaretta, ragasztó oldat, marihuána), vagy az intravénás használat – amely nagyobb addiktív potenciállal rendelkezik, mint a más úton történő beadás – előbb történt meg a drogos életút folyamán, mint a más úton történő használat, akkor a tételt cáfolhatónak tekintettük, az arra vonatkozó hipotézist pedig igazoltuk.

Az interjúalanyok egy jelentős része arról számolt be, hogy kisebb potenciállal rendelkező drogot használt a kokainra, vagy heroinra történő átállás előtt, valamint az intravénás használatot megelőzte a más úton történő beadás. Ők egy többféle drogra kiterjedő előzetes használatról beszéltek: ezen interjúalanyok esetében több éves, rendszeres alkohol- és gyógyszer-, marihuána-, hallucinogén-, vagy esetleg speedhasználat előzte meg a heroin, illetve speed injektálását. A beszámolóikban elmondottak egy fokozatosan kialakuló, több lépcsőfokon keresztül vezető karrierre engednek következtetni. Az alábbi idézet jól illusztrálja a kisebb addiktív potenciállal rendelkező drogról a nagyobbra történő fokozatos áttérés folyamatát.

„És először csak füvet vettem, utána elkezdtem papírt venni, korongot, utána elkezdtem csak papírozni, utána speedezni, amikor már 16 éves lettem. Amikor lejártam diszkóba, akkor már Ecstasyt is vettem. 16 éves korom óta, azóta, hogy szúrom magamat, egyfolytában szúrom magam, minden nap.”

„...végigjártam ugye a lépcsőt, hogy pont így kezdtem, hogy szívás, LSD, ilyenek, és én úgy vagyok vele, hogy előbb-utóbb biztos, hogy oda vezet, hogy már kevés az anyag.”

Mások esetében kevésbé, illetve egyáltalán nem figyelhető meg ennek a fokozatosságnak, az egyik droghasználatról a másikra történő, lépcsőszerű átállásnak a motívuma, jöllehet az interjúból kiderül, hogy egy vagy több éven át tartó, nem ópiát vagy intravénás használat jellemezte drogos életpályájuk elejét. Az ő interjú részleteikből megfigyelhető, hogy egyesek nem tesznek semmilyen arra vonatkozó utalást, aminek segítségével az egyik drogról a másikra történő áttérés időtartamára lehetne következtetni. Úgy tűnik, mintha az egyik drog, vagy a nem intravénás használat egyszer csak átváltana heroin-, illetve intravénás használatra: „*Először*

volt ecstasy és speed, utána jött a heroin.”, illetőleg: „Gyúrtam akkor még és lejött egy srác a konditerembe, hogy speeddel könnyebben megy.”

Néhányan, amennyiben tesznek az időtartamra történő utalást, vagy közel egy időre datálják az eltérő addiktív potenciállal rendelkező drogok használatának kezdetét, vagy – jóllehet akár több éves marihuána vagy hasisfogyasztás előzi meg az injektlós időszakot – nem tulajdonítanak jelentőséget az előzetes használat időtartamának, az intravénás használatig terjedő időszak „kinyújtásának”, részletes elmesélésének. A hangsúly inkább a megváltozott használói szokásra tevődik:

K.: És mikor szúrtad?

L.: Talán egy másfél évre rá körülbelül. Az alatt az elmúlt másfél év alatt megismerkedtem a bennfentes emberekkel, aztán jóban lettünk. Roppant egyszerűen ment náluk minden, mint a karikacsapás.

A fogyasztók egy másik csoportja esetében azonban az intravénás használatot nem előzte meg semmilyen más drog, sem pedig semmilyen más úton történő (szájon, orron, szemhéjon, végbélnyíláson keresztül történő) használat. Ezen esetekben heroin, speed, gyógyszeroldat vagy mákfőzet befecskendezéséről volt szó, ami az első droghasználatot is jelentette egyben. Az ő esetükben az első intravénás használatot követte a marihuána és más drogok használata, beleértve a heroinfogyasztást is, amennyiben nem intravénás amfetamin használó a megkérdezett.

Az első droghasználatnak és az intravénás használat egybeesésének körülményei – az interjúalanyok elmondása alapján – leginkább két szóval, a *spontaneitással* és a *kíváncsisággal* jellemezhető. A spontaneitás leginkább abban nyilvánult meg, hogy a helyzet nem volt előre tervezett, a használó úgy érezte, hogy belecsöppent abba a helyzetbe, ahol mások – többnyire baráti, vagy haveri társaság – hatására, gondolkodás, mérlegelés nélkül, a helyzet adta lehetőséget kihasználva belement az intravénás használatba. Ezek a helyzetek jól írhatók le az „*Úgy gondoltuk, hogy kipróbáljuk.*” ... vagy „*Hát jól van, akkor nyomok, próbáljuk ki*” narratíváival.

A másik narratív elem, amelyet a használók ezen csoportjába tartozók megemlítenek, az a kíváncsiság narratívája: a történet részletek arról tanúskodnak, hogy – a fenti narratívákkal ellentétben – az interjúalany nem az általa megnevezett külső körülményeket, hanem inkább a saját döntését, elhatározását emeli ki a helyzet megmagyarázásakor. A háttérben továbbra is meghúzódhat a csoporthatás, a külső körülményekre történő hivatkozás.

„A barátaim is úgy csinálták, most én abból maradjak ki. Megkínáltak, én meg kipróbáltam. Kíváncsi voltam, hogy milyen.”

A kapudrog elmélet *kausalitás* tételének vizsgálata abból állt, hogy elsősorban az első drog, illetve az első intravénás használat körülményeit leíró részekenél, az

elbeszélők által kifejtett úgynevezett narratív kauzalitást elemeztem: ezek valamilyen magyarázattal szolgálnak nemcsak az interjú készítő, hanem az interjúalany számára is. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy jóllehet a kérdezők – nagyon kevés kivételtől eltekintve – nem kérdeztek rá sem az első használat, sem az intravénás, valamint heroinhasználat okaira, az interjúalanyok maguktól kezdték azt magyarázni. A következőkben bemutatjuk azokat a csoportokba rendezhető, jellegzetes narratíva típusokat is, amelyek az intravénás használatra történő váltás kiváltó okait a korábbi használattal és az azzal összefüggő életmóddal hozzák összefüggésbe – vagy legalább is erre engednek következtetni a történetek alapján.

Az interjúalanyok egy részének elmondása alapján arra lehet következtetni, hogy a nagyobb addiktív potenciállal rendelkező drogokra történő áttérést egy „előzetes karrier”, droghasználat, vagy droghasználati szokás generálta. Egyik ilyen narratív elem a „*már túl voltam mindenen akkorra*” motívum. Ennek középpontjában az áll, hogy a fogyasztó az intravénás használat kivételével kipróbált minden más használati formát, és „készen állt” egy újfajta fogyasztási szokásra történő áttérésre. Ennek kísérő motívuma az új érzet utáni érdeklődés, kíváncsiság:

„De már előtte ecstasy-ztunk is, meg speedeztünk, tehát már kipróbáltunk mindent rendszeren.” És amikor lett pénzem, akkor nagyon izgatott az a tudat, hogy milyen is lehet az a heroin. Addigra már kipróbáltam a speed-et, mindent.”

Szintén jellemző, és az előzővel szoros összefüggést mutató narratíva típus az, amelyben az fejeződik ki, hogy az addigi drogfajták és droghasználati szokások működtetése már nem okozott megfelelő élvezetet – a használók egy hiányérzet kialakulásáról beszélnek, valami új érzetre, élvezetre vágytak, amely feltehetően arra vezette őket, hogy kipróbálják az intravénás használatot is:

*„Hát én először cigibe szívtam, akkor az már kevés volt.”
„Az, hogy én szívok, az már egy idő után nem adja meg azt az örömet.”*

A harmadik jellemző narratíva típus inkább az egyre erősödő rászakas, a „rákattanás”, az egyre intenzívebb érdeklődés mintázatát fedi fel. Ezekben a szövegrészekben az interjúalanyok annak adnak hangsúlyt, hogy a korábban fogyasztott drogtípusok egyre inkább felfokozták érdeklődésüket más drogok iránt is: „*Eleinte volt az, hogy nagyon rákaptam, utána meg már kipróbáltam mindent*”.

A meginterjúvoltak egy másik csoportja azonban arról számolt be, hogy az életút előrehaladtával inkább más, külső körülmények játszottak szerepet a nagyobb addiktív potenciállal rendelkező drogokra történő áttérésükben – legalábbis erre utalnak az itt elmondott történetek. Az ilyen típusú narratívákban inkább a kortárs-csoport, valamint más, kevésbé, vagy egyáltalán nem kontrollálható külső

körülmény meghatározó szerepe kapott nagyobb hangsúlyt. Ebből kifolyólag jóval többet és nyomatékosabban beszélnek ezekről a körülményekről, nagyobb súllyal vannak jelen a kortársakra (barátokra, haverokra, osztálytársakra), valamint a váratlan, véletlenszerű történésekre tett utalások.

Az alábbi szövegrészek arról tanúskodnak, hogy az átszokás körülményeinek taglalásakor az interjúalanyok – szemben azokkal, akik saját elmondásuk szerint jóval „aktívabb” szerepet játszottak a drogtípus váltásban – inkább egy sodródóbb, passzívabb, egyfajta tehetetlenséget tükröző narratívával éltek.

„Nem akartam én heroizozni, csak így két 20 éves srác hatására.”

„És akkor egy másik társasággal összejöttem... a törzsmagból ugye, oda jöttek-mentek emberek, ki-be, és én mindenkivel ismerkedtem. Amerre a szél fúj, arra mentem. Így történt.”

Szintén a külső körülmények hangsúlyozása olvasható ki olyanok esetében, akiknél az életpálya alakulásában egy váratlan esemény játszott befolyásoló szerepet: elmeséléseik alapján náluk sem az egyik drog használata váltotta ki, okozta a másik használatát. Mindkét esetben egy feldolgozhatatlan élmény vezette az interjúalanyokat az erősebb drog kipróbálásához. Az egyik esetben egy közeli családtag halála, a másikban pedig egy igazságtalannak vélt, jogtalanul leült börtönbüntetés.

„Nem tudtam feldolgozni ... És a testvéremmel ketten maradtunk plusz a 87 éves nagymamámmal egy óriási családi házban, és rettenetesen sok probléma szakadt a nyakamba és nem tudtam kontrollálni. Így még úgy ellavírozgattam. Tehát egyrészt a családi fizetésekben, egyrészt a temetés. Szóval nagyon sok minden problémám akadt abban az időben így a halála után egy negyed évvel.”

K.: Kazetta elején említetted a maribuánát.

I.: Igen.

K.: Meg a... az ecstasyt.

I.: Igen.

K.: Tehát ezt a hármat használtad?

I.: Így van. Kipróbálás szempontjából. Semmi másból.

K.: Tehát ezek ilyen egyszeri alkalmak voltak?

I.: Igen.

K.: Vagy pedig alkalmi használó voltál? Tehát nem a néha...

I.: Nem. Egyszer kipróbáltam, azt mondtam, hogy köszönöm szépen és ennyi.

K.: Az ecstasyyal is ugyanígy volt meg a maribuánával is?

I.: Mindennel... Tehát akkor kezdte el injekciósan használni, és egyből heroin volt az, amit beszúrtál?

I.: *Így van.*

K.: *Azért lepődtem meg ennyire, mert nagyon hosszú idő telt el a két...az alkalmak között...És mi volt az, ami kiváltotta nálad egyáltalán a heroinos használatot?*

I.: *Akkor szabadultam. És egyszerűen nem tudtam pszichésen feldolgozni azt, hogy ártatlanul ültem börtönben.*

INTENZITÁS

A használatra vonatkozó intenzitás a drog egyre sűrűbben és egyre nagyobb mennyiségben történő használatát jelenti. Az intenzitásra vonatkozó eredményeink vizsgálata az interjúalanyok teljes drogfogyasztói életútjára kiterjedt: az első elmondott drogos élménytől egészen az interjú felvételének pillanatáig. Mivel az alanyok drogos életútjának hossza nagy eltéréseket mutatott, az interjúalanyok között voltak olyanok, akik már több alkalommal kerültek kezelés alá, voltak, akiknek ez volt az első kezelése (itt azon használókról van szó, akikkel az interjú a kezelőhelyen történt), ugyanakkor mások pedig még nem kerültek drogambulanciára. Ennek jelentőségét az eredmények tárgyalásakor kívánjuk megindokolni.

Az interjúkban mind az egyre intenzívebben történő használatot alátámasztó, mind pedig az ezt cáfoló megnyilatkozásokat találtunk. Ez – olyan használók esetében, akik nem azonnal injektálva kezdték drogos életpályájukat – vonatkozott egyaránt az első intravénás használatig terjedő, mind pedig az azt követő időszakra. Először a tipikusan intenzív használatra utaló interjúrészleteket mutatjuk be.

A következő szövegrészletek az első intravénás használatig kiterjedő időszakkal kapcsolatosak. Az interjúalanyok elmondásuk szerint cigarettában szívták a heroint az injektálásra történő átállás előtt, amely – a fóliázás mellett – egyik jellemző kipróbálási formája a heroinhasználatának. A szövegrészletben jól megfigyelhetők az egyre fokozódó, egyre intenzívebb fogyasztás jelei, amelyeket elvonási tünetek követtek, és amit később az intravénás használat váltott fel.

„Először mondjuk egy héten kétszer, utána kétnaponta, háromnaponta. Így. Utána meg a végén minden nap.”

„Egy héten egy szál cigi, a második héten meg már két szál cigi. És utána meg mondtam, hogy próbáljuk ki úgy, hogy szúrva.”

Nemcsak az első injektálásig terjedő fázisban, hanem az azt követő időszakot illetően is találhatók a fokozódó használatról árulkodó megnyilatkozások. Az előző idézetekhez hasonlóan a fogyasztók az első intravénás használatot követően itt is egyre fokozódó injektálásról számoltak be.

„A heroinnak van egy olyan szakasza, egy olyan periódusa, hogy az elején nagyon-nagyon jó, a végén meg nagyon-nagyon szar; mert állandóan csak az van, hogy csak a cucc, csak a cucc, csak a lóvé szerzése, utána megint cucc, megint szúrás, megint lóvészerzés, megint cucc, megint szúrás.”

K: *És neked az anyag mennyisége szempontjából változott-e a dolog? Ugyanannyit lósz, mint az elején – erre lennék kíváncsi?*

I: *Nem. Sokkal többet. Sokkal, de sokkal többet.*

K: *Mennyivel többet körülbelül?*

I: *Hat-bétszeresével. De lehet, hogy többszörösével.*

Amint az az alábbi szövegrészletből kiderül, az egyre intenzívebb fogyasztás kiváltó oka nem csak az élvezet maximalizása, hanem az elvonás következtében fellépő tünetek enyhítése, azaz a szenvedés minimalizálása is lehet.

„Hát utána egyre több anyag kell. Mindig növelni kell az adagot, mert az ember nagyon könnyen hozzászokik. Meg hát eleve hogyha jól akarja érezni magát, akkor úgy mondjam többet kell használni ahhoz, mármint ahhoz, hogy ő meggyógyuljon. Sokkal többet.”

Az egyre fokozódó, egyre intenzívebb heroinhasználatot megcáfoló szövegrészletek alapján a következő jelenségek és típusok váltak megkülönböztethetővé. A megkérdezettek jelentős része beszámolt drogos életútjának olyan időszakáról, vagy időszakairól, amikor az intravénás használat intenzitását tekintve ciklikus jelleget öltött. Ez hosszabb-rövidebb időszakokat foglalhat magában, a 2–3 napos ciklusoktól egészen a több hetes, hónapos, esetleg még az ennél is hosszabb időszakot magában foglaló ciklusokra is. Jellemző, hogy a ciklikus fogyasztás alatt az intravénás használók ténylegesen kevesebb drogot fogyasztanak, kihagyásokkal.

„Hát mit tudom én. Havonta háromszor-négyszer szoktam csinálni. Attól függ, hogy milyen állapotomban vagyok, milyen lelkiállapot van, ami úgy körülvesz engem. Most éppen egy rosszabb stádiumot élem, azért most egy kicsit sűrűbb. Mit tudom én, most egy hónapban ötször-hatször is csinálom.”

A fogyasztás tudatos mérsékléséről számolt be az az interjúalany, aki az elvonási szakaszokban, idővel visszafogja fogyasztását azzal a céllal, hogy csökkentse fájdalmait, tüneteit.

„Az, hogy a Depridolt szeded, azzal csak elnyújtod a fájdalmat. Ha ügyes vagy, akkor megoldhatod mindezt úgy, hogy hogyha nagyon rajta vagy a cuccon, akkor csökkentéssel. Nehéz megcsinálni, de ki lehet adagolni, és akkor mindennap kevesebbet és kevesebbet.”

Szintén előfordul, hogy a fogyasztás nem mérséklődik, hanem egy bizonyos időszakra teljes mértékben leáll, azaz a fogyasztó felfüggeszti a használatot.

„Tebát végül is aki után használtam, az a testvérem volt, mert mint mondtam sokszor leszoktam úgy hosszabb időkre. És amikor utoljára leszoktam, akkor a tesóm is.”

A ciklikus jellegű használat következő jellemzője, hogy ugyan a heroin injektálása abbamarad, azonban más anyagok akár intravénás úton, akár orális úton történő fogyasztása megmarad.

K.: *Mit csináltál akkor, hogyha nem volt pénzed, és mondjuk nem ajándékozhatott neked a diler?*

I.: *Akkor semmit.*

K.: *Akkor nem szúrtál?*

I.: *Akkor beszedtem gyógyszert, ami kell ilyen esetre vagy pedig berúgtam, mint egy számár.*

Természetesen a fent említett eltérő motívumok sok interjúalany életútjában „vegyesen” is megtalálhatók: vannak olyanok, akik más anyag használatára tértek át az intravénás fogyasztást követően, de alkalomszerűen még használnak heroint is intravénásan.

K.: *Elsősorban azt, hogy milyen drogokat szoktál intravénásan használni?*

I.: *Speedet, ecstasyt, néha bélyeget.*

K.: *Meg a heroint, amit elmondtál? Ugye?*

I.: *A heroin, az régebben volt.*

K.: *Most már nem?*

I.: *Másfél éve nem ... A heroin, az mondjuk, félévente egyszer még előfordul. Vagy negyedévente.*

Kevésbé jellemző, ám annál markánsabb jelenséget sejtetnek azok a részletek, amelyek arról számolnak be, hogy a fogyasztó életútjában befejeződött egy szakasz, és egy új kezdődött el. Ezek az interjúalanyok azt engedik sejtetni, hogy egy, az intravénás szerhasználói életútjukat döntően befolyásoló tényezőről van szó. Az előzőekkel ellentétben nem egy ciklikus jelenséggel állunk szemben, hanem – amint azt az alábbi idézetek mutatják – egy megváltozott fogyasztói magatartással, aminek része, hogy az injektálás intenzitása csökken, illetve, hogy szinte teljesen abbamarad, de helyét átveszi más drogok használata. Előbbi egy tudatos

fogyasztói stratégiát feltételez.

K.: *Hogy kell ügyesen csinálni, hogy ne veszíts a testsúlyodból annyit? Mi a módszered erre?*

I.: *Hát meg kell állni. Hogyba van, akkor nem kell beverni mindet rögtön. Sokan azt csinálják, hogyba van náluk egy kimért, akkor addig csinálják, míg el nem fogy.*

K.: *Ezt meg tudod állni?*

I.: *Én meg. Most már meg – hál' istennek.*

K.: *Mióta?*

I.: *Egy éve kb.*

K.: *Mennyi idő kellett ahhoz, hogy meg tudd állni?*

I.: *Sok. Hat...*

K.: *Beosztod?*

I.: *Igen. Például csinálok egyet, és amikor kezd kimenni, akkor még egyet. És akkor egy nap kétszer csinálom.*

E helyütt kell felhívni a figyelmet a már korábban említett problémára, miszerint a szerhasználoi életutak időtartama rendkívül eltérő: az egyévestől egészen a 15–20 éve tartó használatig terjed. Ezért kevésbé lehet egyértelműen interpretálni, illetve tipizálni bizonyos, az intravénás használat intenzitására vonatkozó fogyasztói magatartásokat. Ennek egyik jellemző példája, amikor az interjúalany változásról számol be, azonban sem az erre utaló szövegrészletből, sem az interjú többi részéből nem dönthető el, hogy ez az általa említett változás állandó vagy ideiglenes (ciklikus) jelleget ölt majd. Különösen igaz lehet olyan helyzetekben, amikor a visszafogott fogyasztás elsődleges oka az, hogy képtelen finanszírozni fogyasztását. Egy ilyen helyzet azonban átmenetinek bizonyulhat, mihelyst a használó újra elegendő anyagi forráshoz jut.

„Mostanában már nem szűrhatok annyit, mint azelőtt, mert anyagi problémáim vannak. És mondjuk megelégszem – hogyba nem tudok magamnak heroint venni – két gramm speeddel, két Ecs-szel. Meg mondjuk, egy gramm fűvel.”

Végezetül szólni kell azokról a leginkább említett okokról, amelyeket a fent említett jelenségek magyarázatául megneveznek az interjúalanyok: miért és hogyan áll be változás a fogyasztás intenzitását illetően, akár csökkenésről, vagy fokozódásról van szó? A legjellemzőbb okokat – idézetekkel – az alábbiakban kívánjuk illusztrálni. A leállást, vagy a csökkentet használatot illetően a legtöbbször említett indok a pénz, vagy az elérhetőség hiánya volt az alanyok körében. Kevésbé jellemző, de mindenesetre említésre méltó a tudatos fogyasztói stratégia alkalmazása a diszkontinuitás, vagy az intenzitás csökkentésének elérésére. Szintén érdemes megfigyelni a társaság szerepét az intenzív fogyasztás visszaállásában.

Anyagi forrás hiánya

„Mindennap találkoztunk, mert én mindennap nyomok. Régen, amikor több pénzem volt, akkor naponta kétszer is, háromszor is. Most már csak egyszer, mert nincs pénzem.”

Gondok a beszerezhetőséggel

„Mert így teljesen elborul az agyam, hogyha nekem saját vonalam van, akkor én minden nap. Szóval hogyha máson keresztül szerzem, akkor nem minden nap, mert az kicsit macerásabb. Neki is adni kell, meg mit tudom én. Nyáron az volt a jó, hogy volt vonalam, és akkor minden nap tudtam lőni.”

Tudatos kontroll, ambíció

„Tehát én mindig tudom kontrollálni. Az emberek azt gondolják, hogy jó, aki egyszer elkezd heroinozni, az már tuti, hogy elborul stb. Én tudom kontrollálni. Nekem van olyan barátom, aki állandóan kérdezi, hogy még mindig nincs elvonásod? Mondom, még mindig nincs. Nekem egyrészt ez a szerencsém, másrészt pedig az a szerencsém, hogy még iskolába járok folyamatosan, a középiskolát elvégeztem, most már főiskolára akarok menni, és mindig az van bennem, hogy azért teljesítenem kell.”

Terápiában, kezelésben való részvétel

„...Mivel, hogy voltam rehabilitációs intézetben 10 hónapig...és akkor azt mondták, hogy sikeres terápia volt.”

Börtön

„Most vagyok 20. Tehát olyan négy, négy és fél évig. És abból már egy év, öt hónapot kihagytam, mivel hogy börtönben voltam.”

Társaság

I.: Csak sajnos utána félévre rá ismertem meg ezt az olasz barátnőmet. Hazajöttünk ilyen kupac heroinnal... És ennyi.

K.: Nem tudtál ellenállni?

I.: Á! Erről nem lehet leszokni. Nem lehet.

Multikauzalitás

„És akkor így nem volt az, hogy most füvezek nagyon sokáig, bélyegezek, hanem rögtön gyorsat, és akkor utána egyre így rá voltam kattantva, aztán így ugye anyagi okok miatt le kellett mondani erről az egészről. Meg így megszakadt a kapcsolat is. És utána így ismét megismerkedtünk emberekkel, akik másfajta drogot használtak.”

EPIDEMIOLOGIAI KOCKÁZATOK

Az epidemiológiai kockázatokra vonatkozó megfigyeléseket a következő nagyobb tematikus részben tárgyaljuk:

– először az intravénás életút során változó elvonási jelenségnek a hatását mutatjuk be,

– ezt követően a vénák eltérő állapota által előidézett kockázati szint változására vonatkozó, illetve a túhasználattal és a túladagolással kapcsolatos megfigyeléseket,

– legvégül pedig a szexuális magatartással kapcsolatos jelenségeket mutatjuk be a kockázati kontextusban.

Az eredmények bemutatása előtt először meghatározzuk az általunk használni kívánt egyik kulcsfogalom, az intravénás droghasználat *kockázati kontextusát*, amelyhez a *rhodesi* kockázati környezet (2003) fogalmából érdemes kiindulni.

A *rhodesi* elmélet fontossága abban rejlik, hogy analitikus dimenziókat állít fel a droghasználattal kapcsolatos kockázati környezet (kontextus) leírásához: megkülönböztet individuális (egyéni tényezők), mikrokörnyezeti (család, kortársak) és makrotársadalmi (társadalmi változások, folyamatok) tényezőket. A kockázati környezet az ebben a három dimenzióban megfigyelhető hatások együttes és komplex hatásaként alakul ki, illetve változik. Az általunk használni kívánt kockázati környezet fogalom egyrészt magában foglalja a fenti háromdimenziós megközelítést. Amint az látható lesz, az intravénás használattal kapcsolatos kockázati magatartásformák egyéni, mikro- és makrokörnyezeti hatásokkal magyarázhatók.

A fejezetben szintén használjuk a *kockázatminimalizálás* fogalmát, amelyet a kódolási folyamat során alkottunk meg. Ez olyan, a használó által mutatott cselekvési szándékot és annak konkrét megnyilvánulási formáját fejezi ki, ami az észlelt kockázati helyzetek csökkentésére irányul. Ez vonatkozhat a közös tű- és eszközhasználati helyzetek csökkentésére vagy elkerülésére, a többször használt tű fertőtlenítésére, a begyulladt vénák ápolására, a vásárolt anyag minőségének ellenőrzésére.

Figyelembe véve a *moorei* heterogén drogfogyasztói szcénák amorf jellegét és dinamizmusát, valamint az ahhoz kötődő „sokutas” lehetőségeket, mind a kockázat, mind az élvezet⁴ fogalmát egy dinamikusabb kontextusban igyekszünk értelmezni: az eltérő élet- és fogyasztási formákat magában foglaló utakat más élvezeti és kockázati összefüggésben kell szemlélni.

⁴ Lásd az eredmények tárgyalásánál a következő részben.

AZ ELVONÁS HATÁSA AZ INTRAVÉNÁS SZERHASZNÁLÓI ÉLETÚT SORÁN

Az elvonás és az intravénás szerhasználói életút progressziója összefüggéseinek bemutatása előtt az *élvezeti kontextus* meghatározását végeztem el. Erre azért van e helyütt szükség, mert az elvonáshoz kapcsolódó jelenségek, következmények nem kizárólagosan a kockázati, hanem az élvezeti magatartás- és viselkedésformákkal is összefüggésben állnak. Az élvezeti kontextus meghatározása az elemzési folyamat részét képezte: az alább felsorolt perspektívákat, dimenziókat az interjúk elemzésekor alkottuk meg.

A következőkben bemutatjuk azokat a segédfogalmakat, amelyeket a drog különböző élvezeti dimenzióinak megragadására használtam.

1. *Fizikai*: intenzitás, erőteljesség, azonnaliság, hatás fokozása, hatás elnyújtása, bizsergés, *flash*-érzet, feltöltődés, hallucináció, vizuális élvezet.

2. *Pszichológiai-hangulati*: könnyed, békés, barátságos, fesztelen és őszinte, közönyös, nem gondolkodik, izgalmas, nem fél, jó kedv, boldogságérzet okozása. Mindezen érzetek kontextusa a problémák elől menekvés (dekontextualizálás) és a rossz élmény feledtetése (rekontextualizálás).

3. *Drogbeszerzéssel kapcsolatos*: az anyag utáni járkálás a heroinos életforma izgalmas része: egyfajta élvezetet okoz, programot jelent a heroinistának, érdekességet (emberekkel találkozik, ki kell találnia, hogy kitől hogyan lehetne anyagot szerezni – azaz a network kialakítása és bővítése).

4. *Pszichoaktív anyaggal kapcsolatos*: fogyasztott drog típusa, mennyisége, minősége és beadásának módja.

5. *Társas hatások*: egyedül vagy társaságban történő szűrés.

A fentiekből látható, hogy a drogozás élvezetét egy összetettebb, kibővített kontextusban vizsgáljuk. Az ehhez kapcsolódó élvezet maximalizálás fogalma – amelyet a kockázat-minimalizáláshoz hasonlóan kódjaink segítségével alkottunk meg – arra a cselekvési formára utal, amely részeként a használó, a fent említett kibővített élvezeti kontextusban a számára legkedvezőbb, legjobb állapot elérésére törekszik.

Az drogkarrier során kialakuló elvonás azon tényezők egyike, amely a legtöbb és legösszetettebb változásokat idézi elő a kockázati dimenzióban: előidézheti a közös és többszöri tű- és eszközhasználatot, befolyásolhatja a biztonságos szűrés helyét, a biztonságos bőrfelületre történő injekciót, a fertőtlenítést, az anyag bevizsgálását. A következőkben két olyan tendenciára kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyek segítségével árnyaltabban közelíthetjük meg azt a véleményünk szerint leegyszerűsített elképzelést, miszerint az elvonás fokozódásával együtt jár a magas kockázati cselekvésformák kialakulása. Ehhez egyrészt a használat korai és későbbi stádiumában tapasztalt elvonás-sóvárgás jelenségek közötti különbségekre hívjuk fel a figyelmet, valamint e jelenségekhez szorosan kötődő két fogalom, a szenved-

dés-minimalizálás és az elvonás-menedzselés fogalmainak bevezetésére teszünk kísérletet.

Interjúink feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy az interjúalanyok az int-ravénás használat eltérő fázisaiban más módon élték meg, jellemzik az elvonást, illetve az ahhoz kapcsolódó sóvárgó állapotot. A fogyasztás korai stádiumában az elvonás-sóvárgás kontextusát a fizikai és pszichológiai élvezet utáni vágyakozásként határozhatjuk meg.

„Először is úgy van, hogy már a vágytól, hogy ugye, bennem legyen az anyag, már eleve elkezd remegni a kezem. Már ugye, akkor kevesebb az esély, hogy rendesen beletalálok a vénába. A másik pedig az, hogy én idegbeteg vagyok. Én egy idegbeteg típus vagyok, hogyha heroin van a kezemben. És hogyha nem találok be, mondjuk kétszer-háromszor, a vénába, akkor mellényomom valahová.”

„Az az igazság, hogy amikor már megvolt az anyag, olyankor már az volt a cél, hogy minél előbb bekerüljön valahogy.”

A használat későbbi fázisát illetően, amikor a fogyasztó toleránssá válik a drog iránt, az elvonási tünetek erősödését és a sóvárgást inkább az anyag hiánya következtében fellépő fizikai és pszichikai szenvedés kontextusában értelmezhetjük. Az ide vonatkozó szövegrészletekben a betegség és egy ahhoz kapcsolódó gyógyulás, gyógyulni vágyás narratíváit találtuk.

I.: *Mondjuk, például 8 év után, hogy amikor elvonási tünetem van, akkor az a két perc, amikor iszonyúan beteg vagyok, mint például most is, tehát beszúrom magam, és az a két perc, amíg a térdemben így elmúlnak a csontfájdalmak, és elmúlik minden, ami fáj. És minden, ami rossz. Ez a jó benne.*

K.: *Ez az egyetlen jó benne?*

I.: *Igen. Ennyi idő után már igen.*

A két stádiumban jelentkező eltérő elvonás-sóvárgás különböző értelmezési kontextusa jól látható a következő idézet részletben: *„Az érzés miatt (szúrt). Csak az érzés miatt. És utána meg a rászorulás miatt. Mert már beteg voltam akkor, ha nem szúrtam.”*

Az eltérő értelmezési keretek miatt másképpen kell interpretálnunk az elvonás enyhítésére tett cselekvéseket is. A fogyasztás korábbi stádiumában az elvonás kezelése, menedzselése a minél gyorsabb hatás elérésére, újra átélésére irányul, amely a drogoldat mielőbbi befecskendezésében manifesztálódik.

I.: *Előbb volt egy kis vita, hogy ki szúrjon először, vagy mit tudom én, hogyha segítség kellett a másiknak.*

K.: *Ez mért volt jelentős vagy mért volt fontos, hogy az kapja, aki...*

I.: *Hogy ki az első?*

K.: *Igen.*

I.: *Azért, mert minél előbb akarja az ember az adagját, vagy minél előbb jól akarja érezni magát.*

A mielőbbi injektálásra való törekvés ugyanakkor magasabb kockázati szintű magatartásformák előidézője, hiszen ilyen helyzetekben előfordulhat, hogy nem ellenőrzik az anyag minőségét, vagy közös tűt használnak.

I.: *Az az igazság, hogy amikor már megvolt az anyag, olyankor már az volt a cél, hogy minél előbb bekerüljön valahogy. És hogyha nagyon messze volt a patika, akkor volt olyan, hogy inkább nem is mentünk el, hanem megvártuk, amíg körbeér a tű.*

K.: *Ebben nem is mindig az anyagiak játszottak szerepet?*

I.: *Igen. Nem, hanem hogy minél előbb bekerüljön. Igen.*

A korai fogyasztási fázisban egy élvezet-maximalizálásra való törekvés narratíváját is felfedeztük, amelyben egy hedonikus fogyasztói magatartástípus jelenik meg. Ez elsősorban egy fokozott, intenzív használatban, a drogok együttes fogyasztásában nyilvánul meg, aminek következtében fokozódik a túladagolás veszélye. Jóllehet e helyütt megerősíteni nem tudjuk, mégis megfogalmazható az a hipotézis, miszerint a különböző élvezet-maximalizálási törekvések – drogok keverése, „flasheltetés”, kiéheztetés, együttes fóliázás és szúrás – is valószínűleg a korábbi stádiumban a jellemzőek.

I.: *Utána megcsinálja a speedet, és ráhúzza azt is, és utána megcsinál rá valamit az ember – teszem azt ecstasyt csinál, azt is ráhúzza. Azt ember ha kibírja?! Volt benne részem, de... Komoly.*

K.: *Komoly, hogyha ecstasyt is rá...?*

I.: *Komoly. Így a hárommal együtt az baromira életveszélyes.*

A későbbi fázisban – amint azt a korábbiakban írtuk – az elvonást másképpen élik meg a használók. Itt az elvonás menedzselése már nem a vágyott jó állapot újra elérését célozza, hanem az elsődleges cél az elvonás okozta rossz, kellemetlen fizikai tünetegyüttes mielőbbi enyhítése, vagy az attól való megszabadulás. Ezt a jelenséget ezért szenvedés-minimalizálási törekvésként értelmeztük, ami adekvátabb módon írja le a „beteg” fogyasztó fájdalomnyhítési törekvéseit. Véleményünk szerint az elvonás-menedzselés fogalma inkább a korábbi szakasz elvonás-sóvárgására tett

cselekvéseket definiálja megfelelőképpen. Az intenzívebb vagy a mielőbbi droghoz jutás nem csak a korai szakaszra jellemző elvonás-menedzselés, hanem a tünetenyhítési szándék megnyilvánulási formája is lehet.

„Hát utána egyre több anyag kell. Mindig növelni kell az adagot, mert az ember nagyon könnyen hozzászokik. Meg hát eleve hogyha jól akarja érezni magát, akkor úgy mondjam többet kell használni ahhoz, mármint ahhoz, hogy ő meggyógyuljon. Sokkal többet.”

Ebben a későbbi fázisban, amikor a fogyasztó toleránssá vált a drog iránt, amikor a használat már csak a szenvedés tüneteit enyhíti, csökken a túladagolás veszélye is: ugyanaz a mennyiség, amely korábban túladagoláshoz vezetett, már csak a fizikai és pszichikai fájdalmak enyhítését szolgálja.

A feltehetően strukturáltabb életformával, rendszeres anyagi forrással rendelkező interjúalanyaink esetében a fentiekől eltérő elvonás-menedzselésre utaló cselekvésformákat fedeztünk fel. Úgy tűnik, hogy ők kevésbé vannak kitéve a fent említett, elvonás következtében kialakuló kockázati faktoroknak mint azok, akik pénz hiányában magasabb kockázati szintű cselekvésformákra kényszerülnek. A pénzzel rendelkező fogyasztó azonnal képes elvonását enyhíteni azzal, hogy bármikor hozzájuthat az anyaghoz. Ezzel elkerülhet magasabb kockázati kategóriába tartozó cselekvésformákat:

K.: *Értem. És ki kapja meg a szűrőt, mikor szűrtök?*

I.: *Ilyen nincs. Mit tudom én. Nekem nem kell a szűrő.*

K.: *Neked nem kell. Mért nem?*

I.: *Mit csináljak a szűrővel?*

K.: *Esetleg akinek...*

I.: *Nincs így elvonásom, hogy most ilyen szűrőre van szükségem. Annyira rám jön, hogy akarom, akkor veszek. Szűrőt nem szoktam tartani.*

Mások a fogyasztás visszafogásával, tudatos kontroll alkalmazásával igyekeznek menedzselni ezt az állapotot, és ezáltal elkerülni a kockázatosabb helyzeteket. Az alábbi idézetek egy olyan fogyasztói típust írnak le, aki egy bizonyos idő elteltével, feltehetően a használat egy későbbi szakaszában a fogyasztás egy tudatos mérsékléséről, visszafogásáról, önmaga kiéheztetéséről számolt be. Ez a tudatos stratégia az elvonás fizikai és pszichikai fájdalmaira tett válaszlépésként értelmezhető. Az idézetek azt is sejteni engedik, hogy ezek a fogyasztók – túljutva a fájdalmas elvonás időszakán – egy tudatosan kontrollált fogyasztás segítségével képesek a korábbi, vagy a korábbihoz hasonló – fizikai és pszichikai dimenzióban értelmezhető – intravénás élvezet újbóli elérésére.

K.: *Mennyi idő után jelentkeznek így az elvonási tünetek nálad?*

I.: *Hát nekem nem nagyon szoktak, mert olyan gyakran nem csinálom már mostanában. Volt, amikor minden nap csináltam. Most meg két-három naponként, és akkor... és úgy annyira nem érzem az elvonást.*

Szintén szólni kívánunk a drogbeszerzés, az intravénás szerhasználói életforma köré csoportosuló élvezet dimenzióban tapasztalt változásról is, ami szintén összefüggésben áll a használat progressziójával. A korai szakaszban az anyag utáni járkálást a fogyasztók a heroinos életforma izgalmas részeként élik meg. Napjaik nagy részét a kapcsolatok beszerzése, a droghoz jutás csatornáinak kitalálása és megkeresése, az új emberekkel való találkozás teszi ki. Interjúalanyaink között azonban akadtak olyanok, akik arról számoltak be, hogy a későbbiek folyamán ezt már nem egy, a beszerzés és fogyasztás köré épülő élvezetes életformaként élik meg, hanem egy kényszerű utánjárásként, hiszen az anyag beszerzését már az egyre erősödő elvonási tünetek mozgatják. Újra előbukkan a betegség és a betegség enyhítésére tett kényszerű állapot narratívája.

A VÉNÁK

A rendszeressé váló injekciós droghasználat egyik velejárója, következménye, hogy a vénák fokozatosan használhatatlanná válnak: begyulladnak, tönkremennek. Az ápolatlan, rossz állapotban lévő vénák állandó fertőzésveszélynek vannak kitéve, ráadásul az állandósult intravénás használat során ez maradandó károsodást is okozhat.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a romló állapotú vénák használata ciklikus jelleget ölt, az intravénás használó pihenteti a gyulladt, rossz állapotú vénákat: *„Mit tudom én, mindig tudom, hogy éppen hol van jó vénám, és akkor oda. Most, hogy gyakran nem szúrtam, most tudom, hogy hová tudok szúrni. De a vénák is újra regenerálódnak, csak el kell teljen egy fél év, mondjuk.”* Ezzel a szerhasználó csökkenti a további fertőzésveszély kialakulását.

Másik megfigyelt jelenség a kockázati szint csökkentésére a mások által történő szúrás alkalmazása. Ilyen esetekben az intravénás beadásban tapasztalatot szerzett társ az, aki elvégzi az injektálást az épen maradt bőrfelületeken: így a beadás újra kontrolláltabbá válik, ami a kockázati szint csökkenését jelenti a fertőzésveszélyeket illetően.

Az egyre rosszabb állapotba kerülő vénák egy másik következménye lehet, hogy megszűnik, illetve minimalizálódik a több alkalommal történő túlhasználat. A felduzzadt, sérülékenyebb vénák már nem bírják a többszöri injektálást, ezért a használók minden egyes szúrásnál új fecskendőket kezdenek használni. A steril,

még nem használt tű nem kezdi ki a sebes vénát, így egyrészt csökkenti, késlelteti annak romlását, másrészt jelentős mértékben segít megelőzni a közös tűhasználat által előidézett fertőződések. A használó tehát kockázat-minimalizálási cselekvést tanúsít:

K.: Hányszor szoktál általában egy fecskendőt használni? És mért pont annyiszor, amennyiszor?

I.: Hát így a vége fele már csak egyszer, mert nem tudtam csak steril tűvel lőni, mert annyira rosszak voltak a vénáim.

Ugyanakkor interjúalanyaink között előfordultak olyanok is, akik azt követően, hogy vénájuk alkalmatlanná vált a szúrásra, más, az injektálásra kevésbé alkalmas testfelületet használnak, csökkentve ezzel a beszúrás biztonságát.

TŰ- ÉS ESZKÖZMEGOSZTÁS

Az intravénás használat legmagasabb kockázati faktora az oldat befecskendezésére használt tű és eszközök másokkal történő megosztása, vagy nem rendeltetésszerű használata, hiszen ezek a különböző vírusok és fertőzések terjesztésében nagy szerepet játszanak. Az alábbiakban két olyan tendenciát mutatunk be, amelyek kialakulása az intravénás használat előrehaladtával szoros összefüggést mutat.

A FERTŐZÉSEL KAPCSOLATOS ATTITŰDVÁLTOZÁSOK

Több interjúalany esetében tapasztaltuk, hogy a fertőzésvesélyekkel kapcsolatos tapasztalatok, félelmek, valamint az arról szerzett ismeretek megváltoztatják a fecskendőhasználattal kapcsolatos attitűdöt és használati szokásokat. Ennek egyik tipikus példája, amikor a használó a steril és saját tűvel való injektálásra történő átállást avval indokolja, hogy számos, másokkal történő tümegosztást követően egy szűrés alkalmával kiderül, hogy az illető nem fertőző. Ennek eredményeképpen átállnak saját tűhasználatra, illetve jóval körültekintőbben járnak el.

Szintén a saját tűhasználatra való átállást eredményezheti az, amikor kiderül, hogy valakinek a szűrőkörében hepatitis C fertőzött használó van. Ilyen esetben a továbbiakban vagy elkerüli a velük történő közös tűhasználatot, vagy arra törekszik, hogy ő legyen az első szűrő, amennyiben csak egy tű áll rendelkezésre.

Mások a hepatitis C és az AIDS fertőzések megjelenését nevezik meg a körültekintőbb használat okaként. Az ilyen esetek abban különböznek a fent említettek-től, hogy itt nem személyes (egy fertőzött személy konkrét ismerete), hanem egy

általános, kevésbé személyesíthető és konkretizálható tapasztalat áll a változás hátterében: a fertőzésveszélyek fokozatos köztudatba kerülése, megismerése.

I.: *Mondom, én mindig egyedül szúrtam.*

K.: *Ja, igaz.*

I.: *Volt olyan, hogy brigádban. De az még nagyon az elején volt. Akkor még a hepatitis a közelben nem volt. 1991-ben, 1993-ban. A közelben nem volt még akkor a hepatitis.*

Tapasztaltunk olyan eseteket is, amikor a saját túhasználatra átállt fogyasztó a fertőzésveszélytől való félelem, a közös túhasználat elkerülésének szándéka ellenére, véletlenszerű, előre nem tervezett cselekvése következményeként belekerült közös túhasználati helyzetekbe. Ezek okáról ők maguk sem tudtak számot adni, illetve ennek körülményei tisztázatlanok maradnak.

TÚLADAGOLÁS

A droghasználatot kísérő másik kockázati faktor a túladagolás. Interjúalanyaink számos tényezőt neveztek meg a velük megtörtént túladagolást illetően. Ezek közül a legjellemzőbbek a mohóság vagy tapasztalatlanság, a bevizsgálás hiánya, a megszokottól eltérő, jobb minőségű anyag injektálása, illetve a szándékos, szuicid célzatú próbálkozások voltak. Az interjúalanyok egy részének elmondása szerint a fogyasztás korai stádiumában, amíg a szervezet kevésbé tolerálja a drogoldatot, nagyobb lehet a túladagolás veszélye: interjúalanyaink sok esetben „mohóságról” számoltak be, amikor a velük megtörtént túladagolásról kérdeztük őket. Bizonyos idő elteltével azonban a fogyasztók egy csoportja kitapasztalja azt a mennyiséget vagy arányt, amely csökkenti a túladagolás veszélyét.

A fogyasztási szokás fejlődésének fontos részeként a használók egy része megtanulja a heroin minőségének ellenőrzését, csökkentve ezáltal annak kockázatát, hogy a hatás elmaradása miatt túladagolja magát, vagy rosszul legyen (különösen homok, összetört gyógyszer vagy porcukor esetében). Ezzel a kockázat-menedzseléssel a magas kockázati szint csökken, a fogyasztást a használó jobban kontrollálja.

ÓVSZERHASZNÁLAT

A korábbiakban már említettük, hogy az intravénás fogyasztók különböző fertőzésveszélynek való kitettségét nem csak az injektáláshoz szükséges eszközök használata, hanem a fogyasztók szexuális viselkedési formái is jelentősen befolyásolják abban az esetben, ha nem használnak óvszert, illetve ha partnerkapcsolataik már

fertőzött egyének közül kerülnek ki. Az alábbiakban azt igyekszem a vizsgálatból bemutatni, hogy mennyiben igazolható az a korábban feltett hipotézis, miszerint a drogos életút előrehaladtával a szexuális viselkedéshez kapcsolódó kockázati tényezők nem mutatnak egyre növekvő tendenciát.

Az interjúalanyok két részben tértek ki partnerkapcsolataikra, valamint az óvszerhasználatra: amikor a fertőző betegségekkel kapcsolatos kérdésekre, illetve amikor a szexuális szokásaikkal kapcsolatos kérdésekre válaszoltak. Ezek alapján két – a heroinos életúttal feltételezhetően szorosan összefüggőnek látszó – tendencia figyelhető meg.

Számos interjúalany számolt be arról, hogy a heroinfogyasztás kialakulásával, illetve fokozódásával párhuzamosan csökken a szexuális kontaktus iránti vágy. Kockázati szempontból ennek az a következménye, hogy a szexuális úton is terjedő fertőzések továbbterjedésének valószínűsége – a testi kapcsolat hiányában – jelentősen csökken.

K.: Általában állandó partnered van, vagy gyakran váltod a partnereidet?

I.: Amióta heroinozok, azóta nincs is partnerem. A heroin egyszerűen kiöli az emberből a szexuális vágyat.

I.: Nem, csak most valahogy nem kívánom az ilyesmit. Talán ez is a heroin hatása. És... és... Igen! Talán az. Legalábbis ezt már észrevettem, hogy azóta nem igazán kívánom, és... vagyis, hogy amióta ezt az egészet csinálom, azóta nem annyira.

Ugyanakkor utalások történtek arra vonatkozóan, hogy a használat csökkenésével, kontrollálásával a szexuális vágy újra felerősödhet, a fogyasztó újra szexuális életet kezd élni, ami potenciális veszélyt jelenthet a fertőzések továbbadását illetően.

„Szóval tudom, hogy sok embernél az van, hogyha egy ideig használja, akkor teljes impotenciát okoz. Azért ez nekem furcsa, mert amikor... szóval, nehéz beindulni, de ha beindul az ember, vagyis nálam, akkor nagyon sokáig el tud húzódni. De amikor nagyon intenzíven használja az ember az anyagot, mondjuk, többször egy nap, akkor tényleg a nemi vágya elmegy. De amint fut ki ebből, mondjuk, kevesebbet használ, vagy leáll vele bizonyos időre, az visszatér. Igen, visszatér, szóval nem okoz végleges impotenciát.”

A másik megfigyelt jelenség a használók egy csoportjánál a promiszkuitás kialakulása. Ezen fogyasztók esetében azt tapasztalható, hogy a heroinos életforma kialakulásával, a társas háló leszűkülésével a fogyasztók szexuális kapcsolatai kifejezetten droghasználókból, intravénás használókból kerülnek ki. Számos esetben ez egy intravénás partnerrel történő együttélést, vagy intravénás használókkal létesített alkalmi kapcsolatokat jelent. Sok esetben nem derül ki, vagy nem kérdezik meg,

hogyan a fogyasztónak van-e valamilyen fertőzése. Ennek következménye lehet, hogy – az esetleges tűmegosztás mellett – az óvszerhasználat hiányának következtében szexuális úton is továbbadják egymásnak fertőzéseiket. Tovább növelheti a kockázatot, ha az ismeretségi körben számos hepatitis fertőzött személy van, hiszen lehet, hogy a partner éppen ebből a körből kerül ki. Vannak olyan intravénás használók, akik annak ellenére, hogy tudnak más használók fertőzéséről, nem védekeznek következetesen.

K.: *Tehát így tapasztaltad.*

I.: *Ja. Vagy így, egymás között, aki tudja, hogy na, a másik is drogos, ő is. Azok így sokszor jobban összejönnek, mert más az ő világuk.*

K.: *Volt-e vagy van-e nem droghasználó partnered?*

I.: *Nincs.*

K.: *És nem is volt?*

I.: *Volt. Csak hát ez egy más világ.*

K.: *És van olyan partnered, aki nem intravénás szerhasználó, annak elmondtad, tudta, hogy te az vagy?*

I.: *Nincs olyan partnerem. Aki mellém szegődött, mindenki nyomott egy idő után.*

KAPCSOLATOK

Az eredmények bemutatása előtt tisztázzuk annak a hipotézisben is megfogalmazott folyamatnak a jelentését, amely alatt az intravénás fogyasztók kapcsolatainak leszűkülését értettük. Eszerint a droghasználó kapcsolatait akkor tekintem leszűkültnak, amikor az kizárólagosan a drog beszerzéséhez és fogyasztási folyamatához tartozó egyénekre korlátozódik. Ennek következtében, illetőleg ezzel párhuzamosan kapcsolataik megszűnnek, vagy minimálisra csökkennek az intravénás droghasználó szubkultúrán kívüliekkel.

Az interjúalanyok mind az első drog-, mind az első intravénás használatnál és kipróbálással kapcsolatban egy szűk baráti kör, vagy a baráti körhöz tartozó ismerősök jelenlétét, szerepét nevezték meg. Jóllehet a heroin-, illetve az intravénás használatra történő átszokás társas körülményeit, az azzal kapcsolatos megfigyeléseket másutt tárgyaltuk, e helyütt azt kell kiemelni, hogy az interjúalanyok az első drogfogyasztás kezdetétől feltehetően olyanok társaságában kerültek, ahol a fogyasztás biztosított volt. Az eltérő narratívák és az ahhoz kapcsolódó különböző értelmezések ellenére úgy tűnik, hogy mindig akadt egy olyan helyzet, egy olyan társaság, ahol lehetett fogyasztani.

Az interjúk túlnyomó részében jól megfigyelhető volt az a tendencia, miszerint a drog beszerzésének állandó biztosítása, valamint a fogyasztás és a köréje épülő

életforma a heroinos szubkultúra tagjaira korlátozódik. A heroin beszerzéshez állandó kapcsolattartás szükségeltetik a dilerrel, aki néhány esetben nemcsak elad, hanem együtt fogyaszt a használókkal. Amennyiben egy diler felhagy a kereskedéssel, egy másik „vonal” (diler) lép a helyébe, ami biztosítja az ellátás azonnali folytatását. A használó tehát a fogyasztás ellátása érdekében állandó kapcsolatot kell, hogy létesítsen a beszerzést biztosító egyénekkel: attól a ponttól kezdve, hogy magának kell biztosítania a beszerzést, életének egyik szférája a dílerekhez köti, akik ugyanúgy az intravénás hálózat részei. Még akkor is, ha ez a kapcsolat sok esetben rövid, gyors találkozásokban merül ki.

Az intravénás fogyasztás sok esetben társaságban történik: ezek a társaságok jellemzően vagy szűkebb baráti társaságok, vagy nagyobb létszámú, 4–6 fős társaságok, ahol nem mindenki tartozik a szűkebb baráti körhöz. Az együttes fogyasztás egyik oka, hogy közösen szerzik be az anyagot, illetve dobják össze az anyagra a pénzt, mert külön-külön nem áll rendelkezésükre a megfelelő összeg. Ilyen esetekben néha bevesznek olyan fogyasztót is, akinek nincs pénze.

Az eddig vázolt folyamatok azt érzékeltetik, hogy az interjúkban elmondottak alapján az első használattól kezdve az interjúalanyok azokat a kapcsolataikat kezdik intenzívebben használni, amelyek a drog megszerzéséhez és fogyasztásához kapcsolódnak. Az interjúkban található töredékek azonban további részleteket fedtek fel az intravénás és a nem használói kapcsolathálókkal összefüggésben.

Markánsan jelenik meg az egyre inkább használói kapcsolatokra történő leszűkülés folyamata. Az utalások és történettöredékek alapján megállapítható, hogy a kapcsolat fokozatosan megszűnik a nem fogyasztói körökkel: ez magában foglalja a családot és azokat a barátokat, akik absztinensek maradnak. Utóbbiakkal egy idő után a kapcsolat megszakad. Az ezt a folyamatot leíró narratíva egyik jellemzője az elvesztés, az elfordulás, a megváltozott személyiség motívuma. Az alábbi idézet jól foglalja össze az intravénás szerhasználói életmóddal járó, a különböző típusú kapcsolatokban történő változásokat:

„Hát, én próbálok normális lenni, és így most anyu is kezd egy kicsit toleránsabb lenni velem, de egyébként nagyon tönkrement a kapcsolat az egész családdal. A barátaimat elvesztettem, már olyan szinten is, hogy meghaltak kábítószer túladagolásban. Akkor azok a srácok, barátok, gyerekkori barátok, akik ugye nem estek bele a heroinba, próbálták kirángatni belőle az elején, de nem sikerült, ők meg teljesen elhagytak, nem is foglalkoznak velem. Végül is teljesen tönkreteszi az embert. Szóval így egyszerűen teljesen megfordul az ember.”

A heroinos kapcsolatokra történő leszűkülés mellett egy másik jelenségről is említést tettek az interjúalanyok: ennek középpontjában az egyénnek a szűkebb heroinos hálózaton belüli elmagányosodása, magára maradása áll. A droghasználók narra-

tívájában ezzel párhuzamosan megfigyelhető a befordulás, az önmagára történő koncentráció, ami egy jelentős izolációs folyamat része. Az alábbi idézet az elmagányosodási tendenciát jól illusztrálja.

„Hát nem volt egy darab ismerősöm se, egy darab barát. Csak a diler meg én voltam. És az volt egész nap, hogy fölkeltem, megszereztem a pénzt és kész. Belőttem magam és ennyiből állt az egész.”

Az intravénás használók egy része beszámolt arról a jelenségről, miszerint a hosszú ideje velük egy szűrókörben, fogyasztói társaságban lévő barátok, társak egy idő után – feltehetően túladagolás következtében – kihalnak mellőlük. Ez az injekciók által említett elmagányosodási, befordulási folyamat egyik aspektusaként értelmezhető.

„Mai napig járok ki hozzá a temetőbe. És így barátok közt így, akik igazi barátok voltak, így nagyon sokan meghaltak és így spanok közül is nagyon sokan. Szóval nem tudnám megszámolni a két kezemen, hogy hányan.”

Az eddig leírt és idézetekkel illusztrált jelenségek tehát azt a folyamatot kívánták bemutatni, amelynek részeként az intravénás használat, az ahhoz kapcsolódó életforma és életstílus kialakulásával a használók elsősorban olyan egyénnel kerülnek kapcsolatba, akik életét szintén a drogfogyasztás jellemzi és határozza meg. Az interjúkat olvasva elmondható, hogy ez a jelenség tűnt a legjellemzőbbnek. A továbbiakban olyan folyamatokat mutatunk be, amelyek bizonyos szempontból mégis ellentmondanak ennek az egyirányúságot feltételező megközelítésnek.

Ebből az egyik legjobban megfigyelhető a megszakított droghasználathoz kapcsolódik. Ahogyan azt már a heroinhasználat, heroinfogyasztás intenzitásáról írott részben bemutattuk, a droghasználók egy jelentős része intravénás szerhasználói életútja során hosszabb-rövidebb időszakokra megszakítja a fogyasztást, jellemzően leállási szándékkal. Bizonyos fogyasztók esetében ilyen helyzetekben úgy tűnik, hogy megszakítják a kapcsolataikat azokkal az emberekkel, akikkel a korábbi időszakban együtt injektáltak. A régi network-től való elszakadás folyamatával ugyanakkor együtt jár a nem fogyasztói körhöz tartozó ismeretségek felelevenítése is.

„...én leszoktam kétszer is egy évre. De ezt úgy csináltam, hogy végül is elszakadtam az egész társaságotól, mindenkitől. Ezt egy ismerősöm segítségével.”

Érdekes módon a sikertelen leállási kísérletek kapcsán szintén találtunk utalásokat a korábbi kapcsolathálóra. Ilyen esetekben arról számoltak be az érintett interjúalanyok, hogy egy heroinmentes időszak azzal ér véget, hogy találkozik valakivel

a régi körből. Feltehetően ez is a fenti ténymegállapítást erősíti meg, miszerint a leállás időszakaira megszakítják kapcsolataikat az intravénás hálózat tagjaival.

„Hát volt, hogy fél évig nem nyomtam. Volt, hogy egy- két hétig. De utána mindig eljön, ha nem akarom, akkor biztos, hogy találkozok valakivel, hogy van valami cucc.”

Továbbá megfigyelhető volt az is, hogy egyes interjúalanyok – jóllehet továbbra is intravénás használók maradtak – leépítették kapcsolataikat a fogyasztói hálózat tagjaival, és olyanokkal létesítettek kapcsolatot, akik nem fogyasztók. Voltak olyanok is, akik egyfajta „kétlaki” életről számoltak be: egyszerre tartották fenn kapcsolataikat a heroinhasználókkal, és a nem-fogyasztói körből származókkal is. Az alábbi két idézet ezeket a jelenségeket mutatja be.

I.: *Azért szúrok egyedül, mert olyan barátaim vannak, akik nem kábítószeresek. Megszüntettem minden kábítószeressel a kapcsolatot, tehát csak dílerrel tartottam kapcsolatot, kábítószeresekkel nem. Nincsen már semmi közösségem velük.*

K.: *Mióta?*

I.: *Hát, elég fiatalon. Nekem nem társaság. 40–55 éves barátaim vannak. Azok a barátaim. És nem kábítószeresek. Azt akarják, hogy jöjjek le róla.*

„Énnekem, a társaságomnak az egyik része ez, a másik része meg inkább ilyen bulizós, akik járkálnak koncertekre, meg bulizni, meg ilyen helyekre. És ha velük vagyok, akkor úgy viselkedem, ha meg velük vagyok, akkor így. A környezettől szerintem jobban függ.”

DISZKUSSZIÓ, KÖVETKEZTETÉS

Amint azt az újabb kutatási eredmények már jelezték, a drogfogyasztás különböző aspektusaiban a hagyományos elméletekkel kevésbé írhatók le drogfogyasztói életutak. A fejezetben tárgyalt három nagyobb vizsgálati dimenzióban (pszichomotoros anyaghasználat, epidemiológiai kockázatok, fogyasztói hálózatok) elvégzett vizsgálati eredmények is azt sugallják, hogy a hagyományos megközelítések csak korlátozottan alkalmazhatók a droghasználói életút vizsgálatára. Az eredmények alapján az is elmondható, hogy a drogos életutat a fogyasztás eltérő aspektusain keresztül leginkább a többirányúság és a ciklikusság jellemzi, valamint, hogy a fogyasztó sok esetben inkább ágens, mintsem passzív alanyként írható le.

Mіндеzen következtetéseket három problémakör vizsgálatán keresztül vontuk le: egyrészt megvizsgáltuk a kapudrog elmélet igazolhatóságát, valamint azt, hogy a drogos életút ténylegesen egyre intenzívebb fogyasztással jár-e együtt. Ezt követően azt a hipotézist vetettük vizsgálat alá, miszerint a drogos életút progressiója – az

intravénás használatot kísérő jelenségként – együtt jár az epidemiológiai kockázatok fokozatos növekedésével. Végül arra voltunk kíváncsiak, hogy az intravénás használat következtében ténylegesen csak a heroinfogyasztókra korlátozódnak-e az injektlók kapcsolatai, amely kapcsolat-redukciós folyamatot egy fokozatos elmagányosodási tendencia kísér. Az eredményekből adódó következtetéseket a következőkben tárgyaljuk.

Igazolhatónak véljük a kapudrog elmélet szekvencialításra vonatkozó tételét abban a tekintetben, hogy az interjúalanyoknak egy része ténylegesen egy lépcsőzetességről számolt be a drogváltás tekintetében. Esetükben jól megfigyelhető, hogy a nagyobb addiktív potenciállal rendelkező drogfogyasztást, illetve az intravénás használatot kisebb potenciállal rendelkező drogok használata előzte meg. Ez vonatkozik olyan használókra is, akik nem elsősorban ezt a lépcsőzetességet hangsúlyozták ki, mégis, hasonló módon végigjárták a lépcsőt.

Ugyanakkor minden bizonnyal cáfoltnak tekinthető a szekvencialitás tétele olyan használók esetében, akiknél egyáltalán nem figyelhető meg fokozatosság: az ő életútjuk azonnal intravénás használatból indult. Amint azt az eredmények bemutatásakor hangsúlyoztuk, ezek a használók a spontaneitás és a kíváncsiság narratíváival éltek. Az is kiderül, hogy az első intravénás, heroinhasználatot követően ők is kipróbáltak más drogot (füvet, hasist), azaz nem váltak azonnal heroinfüggővé és intravénás használókká. Ezért szerintünk az ő esetükben egy kivételes alkalomról, spontán módon adódott helyzetről lehet beszélni, amelyben a dolgok úgy alakultak, hogy elsőre már azonnal injektálták a drogot.

A kauzalitás tételét igazolhatják azoknak az interjúalanyok a beszámolóit, akik megfogalmazásuk szerint – egy széles körre kiterjedő droghasználatot, „előzetes” karriert követően – tértek át heroin-, vagy intravénás használatra. Az eredmények tárgyalásánál bemutattuk, hogy melyek azok a narratíva típusok, amelyek ennél a használó csoportnál megfigyelhetőek voltak. Véleményünk szerint ezek a változó, az egyre erősebb addiktív potenciállal rendelkező droghasználatra történő átállás egy-egy eltérő aspektusát hangsúlyozzák: az illető érdeklődése fokozatosan egy másik, „erősebb” drog irányába fordult, volt, aki azt emelte ki, hogy túl volt már mindenen, mások pedig arról beszéltek, hogy az addig használt drogok már nem nyújtották a megfelelő élvezetet. Azaz, az erősebb drog fogyasztását vélhetően más, kisebb addiktív potenciálú drog váltotta ki.

Ugyanakkor ellentmondani látszanak az ok-okozatiság tételének azok az esetek, amelyekből az olvasható ki, hogy az egyik drogról a másikra történő átállást nem a korábban fogyasztott, más típusú, „gyengébb” drogok, hanem a használót körülvevő kortárs-csoport, vagy más, nem kontrollálható, külső körülmények befolyásolták, okozták. Azok, akik a kortárs-csoport szerepét hangsúlyozták, inkább egy sodródó, passzív karakter benyomását keltették. Utóbbi esetek egy adott helyzet dekontextualizálását jelenthetik, amelynek értelmében egy váratlan

esemény által kiváltott állapot (nem tudta feldolgozni a problémát) váltotta ki az intravénás heroinhasználatot.

Az interjúkban tapasztalt csoporthatásokkal kapcsolatban e helyütt két fontos megállapítást is tenni kell. Az itteni eredményeket támasztja alá az a korábbi vizsgálat is (*Oetting és Beauvais*, 1987), amely a kapudrog elméletnek egy újfajta értelmezést adva nem a használt drog típusára, hanem a fogyasztással együtt járó társas körülményekre helyezi a hangsúlyt. A vizsgálatot végzők meglátása szerint a fogyasztót körülvevő társas környezet, elsősorban a kortárs-csoport jelenti a kaput az egyik drogról a másikra történő átállásban. Ugyanakkor az általam elemzett interjúk között megfigyelhetők voltak olyanok is, akik – a „passzívabb” karakterrel ellentétben – egy „aktív” individuumként értelmezték cselekedetüket: sokkal inkább kíváncsiságukat helyezték előtérbe a más drogra történő átváltást illetően. Hasonló eredményre jutott *Denscombe* is (2001), aki egy, a serdülők körében végzett kutatás folyamán azt találta, hogy a cigarettára történő rászakást inkább saját, a többiektől teljes mértékben független, önálló döntésnek állították be a megkérdezettek. Ezzel kapcsolatban számos, e helyütt kevésbé megválaszolható kérdés merülhet fel. Miért mesélik el egyesek a droghasználat kezdetét, illetve az egyik drogról a másikra történő átállást eltérő módon? Miért hangsúlyozzák egyesek a társas környezet hatását, mások ugyanakkor az egyéni döntés, elhatározás fontosságát? Ténylegesen mi húzódik meg az elmondottak mögött?

Továbbá felmerül annak a kérdése, hogy ténylegesen kortárshatással, vagy inkább kortárs szelekcióval állunk-e szemben? Amint azt *Bauman* (1996) is kiemeli, drogfogyasztók más droghasználók társaságát keresik: a barátok, a társak kiválasztásának alapja a közös drogfogyasztói szokásra való hajlam, viselkedés. Ennek fényében másképpen értelmezhetők azon használók történetei, akik a heroinra történő átszakás körülményeinek taglalásakor a mások szerepét hangsúlyozzák. Inkább feltételezhető, hogy ezek az interjúalanyok olyan helyzetbe hozták magukat, ahol volt heroin, vagy intravénás használó. Azaz, ennek a társaságnak a kiválasztásában aktívabb szerepet töltöttek be, mint ahogyan arról beszélnek, vagy éppen nem beszélnek. Különösen igaz lehet olyanok esetében, akik inkább a véletlen szerepét hangsúlyozzák.

Mindezeket összefoglalva – figyelembe véve a vizsgálat korlátait – leginkább a következő következtetés vonható le a társas hatást illetően. Feltehetően a *kortárs szelekció* a legtöbb használó esetében működik. Kevés olyan fogyasztó akad, aki egyedül kezdi el és éli meg a karrierjét. Amint az interjúkból kiderült, vannak olyanok, akik egyedül próbálják ki a drogokat, vagy egyedül határoznak a nagyobb függőséget okozó drog használata mellett, de ez a döntésük sem másoktól független. A drogfogyasztás társas tevékenység: nem egyedül, hanem társakkal történik; olyanokkal, akiknek a társaságába feltehetően nem véletlenül kerül a fogyasztó. Ezt igyekszik illusztrálni az alábbi idézet is:

„De mivel hogy a barátaim voltak, mindig velük mászkáltam. És így ott voltam mindig, amikor beadták maguknak, és mindig mondták, hogy »Nem kérsz te is?«, »Nem kérsz egy kicsit?«. És két hétig így megálltam, hogy ah, mondom, nem kérek, ezt nem csinálom, meg minden.”

A használók között különbség annak mentén tehető, hogy ki hogyan interpretálja történetét, milyen narratívával él: van, aki inkább a kezdeményezőkézséget, saját kíváncsiságát, az individuum önálló döntését, mások a véletlen szerepét hangsúlyozzák ki, és vannak, akik a kortárs-csoport, a többiek szerepét, amely által függetleníteni igyekeznek magukat a felelősségtől.

A fogyasztás intenzitását illetően azt állapítottuk meg, hogy minden valószínűség szerint az intravénás szerhasználók életében nyomon követhető egy olyan időszak, amelyet egy fokozatos, növekvő fogyasztási intenzitás jellemez: az injektló egyre sűrűbben és egyre többet fogyaszt. Ugyanakkor az interjúkban elmondottakból az is megállapítható, hogy valószínűleg minden használó esetében van egy vagy több, hosszabb-rövidebb ideig tartó periódus, amely akár csökkentett használat, vagy ideiglenes leállással jellemezhető. Ezeket – amint az látható volt – követhetik újra intenzívebb *fogyasztási ciklusok*. Ez tulajdonképpen értelemszerű, hiszen a fokozódó fogyasztás következtében az intravénás drogos jelentős anyagi és fizikai megterhelésnek van kitéve, amelynek következtében nem tartható fenn hosszabb szakaszon a fokozódó heroinhasználat. Mivel a fogyasztói életút vagy a heroinhasználat végleges befejezéséig, a leszokásig, vagy a fogyasztó esetleges haláláig tart, a fogyasztási ciklusok alapján cáfolhatónak tekinthető az életút során egyre erősebb és intenzívebb használatot feltételező elmélet.

Az intravénás droghasználat előrehaladtával tapasztalható kockázati szintek emelkedését és csökkenését és az élvezeti dimenzióban történő változásokat is tematikus részekben tekintettük át.

Először az elvonás szerepét vizsgáltuk az intravénás használat alatti időszakban. Evvel kapcsolatban egyik megállapításunk az, hogy a drogos életpálya folyamán a használók másképpen élik meg az elvonás-sóvárgást a korai, és másképpen a későbbi fázisban. Úgy tűnik, hogy a korai fázisban a drogozás testi-fizikai élvezetének, valamint a pszichológiai hatások újra átélése utáni vágy áll elsődlegesen az elvonás enyhítése mögött, míg a későbbi szakaszban az elvonás kellemetlen fizikai tüneteinek enyhítése. Erről a jelenségről – amely többek között az élvezetfájdalom, pozitív-negatív megerősítés, ellentétes folyamatok néven váltak ismertté – már korábbi kutatások is beszámoltak (*Solomon, 1977; Koob és mtsai, 1997; Du Pont, 1998*), azzal a különbséggel, hogy azok elsősorban a függőség kialakulásának magyarázatához használták ezt a modellt, és az elvonás fogalmát csak a későbbi fogyasztási szakasszal kapcsolatban említik meg. Véleményünk szerint – ahogyan azt a fentiekben már megfogalmaztuk – az elvonás az intravénás használat kiala-

kulását követően mindvégig jelen van, csupán eltérő értelmezési kontextusban: az elvonás enyhítésére adott válasz eleinte az élvezet maximalizálása, később pedig a szenvedés minimalizálása.

Ugyanakkor e két stádiumban eltérő kockázati faktorok érvényesülnek. A korábbi szakaszban, ahol az intravénás élvezet elsősorban a fogyasztás intenzitásának, növelésének, fokozásának narratíváiban fogalmazódott meg, a túladagolás tekintetében nagyobb kockázatnak vannak kitéve a fogyasztók. A minél előbbi élvezet elérésére tett cselekvéseket sok esetben mohóságként definiálták a használók, ami leírásuk alapján a túladagolás egyik legfőbb oka. Az interjúalanyok által említett későbbi szakasz folyamán azonban ez a kockázati tényező jelentősen csökken, hiszen az ugyanolyan, vagy nagyobb mennyiségű oldat injektlása már csak a tünetek enyhítését szolgálja.

Egy idő után a droghasználat élvezetét a szenvedés enyhítése váltja fel mind a fizikai és pszichikai, mind pedig a drogbeszerzéssel kapcsolatos dimenzióban. A korábban élvezetként megélt tevékenységek a későbbiek folyamán egy kényszerű állapotot jelölnek. Az anyag használatát illetően elmondható, hogy olyan fogyasztók esetében, akik egy megszakitott, ciklikus használatról tettek említést, a beadás módjának, a használat gyakoriságának tudatos kontrollálásával a későbbi szakasz folyamán is újra elérhető a drogodat élvezete.

A túvel injektáló heroinfogyasztás vénákra kiterjedő kockázati faktorait is elemeztük. Itt is látható volt, hogy az intravénás használat kezdetétől, az idő múlásával a vénák állapota fokozatos veszélynek van kitéve az állandó használat következtében. Ez nem csak a fertőzésveszélyekre, hanem az alkari vénák végleges visszahúzódására is vonatkozhat. Ugyanakkor igyekeztem megmutatni, hogy ez korántsem értelmezhető egy egyirányú folyamatként, a kockázati szint fokozatos növekedéseként. Úgy tűnik, hogy összetett jelenségek tapasztalhatók a vénák használatát és használdását illetően, ami arra enged következtetni, hogy nem egy progresszív, egyirányú folyamatról, hanem egy ciklikus jelenségről beszélhetünk, amely folyamán a kockázati szint növekedése (veszélyes helyre: nyaki ütőérbe, combba, bokába történő injektlás) és csökkenése (más által történő injektlás, steril tűre történő átállítás) egyaránt jól megfigyelhetőek. A használók narratívájában nem csak egy végleges, elhalt állapot leírása követhető nyomon („...*Azt is nagyon könnyen eltaláltam egy időben. Aztán az is eltűnt. Tehát minden vénám eltűnt a végén. Elbűjtak.*”), hanem a fent említett ciklikusságot hangsúlyozó mintázat is: „...*Ez körülbelül mennyi szívást bír ki? Vagy milyen sokáig? Hány darabot? ... Harmincatnegyvenet ... Utána váltok – igen – a könyékre ... Hát addigra megpróbálok rendbe rakni a másikat.*” Ezért indokoltnak látjuk egy, a jelenséget jobban megragadó/kifejező alacsony-magas/változó kockázati spirál fogalmának használatát.

Amint azt korábbi tanulmányok kimutatták (*Perngmark és mtsai*, 1998), a közös tűhasználat veszélyeivel a használók tisztában vannak, és egy jelentős részük mini-

malizálni igyekeznek annak kockázatait. A közös tűhasználatról való leállás, illetve annak minimalizálására való törekvés szintén az intravénás életpálya folyamán alakul ki a használók egy csoportjánál (*Rhodes és mtsai*, 1996). A fertőzésveszéllyel kapcsolatos vélt és valós félelmek, direkt és indirekt tapasztalatok, illetve a tűcserre-programok vagy a gyógyszerárak elérhetősége a közös használat valószínűségét csökkentheti, míg a biztonságosabb injektálását (saját fecskendő használata) növelheti. Azaz, a használók egy részénél az életút előrehaladtával a tűmegosztás mint kockázati faktor csökkenését tapasztaltuk. Hasonló eredményről számoltak be korábbi kutatások (*Kwiatkowski*, 2002): azok a fogyasztók, akik tudtak hepatitis C fertőzésükről, három kockázati kategóriában – többek között közös tűhasználat tekintetében – kisebb kockázati magatartást tanúsítottak azoknál, akik nem tudtak fertőzésükről. Mások (*Ghobse és Tregenzai*, 1987) hasonló jelenséget figyeltek meg az AIDS fertőzés erősödő köztudatba kerülését követően.

Mégis úgy tűnik, hogy számos esetben előfordulhat, hogy a fertőzéstől való félelem, vagy a tűvásárlási, illetve beszerzési lehetőségek ellenére a fogyasztók – véletlenszerű, nehezen magyarázható okok miatt – megosztják tűiket egymással.

A túladagolás elsődleges kockázati tényezői között a nemzetközi szakirodalom is a heroin minőségét, tisztaságát, az anyag bevizsgálásának hiányát vagy téves-ségét, illetőleg a többfajta anyag együttes használatát nevezi meg (*Darke és Hall*, 1996a; *Taylor*, 1996). Vizsgálataink szintén alátámasztani látszanak ezeket a korábbi megfigyeléseket. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a fogyasztók egy része igyekezni kitesztálni a számukra megfelelő anyag mennyiségét, és kialakítani egy előzetes bevizsgálási stratégiát. Ez, illetve a fogyasztás későbbi stádiumában a szervezet toleránssá válása csökkenti a túladagolás veszélyét. Vagyis a túladagolást befolyásoló számos tényező közül e kettő mentén kockázat csökkenés figyelhető meg. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a használat során jelen vannak olyan, kevésbé kontrollálható tényezők, amelyek továbbra is – a használat későbbi fázisában is – növelhetik a túladagolás veszélyét (váratlanul túl jó minőségű anyag, időszakos leállást követően azonos mennyiségű anyag injektálása, amelyből – a hatás elmaradása miatt – többet injektálnak be).

A szexuális magatartásformákat illetően két, a heroinos életúttal szoros összefüggésben lévő, kockázati szempontból egymással ellentétes tendencia volt tapasztalható. A többek által is említett szexuális „elétvágytalanodás” következtében csökkennek, vagy megszűnnek a szexuális kapcsolatok, ami jelentősen csökkenti a fertőzések szexuális úton történő terjedését. Ugyanakkor a szűrőkörök leszűkülésével a használók egy csoportja csak intravénás fogyasztóval létesít pár- vagy szexuális kapcsolatot, sok esetben a megfelelő védekezés nélkül. Ez fokozza a fertőzések továbbadásának kockázatát.

Harvey és mtsai (2003) megállapítása szerint a nemzetközi szakirodalom meglehetősen szűkölködik az intravénás használók szexuális magatartásformáit elemző

kutatásokban (*Moatti és mtsai*, 1991; *Robles és mtsai*, 1998, *Bouhnik és mtsai*, 2004). Továbbá nem találhatóak az intravénás használók életútja folyamán tapasztalható szexuális magtartásformák változásait vizsgáló publikációk sem.

A magyarországi intravénás használók között is tapasztalhatóak voltak olyan jelenségek, amelyekre már nemzetközi vizsgálatok is felhívták a figyelmet (*Rácz*, 2004, 2005). Mind *Harvey* (2003), mind *Robles és mtsai* (1998) szerint az intravénás használók között megfigyelhető, hogy minél hosszabb egy kapcsolat, annál kevésbé érzik úgy a partnerek, hogy egymást megfertőzhetnek, ezért egy idő után eltekintenek az óvszerrel történő védekezéstől. Ez a megállapítás azonban nem csak a droghasználókra, hanem a nem használókra is egyaránt vonatkozik, azaz nem csak droghasználati vonatkozása van.

Bouhnik és mtsai (2004) kezelés alatt álló intravénás használók között végzett vizsgálatai azt támasztják alá, hogy a túhasználat és a kockázatos szexuális magatartás pozitív korrelációban állnak egymással. A magyarországi minta egy részénél hasonló jelenség volt megfigyelhető.

Míg *Moatti* (1991) intravénás használók között végzett kutatásainak megállapítása szerint a HIV fertőzéstől való félelem inkább a túhasználati, mintsem a szexuális szokásokra (óvszerhasználat) volt erős hatással, *Robles és mtsai* (1998) kvantitatív vizsgálatai arról számoltak be, hogy a fertőzött intravénás használók nagyobb valószínűséggel használnak óvszert. Mindkét megállapítás alátámasztást nyert a hazai vizsgálatban.

Feltételezhető ugyanakkor, hogy az eddig tett megállapítások mellett az egyéni tényezők is meghatározóak a droghasználók szexuális viselkedését illetően.

Az intravénás droghasználók kapcsolathálójának változásával összefüggő megfigyelések – annak ellenére, hogy az ilyen jellegű utalások száma nem volt túl magas – úgy tűnik, hogy elsősorban az egyirányú trajektória elméletek által tett megfigyeléseket támasztják alá. A drogos életút folyamán, a használat előrehaladtával a fogyasztók kapcsolataikat a drog beszerzésével és fogyasztásával kapcsolatban állókra szűkítik le, mi több, sok esetben ezt egy elmagányosodási tendencia is kíséri. A nem fogyasztókkal, elsősorban a régi baráti körökkel történő kapcsolatok megszakításában, illetve a velük fenntartott kapcsolatok elhalásában feltehetően elsődleges szerepe van annak, hogy a fogyasztók közös érdekekkel (a drog beszerzése, a drogfogyasztás fenntartása), valamint közös viselkedési normákkal rendelkeznek, amelyek meghatározó szerepet töltenek be mindennapi cselekvéseikben (*Power és Jones*, 1995). Mégis, az elmélet újabb vizsgálatára adhat okot, hogy az interjúalanyok egy része ezzel ellentétes tendenciáról tett említést. Egyesek – még ha csak ideiglenes is, de leállásuk ideje alatt – megszakították drogos kapcsolataikat és felújították a régieket, mások pedig arról beszéltek, hogy mindkét kapcsolathálójukat fenntartva folytatták tovább az injektlást. Amennyiben figyelembe vesszük a fogyasztás intenzitására vonatkozó megállapítást, miszerint az intravénás fogyasztói életút során

feltehetően előfordulnak hosszabb-rövidebb ideig tartó leállások, próbálkozások, feltételezhető, hogy – amint arra az interjúalanyok következtetni engedtek – ennek a jelenségnek a velejárójaként megszűnnek, vagy háttérbe szorulnak – még ha ideiglenesen is – a heroinos hálózathoz tartozó kapcsolatok, és újra felerősödnek a nem használói körökhöz (régi barátok, esetleg családtagok) tartozók. Az intenzitás hipotézis vizsgálatakor tett megfigyeléshez hasonlóan itt is megállapítható, hogy az életút folyamán bekövetkező absztinens időszakok alatt, ciklikusan újra megnyílnak a régi, droghasználat előtti, vagy nem a droghasználathoz kötődő kapcsolati csatornák. *Latkin és Knowlton* (1999) leállási időszakokat vizsgálva hasonló módon azt állapította meg, hogy a nem használói hálóval történő kapcsolatfelvétel fokozza annak lehetőségét, hogy az illető redukálni tudja a drogos kapcsolatait.

III. ÖSSZEFOGLALÓ DISZKUSSZIÓ

A kutatás célja volt, hogy a társadalmilag hátrányos helyzetben lévő ún. „leszakadó” fiatalok különböző, jól azonosítható csoportjainak vizsgálatát lefolytassa, különös tekintettel az egyéni cselekvési formákra és a „leszakadó” csoportokat segíteni hivatott intézményekkel való kapcsolataikra.

A kutatást kvalitatív módszerrel folytattuk „leszakadó” és segítői oldalon. Vizsgálatunkban igyekeztünk olyan leszakadó csoportokat találni, melyek jól megközelíthetők és egyértelműek a célcsoport paramétereinek tekintetében, tehát vagy deviáns magatartásformák alapján társadalmilag megbélyegzett és kizárt, beazonosított csoportokról van szó (pl. prostituáltak), vagy olyan rizikócsoportokról, melyekhez tartozó egyének nagyobb valószínűséggel válnak deviáns vagy lecsúszó csoportok tagjaivá (pl. állami gondozottak egyes csoportjai).

Az egyes „leszakadó” csoportok:

- állami gondozottak;
- büntetés-végrehajtási intézetből kikerültek;
- az illegális munkaerőpiacon érvényesülni próbáló leszakadók;
- hajléktalanok;
- krízisszállóra került fiatal anyák;
- tartós munkanélküliek;
- prostituáltak.

A segítői oldal vizsgálata a segítő intézmények működésének, és a segítő-kliens kapcsolat feltérképezésének céljából volt fontos. Mindegyik leszakadó csoporthoz igyekeztünk segítő intézményt találni, melynek munkatársaival készülték interjúk. Egyedül az illegális munkaerőpiac csoportjához nem sikerült segítő intézményt találni, mely specifikusan erre a problémára reflektált volna.

LEGFONTOSABB TAPASZTALATAINK

Az *ágencia* kérdésköre az egyik legerőteljesebben hangsúlyozott tulajdonság egy-egy interjúalany esetében: a nehéz életkörülmények közepette megtartotta-e élete alakulása fölött a kontrollt, és egyben felelősséget is vállal az életéért (ágencia), vagy elhárítja ezt magától, vagy nem is tulajdonít(ott) magának ilyet, és élete alakulását a „sorsnak” vagy más, rajta kívül álló erő hatásának tudja be, amiért felelősséget sem vállal (ágencia hiánya). E két szélső pozíció – ágencia és ágencia-hiány – között más lehetőségek is adódnak, az ágencia-történetek ezeket kísérlik meg visszaadni.

A leszakadó fiatalok *kapcsolatrendszerének* (kapcsolati tőkéjének) lényeges szerep jut az életút alakításában, illetve a segítő rendszerekbe történő eljutásban. Olyan kérdésekre kerestük a választ, hogy a diverzifikált életutakhoz és életstílusokhoz milyen kapcsolathálók tartoznak, mi volt az interjúalanyok személyes kapcsolati tőkéjének szerepe életútjuk alakulásában.

A *segítő kapcsolatokra* vonatkozó kérdéseknél elsősorban az volt vizsgálatunk fókuszja, hogy eljutnak-e a segítő intézményekhez ezek a leszakadó fiatalok, illetve melyek azok a tényezők, amelyek erre hatással lehetnek. Készítettünk interjúkat a segítőkkal is – hogyan látják ők a segítő munkát, a lehetőségeiket, és elsősorban magukat a klienseket. Azoknál a segítő szolgáltatásoknál, amelyekben a részvétel önkéntes alapú, a legfőbb akadályt az ágencia hiánya jelenti. A leszakadó fiataloknak éppen ez az egyik fő jellemzője. Azokban az ellátási formákban, ahol a bekerülés nem önkéntes (mint például a gyermekotthonok) teljesen más természetű a kliens–segítő kapcsolat, s a szolgáltatás jellegéből adódóan annak funkciója is más. Az önkéntesen igénybe vehető segítő szolgáltatások azonban pozitív attitűdöt tételeznek a kliensek részéről, amely a leszakadó fiatalok esetében hiányzik. A legkritikusabb pontja így az ellátásoknak maga a bekerülés.

Az életút *fordulópontjai* nemcsak a „hagyományos” fordulópontok, amelyek a közmegegyezés szerint életünket tagolják (iskolák, házasság, gyerek stb.), hanem a „normálistól” eltérő pontok is, melyek különösen fontosak lehetnek ebből a szempontból. Ilyen tipikusnak mondható fordulópont például a szülő halála, vagy a nevelőintézetbe kerülés. Ezek az események a társadalomban nem tipikusak, így nincs is rájuk bevett forgatókönyv, hogyan kell átélni ezeket, hogyan lehetséges a továbblépés. Ilyen értelemben ez egy nyitott végű forgatókönyv, ahol a következő események megjósolhatatlanok. Interjúalanyaink esetében a társadalom pereme felé tartó sodródás veszi kezdetét ezeken a pontokon. Nem törvényszerű azonban, hogy ez így történjen; számos tényező befolyásolja az egyes emberek életét ezekben a helyzetekben. Ezekből a tényezőkből egy megfelelő intervenció alapjait lehet kialakítani.

A *problémás droghasználatot* említő interjúalanyoknál a droghasználat valóban problémákhoz vezetett: a környezet és az interjúalany számára egyaránt; általában az életpálya törésével társulva. Az ok-okozati viszony nehezen rekonstruálható (az életpálya törése, mert drogozni kezdett, vagy az életpályán elszenvedett kudarcok nyomán kezdett el drogot használni intenzív formában). A problémás droghasználat az interjúalanyok egész életét, az életük minden területét hátrányosan befolyásolta, segítség – a legtöbb esetben – vagy nem volt, vagy nem hatott. Ez mutatja, hogy ezekben az esetekben valóban *rejtett droghasználatról* beszélhetünk. Az alkalmi, rekreációs droghasználat ugyanúgy „megbúvik” az interjúkban, mint a rendszeresebb, fokozottabb – de nem nagyon nagy mértékű, problémás – alkoholhasználat.

A *szociális kirekesztettség* többarcú jelenségcsoportot fed le egy bizonyos földrajzi területen, amelyet a fiatalok szimultán és különböző összetételben tapasztalhatnak meg; a különböző karrierek – munka-, iskolai, családi, lakhatási karrierek – összefonódnak. Az *underclass* elméletekkel szemben az egyik legfontosabb különbség, hogy a hangsúly azon a folyamaton van, mely során egyes fiatalok kirekesztetteké válnak, míg mások nem. Tanulmányozható az az interakció is, amely a társadalom strukturális kényszerei és az egyéni ágencia között létrejön egy időbeli folyamatban, és „kirekesztéses átmeneteket/átmeneti kirekesztéseket” hoz létre. Kiemeljük a lokalitás jelentőségét, azt, hogy a társadalmi kirekesztettséghez társuló problémák térbeli mintázatot mutatnak. Így az is tanulmányozhatóvá válik, ahogyan az adott helyszínhez, illetve színtérhez kötött szocioökonómiai és kulturális tényezők a fiatalokat befolyásolják.

A szubkultúrába kerülés *útjának* vizsgálata során maga a szubkultúra kifejezés is megkérdőjeleződött. Inkább különböző *társadalmi szcénákról* lehet beszélni, melyek között a mozgás nem lineáris, hanem inkább többirányú, esetenként cirkuláris. Ugyanez figyelhető meg a droghasználat intenzitásának, a drogváltás jelenségének vizsgálatakor is.

Az életútminták individualizálódásáról és egyben intézményesüléséről származó tapasztalatok szerint az interjúalanyok jelentős részben *magukat teszik vétkessé* kedvezőtlen élethelyzeteik miatt, ugyanakkor jelentős részüknél megjelenik a „társadalomhoz” való tartozás igénye, amit elsősorban a munkavállaláson keresztül tartanak elérhetőnek. A strukturális társadalmi változások folyamatosan újratermelik, valóságosan is és szimbolikusan is újrakonstruálják a „leszakadókat”, illetve azt a társadalmi teret, „ahova” a leszakadók, a társadalmilag kirekesztettek kerülnek. Itt, mintegy parkolópályán, hosszabb-rövidebb ideig tartózkodhatnak, miközben az individualizáció és a „vétkessé tevés” mechanizmusával még önmagukat is okolják helyzetükért.

Tapasztalataink alapján olyan segítő formákra teszünk javaslatot, melyek eredményesek lehetnek a „leszakadó” fiatalok egyes életútszakaszaiban, illetve fordulópontjaikon: elsősorban a *pszichoszociális segítségre* koncentrálna. Természetesen a „leszakadók” jelentette társadalmi probléma kezelése lényeges társadalmi változások nélkül nem képzelhető el.

A SEGÍTŐK

Alcsoportonként különbözhet, hogy a segítőkkal milyen típusú kapcsolatot igényelnének az interjúalanyok. A feketemunkások például teljes mértékben elutasítóak, ők leginkább „semmilyet”. Az állami gondozottak esetében kiemelt jelentőségű a személyesség, s hogy családi kapcsolataik helyére léptethessék a segítő személyét.

Számukra fontos a valódi érzelmi kötődés, s jóval több ágenciát mutattak egyéenként azok, akik ilyen jellegű kapcsolatot tudtak valamelyik nevelővel kialakítani nevelő-otthonos éveik során. A hajléktalanok általában azokat a segítőköt említik pozitív vonatkozásban, akikkel egyenrangú kapcsolatot létesíthettek, akik tanácsokkal látták el őket, s nem atyáskodtak felettük. Ugyanakkor ez inkább alkalm szerű: tartósan inkább csak az alapigényeket kielégítő segítséget keresték (ruhaosztás, élelem stb.). A börtönviseltek estében a segítő intézményt leginkább a pártfogó rendszer jelenti. Ez azonban nem önkéntes; ez mind a kliens, mind a segítő számára egy speciális helyzet. A kliensek általában – éppen emiatt – meglehetősen passzívak. A pártfogók segítségi szándéka is nagyban múlik a kliensen is, van, akinek igyekeznek valós segítséget nyújtani, van, akinél a papírmunka „letudása” fontos egyedül. Az egyedülálló fiatal anyák esetében ismét fontos a segítő kapcsolat személyes jellege. Ebben az esetben a lelki támogatás az egyik legfontosabb eleme a segítő kapcsolatnak. A munkanélküliek esetében van a leginkább szolgáltatás jellege a segítségnyújtásnak.

A vizsgálat egyik fontos tapasztalata, hogy azon segítő szolgáltatások esetében, amelyekben a részvétel önkéntes alapú, a legfőbb akadályt az ágencia hiánya jelenti. Mint arról már írtunk, a leszakadó fiataloknak éppen ez az egyik fő jellemzője. Azokban az ellátási formákban, ahol a bekerülés nem önkéntes (mint például a gyermekotthonok) teljesen más természetű a kliens-segítő kapcsolat, s a szolgáltatás jellegéből adódóan annak funkciója is más. Az önkéntesen igénybe vehető segítő szolgáltatások azonban egy pozitív attitűdöt tételeznek a kliensek részéről, amely a leszakadó fiatalok esetében többnyire hiányzik. A legkritikusabb pontja így az ellátásoknak tulajdonképpen maga a *bekerülés*.

A LESZAKADÁS, TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS FOLYAMATA ÉS A MEGELŐZÉS LEHETŐSÉGEI

Az egyes, vizsgált társadalmi csoportok esetében láttuk, hogyan határozzák meg magukat (kirekesztettként észlelik-e magukat), hogyan viszonyulnak a társadalomhoz, és a későbbi beilleszkedés tekintetében milyen jövőképpel rendelkeznek. Az egyes csoportok igen különböző módon észlelik magukat a kirekesztettség tekintetében: a gyermekvédelmi ellátásból kikerülő, a börtönviseltek, az utcán élő hajléktalanok, a lecsúszó feketemunkások jellemző módon kirekesztettként, vagy a „társadalmon kívüliként” látják magukat – vagy egy-egy korábbi életszakaszukat. Sokszor megjelenik a lecsúszó feketemunkások és az utcán élő hajléktalanok narratíváiban, hogy nincs is „társadalom”, vagy a társadalom nem érdekli őket. A társadalmi stigmatizáció a gyermekvédelmi ellátásból kikerülőknél, a hajléktalanoknál, a prostituáltaknál és az anyaotthonban élőknel jelenik meg: a társadalom

stigmatizálja őket, esetleg kifejezetten ellenséges velük szemben, ami elsősorban a *munkában* történő elhelyezkedési esélyeiket rontja vagy szünteti meg. Gyakori, hogy a közvélemény homogén csoportként tekint egy-egy csoport belsőleg tagolt világára, pl. a hajléktalanok vagy a börtönviseltek esetében.

Figyelemreméltó, hogy az egyes csoportok esetében nem talákoztunk olyan csoport-percepcióval, amely az egy-egy csoporthoz tartozókat valamilyen, a társadalom mellet vagy éppen azzal ellenséges viszonyban álló csoportként vagy szubkultúráként határozta volna meg. Nem volt jellemző az *underclass* tulajdonságai között szereplő, a társadalmi többség normáival szembeni munka- és családellenesség sem, noha több ilyen, egyedi példával talákoztunk, elsősorban a börtönviseltek esetében (bűnöző szubkultúrába született, a bűnözést életformaszerűen folytatja, azon nem kíván változtatni, a társadalmi elítéléssel nem törődik).

A kutatás során az interjúalanyok egyik kiválasztási szempontja volt, hogy egy-egy, a priori módon leszakadóként jellemzett csoport esetében a velük kapcsolatban álló segítőkkel, segítő intézmények munkatársaival is készüljenek interjújuk. Ez csak a feketemunkások esetében nem valósulhatott meg, mert ők semmilyen – szervezett – segítő kapcsolatban sem állnak. A „leszakadó”, társadalmilag kirekesztődő vagy már kirekesztett helyzetben levő fiatalok, fiatal felnőttek esetében így az intézményes segítő kapcsolataikra is rálátásunk nyílt. Ide kell idéznünk még azt a tapasztalatunkat is, amivel az ágencia jellemzésénél talákoztunk, ez pedig a munkához, a munkaerőpiachoz való viszony. Az interjúalanyok jelentős része a „normális”, többségi társadalomhoz tartozást összekötötte a munkaviszonnyal (legális vagy illegális, de az illegális munkavállalók között is sokszor a legális munka utáni vágygal). Korábban az ágencia – munkavállaló, munkát vállalni képes kapcsolatra hívtuk fel a figyelmet. Most Beck (2003) nyomán ismételtelen az élethelyzetek és életútminták individualizálódását, intézményesülését és szabványosítását emeljük figyelmünk középpontjába. Beck (2003) szerint az egyének eloldódtak a „hagyományosan modern” társadalmi formáktól és ellátási biztonságot nyújtó intézményektől. Az *egyén* vált a társadalom életvilágbeli újratermelődének egységévé. Ez azzal jár, hogy az egyén önmagát érzi felelősnek, önmagát nyilvánítja „vétkesnek”, ha nem tud megfelelni a társadalmi többség elvárásainak. Erre a korábbiakban láttunk példákat. Beck további megfogalmazásában: „a rendi színezetű, osztálykultúra-függő vagy családi életutakat intézményes életútminták fedik át vagy váltják fel” (Beck, 2003, 239.). Az individualizálódás ugyanakkor kiszolgáltatottá teszi az embereket a tömegpiacnak és a tömegfogyasztásnak (külső szabályozás és szabványosítás). „Az életpálya intézményes meghatározottságai azt jelentik, hogy a szabályozás az oktatási rendszerben (például képzési időtartamok), a foglalkoztatási rendszerben (például a napi munkaidő és az egész életpálya munkával töltött ideje) és a szociális *biztonság rendszerében* közvetlenül illeszkedik az emberek életpályájának egyes szakaszaihoz: az intézményes szabályozással és beavatkozással egyszersmind (burkoltan) az emberi

életpályát is szabályozzák, abba is beleavatkoznak” (i. m. 240., kiemelés az eredetiben). Így előáll az a helyzet, amit Beck „*individuális-intézményes skizofrén struktúrának*” nevez. Az individualizált magánszféra rendszerszerű összekapcsolódása az oktatás, a fogyasztás, a közlekedés és a munkaerőpiac területeivel – ahol a munkaerőpiac kitüntetett szerepet játszik – intézményes függőséghez vezet.

Beck (2003) felfogása az életút minták individualizálódásáról és egyben intézményesüléséről aláhúzza azt a tapasztalatot, hogy az interjúalanyok jelentős részben magukat teszik vétkessé kedvezőtlen élethelyzeteik miatt, ugyanakkor jelentős részüknél megjelenik a „társadalomhoz” való tartozás igénye, amit elsősorban a munkavállaláson keresztül tartanak elérhetőnek. A munkaerőpiac, a munkaerőpiaci szereplőkkel egyfelől, a segítő intézményekkel kialakított kapcsolataik másfelől, a Beck-féle értelemben használt intézményes függőséghez vezetnek – és mindössze néhány esetben pszichológiai intézményfüggéshez. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a leszakadók társadalmi elhelyezkedése, marginális munkaerőpiaci helyzete mintegy meghatározott a nagyobb társadalmi mozgások által. Ilyen tényezőként említi MacDonaldd és Marsh (2001) a deindusztrializációt, a strukturális munkanélküliséget, az alacsony vagy semmilyen képzettségű munkaerő iránti állandó, de mindig csak rövid időre szóló keresletet („*hire and fire*” stratégia). Ezek a strukturális társadalmi változások folyamatosan újratermelik, újrakonstruálják valóságosan is és szimbolikusan is a „leszakadókat”, illetve azt a társadalmi teret, „ahova” a leszakadók, a társadalmilag kirekesztettek kerülnek, és ahol, mintegy parkoló pályán hosszabb-rövidebb ideig tartózkodhatnak, miközben az individualizáció és a vétkessé tevés (*responsibilization*) mechanizmusával még önmagukat is fogják okolni társadalmi helyzetükért. A *governmentality* korszakában a cseppfolyós és flexibilis kapcsolati tőkékhez, a nem-lineáris, nem szukcesszív életutakhoz olyan segítő kapcsolatokra van szükség, melyek az egyéni életút-szervező stratégiákat, az egyéni énpjekteket figyelembe tudják venni.

A TÁRSADALMI INTERVENCIÓKRA VONATKOZÓ JAVASLATOK

1. Jellemző, hogy a leszakadó csoportoknál meghatározóak a *kortársakkal* létesített elsődleges kapcsolatok, amelyek sok esetben még a késő kamaszkor, kora felnőttkorban is markánsan jelen vannak – különösen a hajléktalanok esetében. Felvetődik annak a lehetősége, hogy a célcsoport zárttsága következtében eltérő, a célcsoportra szabott intervenciós stratégiák lehetnek eredményesek: ez megnyilvánulhat egyrészt az *utcai, megkereső munka (outreach)* kiterjesztésében, a célcsoport korosztályához tartozó szociális munkások alkalmazásában, valamint a *célcsoport tagjainak bevonásában (empowerment, „sorstárs”* segítés).

2. Láttuk, hogy számos esetben a segítő intézményből hosszabb-rövidebb

bent tartózkodást követően az egyének vagy újra felveszik a kapcsolatot korábbi kontaktjaikkal, vagy egyszerűen csak megszakad kapcsolatuk az intézmények protektív nexusaival. Ez felveti annak lehetőségét, hogy a segítő intézmények nagyobb anyagi és humán erőforrásbeli támogatottság mellett fokozni tudják *utánkövető* tevékenységüket. Fontos, hogy a segítő és a segítő intézmények olyan *kapcsolati tőkével* rendelkezzenek, mely – a gyenge kötések révén is – segíti a hozzájuk fordulókat, nem valamely specifikus, „intézményesített” módon, hanem a kapcsolatokon keresztül is.

3. A szolgáltatások megtervezésekor és kivitelezésekor figyelembe kell venni, hogy az eltérő életszakaszokban más jellegű és volumenű segítségnyújtásra lehet szüksége a kliensnek, illetve a célcsoportok tagjainak. Különös figyelemmel kell lenni arra, hogy bizonyos életszakaszok korábbi kapcsolati hálók elvesztésével járhatnak, és nagyobb az esélye, hogy az egyén újabbak felé mozduljon el, vagy sodródjon. Ez a probléma csoportspecifikus abban a tekintetben, hogy a marginalizált helyzetű fiatalok amúgy is könnyebben kerülnek kapcsolatba antiszociális tőkéjű hálózatokkal, így egy-egy életfordulás helyzet többszörös kockázatot jelenthet számukra. E probléma kezelésére, megelőzésére *egyéni- és életszakaszra szabottabb szolgáltatási formákra* van szükség.

4. Azt is láttuk, hogy a leszakadó fiatalok híd-jellegű, magasabb státusú egyénekkel létesített kapcsolatai – a granovetteri gyenge-kötések értelemben – gyakorlatilag hiányoznak. Ebből adódóan a segítő intézmények szakembereinek és munkatársainak fokozott szerepe lehet abban, hogy pótolják a másodlagos kapcsolatokat. Ehhez az alapvető szolgáltatási feladatok ellátásán túl szükség lenne arra, hogy a szociális területen dolgozók képesek legyenek a kliensekkel való olyan *kapcsolat létrehozására* és fenntartására, amely egy idő után hidat jelenthet a kliensek számára a magasabb státusú életforma felé. Ebben annak is nagy szerepe lehet, hogy a különböző ellátó intézmények rendszeres és hatékony kapcsolatba álljanak a *munkaerőpiacra* való bekerülést közvetlen módon elősegítő szervezetekkel.

5. A bevezetőben emlegetett foucault-i *governmentality* értelmében a – fogalmazzunk így – központi, államhatalmi és az egyénhez köthető hatalmi viszonyok, erők „újraelosztásáról” van szó, ami az egyének jelentősebb önkormányzó lehetőségével jár, több olyan technikával fognak rendelkezni, melyekkel ez az önkormányzás megvalósítható. Ennek eszköze lehet egy olyan, folyékony és flexibilis kapcsolati tőke kialakításában segédkező segítőrendszer, ahol a kapcsolatokon túl az egyének *ágenciáját* és annak fejlődését is hangsúlyosan kezelik, szemben a „gondoskodást” nyújtó segítő szolgáltatásokkal. A segítőkkal folytatott interjúkban láttunk is erre példákat.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kötet összeállítói ezúton fejezik ki köszönetüket a kötetben szereplő vagy megszólaló interjúalanyoknak, akik segítségével nélkül nem valósulhatott volna meg a kutatás.

Köszönjük az interjúkészítők munkáját, ami a „szokásos” kutatásoktól abban tért el, hogy a társadalmilag kirekesztett csoportokat fel is kellett kutatniuk! Az interjúkészítést követően az egyes interjúkat – a kötetben szereplő szempontok szerint – elemezték, majd az egyes csoportokról egy-egy tanulmányt írtak, amit a kötet összeállításánál messzemenően figyelembe vettünk. Köszönjük tehát

Dóci Edina, Grajczár István, Havadi Gergő, Lackó Zsuzsa, Légmán Anna, Papp Gergely és Zatykó Judit közreműködését.

Az interjúk gépelését Koczogh Boglárka és Vitéz Klára végezték, a kutatás asszisztenciáját Schopper Zsuzsa és Kaló Zsuzsa biztosította.

A kutatást a „Fények és árnyak” NKFP 1/B 2002 pályázat tette lehetővé, a kutatás a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet támogatásával a MTA Pszichológiai Kutatóintézetnél folyt.

A kötet szerkesztésében Kastaly Ildikó működött közre.

IRODALOM

- ADLER, A. (1912): The neurotic character. In: H. L. Ansbacher – R. R. Ansbacher (eds.) (1956), *The individual psychology of Alfred Adler*. New York: Harper.
- ADLER, A. (1964): *Social interest: A challenge to mankind*. New York: Putnam.
- ASHTON, D., MAGUIRE, M. – GARLAND, V. (1990): *Restructuring the Labour Market. The Implications for Youth*. Basingstoke: Macmillan.
- AULETTA, K. (1982): *The underclass*. New York: Random House.
- BAGGULEY, P. – MANN, K., (1992): Idle, thieving bastards: scholarly representations of the 'underclass', *Work, Employment and Society*, 6(1), pp. 113–126.
- BAKAN, D. (1966): *The duality of human existence*. Boston: Beacon Press.
- BAKAN, D. (1996): *The duality of human existence: Isolation and communion Western man*. Boston: Beacon.
- BECK (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest: Századvég.
- BECK, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, Sage.
- BECK, U (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- BOURDIEU, P. (1983): Ökonómische Kapital, kulturelles Kapital, sociales Kapital. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*, 1998. Budapest: Aula, 155–176 old.
- BUTTRICK, S. M.(1990): The new poverty: Persistent, pernicious, and growing. *Social Work Research & Abstracts*, Dec 1990, Vol. 26 Issue 4.
- CARR, D. (1986): *Time, narrative, and history*. Bloomington: Indiana University Press.
- CHEUNG, Y. W. – CHEUNG, Nicole W. T: Social Capital and Risk Level of Posttreatment Drug Use: Implications for Harm Reduction among Male Treated Addicts in Hong Kong. *Addiction Research & Theory*, Jun2003, Vol. 11 Issue 3, 18.
- COLEMAN, J. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94:95-120. In: Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*, Budapest: Aula, 1998, 11–45.
- DAHRENDORF, R. (1987): *The Underclass and the Future of Britain*. 10th Annual Lecture, Windsor.
- DIGMAN, J. M. (1997): Higher-order factors of the Big Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1246–1256.
- DRAPER, J. (2003): *Men's passage to fatherhood: analysis of the contemporary*.
- ELEKES ZS. – PAKSI B. – LENDVAI A. (2004): *A felnőtt lakosság drogfogyasztókkal, drogfogyasztással kapcsolatos attitűdjének kvalitatív vizsgálata*. Kézirat.

- ERIKSON, E. H. (1950): *Childhood and society*. New York: Norton.
- FURLONG, A. – CARTMEL, F. (1997): *Young people and social change: Individualization and risk in late modernity*. London: Open University Press.
- GENNEP, A VAN (1960): *The Rites de Passage*. Chicago.
- GRANFIELD, R. CLOUD, W.(2001): Social Context and „Natural Recovery”: The role of social capital in the resolution of drug-associated problems. *Substance Use & Misuse*, September , Vol. 36 Issue 11.
- GRANOVETTER, M. (1973): „The Strenght of Weak Ties”, *American Journal of Sociology*, Vol. 78, 1360–1380.
- GRANOVETTER, M. (1982): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet újragondolása. In: Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991.
- HELGESON, V. S. – HEIDI, L. F. (2000): The implications of unmitigated agency and unmitigated communion for Domains of Problem Behaviour. *Journal of Personality*, December, 68:6.
- HORNEY, K. (1937): *The neurotic personality of our time*. New York: Norton.
- ICHIRO, K. (2001): Social Capital for Health and Human Development. *Development*, Mar 2001, Vol. 44 Issue 1.
- JOHNSTON, L. – MACDONALD, R. – MASON, P. – RIDLEY, L. – WEBSTER, C. (2000): *Snakes & Ladders Young People, Transitions and Social Exclusion*. Bristol: Policy Press/JR.
- LEMANN, N. (1986a, June). The origins of the underclass. *The Atlantic*, 31–55.
- LEMANN, N. (1986b, July): The origins of the underclass. *The Atlantic*, 54–68.
- LIN, N. (2001): Building a Network Theory of Social Capital. In: Nan Lin – Karen Cook, *Ronald S. Burt: Social Capital – Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 3–31.
- MacDONALD, R. (1998): Youth, transitions and social exclusion: some issues for youth research in the UK, *Journal of Youth Studies*, 1(2), 163–176.
- MacDONALD, Robert – MARSH, Jane (2001): Disconnected Youth? *Journal of Youth Studies*, Vol. 4, No. 4, 373–391.
- MacINTYRE, A. (1981): *After virtue*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- McADAMS, D. P. (1985): *Power, intimacy and the life story: Personological inquiries into identity*. Homewood (IL): Dow Jones-Irwin.
- McADAMS, DP (1994): *The person: An introduction to personality psychology*. Forth Worth, (TX): Harcourt Brace & Company.
- McADAMS, D. P. – VAILLANT, G. E. (1982): Intimacy motivation and psychosocial adjustment: a longitudinal study. *Journal of Personality Assessment*. 46, 586–593.
- McCLELLAND, D. C. – ATKINSON, J. W. – CLARK, R. A. – LOWELL, E. L. (1976): *The achievement motive*. New York: Irvington.

- MERSON, M. (1996): Education, training and the flexible labour market, *British Journal of Education and Work*, 9(2), 17–29.
- MORRIS, L. (1994): *Dangerous Classes*. London: Routledge.
- MURRAY, C. (1990): *The Emerging British Underclass*. London: Institute of Economic Affairs.
- MURRAY, C. (1994): Underclass: The Crisis Deepens of transition theory, *Nursing Inquiry*, 10(1): 66–78.
- PAYNE, J. (1995): *Routes Beyond Compulsory Schooling*. London: Department of Employment (Youth Cohort Paper No. 31).
- PELLE, J. (2001): Szociális intézmények strukturális problémái. In: *Kézikönyv a szociális munka gyakorlathoz*, Budapest.
- PORTES, A. (1998): Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
- PULKKINEN, ML; AALTONEN, J. (2003): Sense of agency in narrative processes of repeatedly convicted drunk drivers, *Counselling Psychology Quarterly*, June, Vol. 16 Issue 2.
- PUTMAN, R. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- RÁCZ J. (2001): (válogatta, az előszót és az összekötőszövegeket írta): *Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest: Új Mandátum.
- RÁCZ J. (2004): Kockázati magatartások elemzése injekciós droghasználókkal készült kvalitatív interjúk feldolgozása alapján. *Psychiatria Hungarica*, 9,2:105–122.
- RÁCZ J. (2005): Injecting drug use, risk behaviour and risk environment in Hungary: A qualitative analysis. *International Journal of Drug Policy* 16,5: 353–362.
- RAFFO, C; REEVES, M. (2000): Youth Transitions and Social Exclusion: Developments in Social Capital Theory. *Journal of Youth Studies*, Jun, Vol. 3 Issue 2.
- RHODES, T. – CUSICK, L. (2002): Accounting for unprotected sex: stories of agency and acceptability. *Social Science & Medicine*, July Vol. 55 Issue 2.
- SAMPSON, R. J. – LAUB, J. H. (1993): *Crime int he making: Pathways and turning points through life*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- SMITH-LOVIN, L. – McPHERSON, J. M. (1993): You Are Who You Know: A Network Approach to Gender. In: England, P. (ed.): *Theory on Gender/Feminism on Theory*. New York: Aldine de Gruyter, 223–251.
- STREETEN, P. (2002): Reflections on Social and Antisocial Capital, *Journal of Human Development*, February, Vol. 3 Issue 1.
- TENGELYI L.(1998): Élettörténet és önazonosság, In: Tengelyi: *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest: Atlantisz.
- THOMSON, R. – HENDERSON, S. – HOLLAND, J. (2003): Making the most of what you've got? Resources, Values and Inequalities in young women's transitions to adulthood, *Educational Review*, Vol 55, No 1.

- TURNER, V. (1966): *The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual*. London: Cornell University Press.
- TURNER, V. (1969): *The ritual process: Structure and anti-structure*. Middlesex: Penguin.
- TURNER, V. (1974): *Dramas, fields and metaphors: Symbolic action in human society*. Ithaca: Cornell University Press.
- VAN GENNEP A. (1960): *The rites of passage*. London: Routledge & Kegan Paul.
- WELLMAN, B. (1985): Domestic Work, Paid Work, and Net Work. In: Duck, S. – Perlman, D. (eds.): *Understanding Personal Relationships*. London: Sage , 159–192.
- WIGGINS, J. S. (1991): Agency and communion as conceptual coordinates for the understanding and measurement of interpersonal behavior. In W. M. Grove – D. Cicchetti (Eds.): *Thinking clearly about psychology: Vol. 2. Personality and psychopathology*. Minneapolis (MN): University of Minnesota Press.
- WILKINSON, C. (1995): *The Drop Out Society: Young People at the Margin*. Leicester: Youth Work Press.
- WILKINSON, H. – MULGAN, G. (1995): *Freedom's Children*. London: Armstrong.
- WILSON, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged*. Chicago (IL): University of Chicago Press.